

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАРГОНІЙ ІВАННА ВАСИЛІВНА

УДК: 371.132 – 021.483

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ
КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

011 - Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. В. Таргоній

Науковий керівник: Потапчук Тетяна Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор

Рівне – 2020

АНОТАЦІЯ

***Таргоній І. В.* Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2020 рік.

Дисертація є комплексним дослідженням актуальної педагогічної проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, що знайшло відображення в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

На засадах міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми уточнено сутність понять: «толерантність», «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів».

Уточнено сутність поняття «толерантність» як складного особистісного морального утворення, яке характеризується здатністю людини сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок; виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, емпатійності, довірі, співпраці, здатності до діалогу з іншими; спрямованості на конструктивне розв'язання конфліктних ситуацій.

Розглянуто «толерантність студентів педагогічних коледжів» як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі.

Сутність поняття «формування толерантності студентів педагогічних коледжів» розглядається нами як спеціально організований процес, в основі якого – сприйняття іншої людини як цінності; прагнення до співробітництва як позитивного способу взаємодії з людьми, спрямований на розширення інформаційного поля з проблеми толерантності, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки, розвитку здатності до самовдосконалення та професійної реалізації майбутніх педагогів.

Схарактеризовано потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів, а саме: залучення студентів педагогічних коледжів до позааудиторної діяльності створює можливості до неформального спілкування у малих групах, що сприяє розвитку емпатії; виявленню рис толерантної особистості; розширює межі навчальної діяльності, надає можливість наставникам студентських груп здійснювати систематичний моніторинг рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; використовувати різноманітні форми і методи формування толерантності у зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти, що дозволяє розвивати в них вміння вступати в діалогічне спілкування, взаємодіяти, знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Визначено критерії і показники сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів: когнітивний (наявність знань про сутність феномена «толерантність»); знання про якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності); емоційно-ціннісний (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування); поведінковий (виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів); а також визначено та схарактеризовано рівні (високий, середній, низький) сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів. На основі визначених критеріїв і показників охарактеризовано рівні

(високий, середній, низький) сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що більшість студентів педагогічних коледжів (41,35 %ЕГ та 38,45% студентів КГ) виявили низький рівень сформованості толерантності.

Проведений аналіз результатів констатувального етапу дослідження дозволив дійти висновку про необхідність теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

На основі аналізу виховної практики, результатів констатувального етапу експерименту та використання методу експертного оцінювання було визначено та теоретично обґрунтовано такі педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності: розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки; організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Реалізація *першої педагогічної умови* передбачала розробку та впровадження авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності», основні завдання якої передбачали: розширення в студентів інформаційного поля з проблеми толерантності; розвиток емпатії; виховання гуманності, доброзичливості, чуйності, терпимості до інших людей, поваги до їхньої індивідуальності, традицій, історії, культури; формування вмінь співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів; конструктивної взаємодії з іншими людьми; сприяння формуванню досвіду толерантної поведінки.

У процесі реалізації зазначеної програми використовували різноманітні форми роботи, серед яких: тематичні бесіди, тренінгові заняття, майстерня

спілкування, вікторини, підготовка повідомлень, роз'яснення проблемних ситуацій, обговорення прочитаних книг, висловлювань про толерантність, відеопрезентація, демонстрація та обговорення фільмів, інсценування, робота в малих групах, індивідуальні консультації; а також методи: розповідь, пояснення, переконання, бесіда, дискусія, приклад, вправи, педагогічна вимога, суспільна думка, створення виховуючих ситуацій, мозковий штурм, метод проектів, рольові та імітаційні ігри.

Реалізація другої педагогічної умови – залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки – сприяла створенню можливостей для неформального спілкування студентів у малих групах, виявленню терпимості, гуманності, доброзичливості, чуйності, розвитку емпатії; упровадженню конкретної програми дій, спрямованої на проведення диференційованої роботи із студентами, які виявили різні рівні сформованості толерантності; уможливила систематичне діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; використання різноманітних форм, методів й прийомів формування толерантності; сприяла розширенню педагогічного кругозору, удосконаленню вмінь взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування, знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Реалізація третьої педагогічної умови передбачала організацію та проведення занять з наставниками студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів», завданнями яких було: сприяти формуванню емоційно-ціннісного ставлення наставників студентських груп до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; поглибити знання наставників студентських груп про сутність феномена «толерантність»; сутність понять «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів»; особливості формування толерантності цього контингенту здобувачів вищої освіти; розширити знання наставників студентських груп про педагогічну толерантність; актуалізувати проблему

формування толерантності студентів педагогічних коледжів; забезпечити наставників студентських груп методикою діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; розкрити педагогічні можливості різноманітних форм, методів і прийомів формування толерантності студентів; оволодіння наставниками студентських груп уміннями толерантної взаємодії.

Під час занять було проведено лекції, творчу майстерню для наставників студентських груп, круглий стіл, заняття-практикуми. Така цілеспрямована робота з педагогами сприяла підвищенню ціннісно-мотиваційного ставлення до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; розвитку емпатії; оволодінню формами і методами формування толерантності студентської молоді.

Наукова новизна дослідження. *Уперше* визначено та обґрунтовано педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності (розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки; організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».); визначено критерії з відповідними показниками: когнітивний (знання про сутність феномена «толерантність»; знання про якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності); емоційно-ціннісний (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування); поведінковий (виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та вирішення конфліктів) та рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; схарактеризовано потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів;

уточнено сутність ключових понять дослідження: «*толерантність*» розглядаємо як складне особистісне моральне утворення, яке характеризується здатністю людини сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок; виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, емпатійності, довірі, співпраці, здатності до діалогу з іншими; спрямованості на конструктивне розв'язання конфліктних ситуацій; «*толерантність студентів педагогічних коледжів*» визначаємо як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі; «*формування толерантності студентів педагогічних коледжів*» розглядаємо як спеціально організований процес, в основі якого – сприйняття іншої людини як цінності; прагнення до співробітництва як позитивного способу взаємодії з людьми, спрямований на розширення інформаційного поля з проблеми толерантності, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки, розвитку здатності до самовдосконалення та професійної реалізації майбутніх педагогів;

подальшого розвитку набули зміст, засоби, форми і методи формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у впровадженні обґрунтованих педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, а також розроблених відповідно до зазначених умов: авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів» та комплексної методики діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані науковцями та викладачами педагогічних коледжів для розроблення

методичного забезпечення (посібників, методичних рекомендацій для наставників студентських груп), розширення змісту курсу лекцій, семінарських, практичних занять із дисциплін «Теорія і методика виховання», «Методика виховної роботи», у системі післядипломної педагогічної освіти.

Вірогідність та статистичну значущість результатів проведення педагогічного експерименту підтверджено за допомогою статистичного критерію К. Пірсона (χ^2), що дало змогу визначити статистично достовірні розбіжності між розподілами, тобто зміни в рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів в експериментальній та контрольній групах відбулися не однаково. Шляхом визначення показника критерію Фішера (кутове перетворення ϕ^*) доведено, що статистичне підвищення рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів було досягнуто в експериментальній групі. Установлено, що відмінності рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної і контрольної групи не випадкові, а є результатом упровадження педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Ключові слова: толерантність, толерантність студентів педагогічних коледжів, формування толерантності студентів педагогічних коледжів, позааудиторна діяльність, педагогічні умови.

ANOTATION

Tarhonii I. V. Formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 011 - Educational, pedagogical sciences. Rivne State Humanitarian University, Rivne, 2020.

The dissertation is a complex research of an actual pedagogical problem of formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activity

that was reflected in the theoretical substantiation and experimental verification of pedagogical conditions of formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activity.

On the basis of interdisciplinary analysis of the researched problem the essence of next concepts is specified: «tolerance», «tolerance of students of pedagogical colleges», «formation of tolerance of students of pedagogical colleges».

The essence of the concept of «tolerance» as a complex personal moral education, which is characterized by a person's ability to perceive the existence of other ideas, views, beliefs, habits without aggression, has been clarified; it turns out to be in a tolerant attitude towards another person, empathy, trust, cooperation, the ability to have a dialog with other people; to focus on a constructive solution to conflict situations.

The work considers the «tolerance of students of pedagogical colleges» as an important professional quality of a future teacher, shown in an active moral position and readiness for constructive interaction with other participants in the pedagogical process; it is characterized by the identification of humanity, tolerance, benevolence, focus on resolving conflict situations in the professional sphere on a non-violent basis.

The essence of the concept of «the formation of tolerance of students of pedagogical colleges» is considered by us as a specially organized process, based on the perception of another person as a value; the desire for cooperation as a positive way of interacting with people, aimed at expanding the information field on the problem of tolerance, the formation of a tolerant consciousness and experience of tolerant behavior, the development of the ability for self-improvement and professional implementation of future teachers.

The potential of extracurricular activities of pedagogical colleges in the context of the problem of forming tolerance of students is characterized, namely: attracting students of pedagogical colleges to extracurricular activities creates opportunities for informal communication in small groups, contributes to the development of empathy; identifying the traits of a tolerant personality; expands the boundaries of educational

activities, enables mentors of student groups to carry out systematic monitoring of the level of tolerance formation among students of pedagogical colleges; use various forms and methods of forming tolerance in the above contingent of applicants for higher education, allows them to develop their skills to enter into dialogical communication, interact, find ways to prevent and resolve conflicts.

Criteria and indicators of tolerance formation of students of pedagogical colleges are determined: cognitive (knowledge of the essence of the phenomenon of «tolerance», knowledge of the quality of a tolerant personality; awareness of the existence of the boundaries of tolerance); emotional-valued (developed empathy; motivation to identify the qualities of a tolerant personality, desire for dialogical communication); behavioral (identifying humanity, tolerance, benevolence, responsiveness, self-control, the ability to interact, cooperate and engage in dialogical communication, searching for ways to prevent and resolve conflicts), and the levels (high, medium, low) of the formation of tolerance of students of pedagogical colleges are determined and characterized. The levels (high, medium, low) of tolerance formation of students of pedagogical colleges are characterized, based on certain criteria and indicators.

The results of the ascertaining stage of the experiment showed that the majority of students of pedagogical colleges (41,35% from the EG and 38,45% of students from the CG) found a low level of tolerance formation.

The analysis of the results of the ascertaining stage of the research allowed us to conclude that it is necessary to theoretically substantiate and experimentally test the pedagogical conditions for the formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities.

Based on the analysis of educational practice, the results of the ascertaining stage of the experiment and the use of the method of expert evaluation, the following pedagogical conditions for the formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities were identified and theoretically substantiated: development of the author's program of educational hours for students of pedagogical colleges «Stepping towards tolerance»; involvement of students of pedagogical

colleges in participation in student self-government aimed at the formation of tolerant behavior; organization and holding of classes for mentors of student groups «Forming tolerance of future teachers».

The implementation of *the first pedagogical condition* provided for the development and implementation of the author's program of educational hours for students of pedagogical colleges «Stepping to Tolerance», the main tasks of which included: expansion of students information field on the problem of tolerance; development of empathy; education of humanity, friendliness, sensitivity, tolerance to other people, respect for their individuality, traditions, history, culture; formation of skills to cooperate and enter into dialogical communication; find ways to prevent and resolve conflicts; constructive interaction with other people; promoting the formation of the experience of tolerant behavior.

In the process of implementing this program are used various forms of work, including: thematic conversations, training sessions, communication workshop, quizzes, preparation of messages, explanation of problem situations, discussion of read books, statements about tolerance, video presentation, demonstration and discussion of films, staging, work in small groups, individual consultations; as well as methods: story, explanation, persuasion, conversation, discussion, example, exercises, pedagogical requirement, public opinion, creating educational situations, brainstorming, project method, role-playing and simulation games.

The implementation of the second pedagogical condition - attracting students of pedagogical colleges to participate in student self-government aimed at the formation of tolerant behavior - contributed to the creation of opportunities for informal communication of students in small groups, to identify tolerance, humanity, benevolence, responsiveness, and the development of empathy; introduction of a specific action program aimed at carrying out differentiated work with students who have discovered different levels of tolerance formation; made it possible to systematically diagnose the levels of tolerance formation among students of pedagogical colleges; the use of various forms, methods and techniques for the formation of tolerance; contributed to the expansion of the pedagogical horizons,

improving the skills to interact, cooperate, enter into dialogical communication, find ways to prevent and resolve conflicts.

The implementation of the third pedagogical condition provided for the organization and conduct of classes with mentors of student groups «Forming tolerance of future teachers», whose tasks were: to promote the formation of emotional and value attitude of mentors of student groups to the problem of forming tolerance of students of pedagogical colleges; to deepen the knowledge of mentors of student groups about the essence of the phenomenon of «tolerance»; the essence of the concepts «tolerance of students of pedagogical colleges», «formation of tolerance of students of pedagogical colleges»; features of formation of tolerance of this contingent of applicants for higher education; to expand the knowledge of mentors of student groups about pedagogical tolerance; to actualize the problem of formation of tolerance of students of pedagogical colleges; to provide mentors of student groups with a method of diagnosing the levels of tolerance of students of pedagogical colleges; to reveal pedagogical possibilities of various forms, methods and receptions of formation of tolerance of students; mastering the skills of tolerant interaction by mentors of student groups.

During the classes there were lectures, a creative workshop for mentors of student groups, a round table, workshops. Such purposeful work with teachers helped to increase the value-motivational attitude to the problem of forming tolerance of students of pedagogical colleges; development of empathy; mastering the forms and methods of forming tolerance of student youth.

Scientific novelty of the research. *For the first time* the pedagogical conditions for the formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities are determined and substantiated (development of the author's program of educational hours for students of pedagogical colleges «Stepping towards tolerance»; involvement of students of pedagogical colleges in participation in student self-government aimed at the formation of tolerant behavior; organization and holding of classes for mentors of student groups «Forming tolerance of future teachers».); criteria with relevant indicators are defined : cognitive (knowledge of the

essence of the phenomenon of «tolerance», knowledge of the quality of a tolerant personality; awareness of the existence of the boundaries of tolerance); emotional-valued (developed empathy; motivation to identify the qualities of a tolerant personality, desire for dialogical communication); behavioral (identifying humanity, tolerance, benevolence, responsiveness, self-control, the ability to interact, cooperate and engage in dialogical communication, searching for ways to prevent and resolve conflicts), and the levels of the formation of tolerance of students of pedagogical colleges; the potential of extracurricular activities of pedagogical colleges in the context of the problem of forming students' tolerance is characterized.

the essence of key research concept is clarified : «tolerance» is considered as a complex personal moral formation, which is characterized by the ability to perceive without aggression the existence of other ideas, views, beliefs, habits; manifests itself in a tolerant attitude towards another person, empathy, trust, cooperation, ability to have a dialogue with others; focus on constructive conflict resolution; «tolerance of students of pedagogical colleges» is defined as an important professional quality of the future teacher, which is manifested in an active moral position and readiness for constructive interaction with other participants in the pedagogical process; characterized by the manifestation of humanity, tolerance, friendliness, focus on resolving conflict situations in the professional sphere on a non-violent basis; «formation of tolerance of students of pedagogical colleges» is considered as a specially organized process, based on which - the perception of another person as a value; the desire for cooperation as a positive way of interacting with people, aimed at expanding the information field on the problem of tolerance, the formation of tolerant consciousness and experience of tolerant behavior, the development of self-improvement and professional realization of future teachers;

further were developed the content, means, forms and methods of forming tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities.

The practical significance of the results of the study lies in the introduction of reasonable pedagogical conditions for the formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities, as well as developed in accordance

with these conditions: author's program of educational hours for students of pedagogical colleges «Stepping towards tolerance»; classes for mentors of student groups «Forming the tolerance of future teachers» and a comprehensive methodology for diagnosing the levels of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities.

Materials of the dissertation research can be used by scientists and teachers of pedagogical colleges for development of methodical maintenance (manuals, methodical recommendations for mentors of student groups), expansion of the course of lectures, seminars, practical employment on disciplines «Theory and methods of education», «Methods of educational work». in the system of postgraduate pedagogical education.

The probability and statistical significance of the results of the pedagogical experiment were confirmed by the statistical criterion of K. Pearson (χ^2), which allowed to determine that the differences between the distributions are statistically significant, that is the changes in the levels of tolerance of students of pedagogical colleges in the experimental and control groups were not the same. By determining the Fisher criterion index (angular transformation φ^*) it is proved that a statistical increase in the level of tolerance formation of students of pedagogical colleges was achieved in the experimental group. It is established that the differences in the levels of tolerance of students of pedagogical colleges of the experimental and control groups are not accidental, but are the result of the introduction of pedagogical conditions for the formation of tolerance of students of pedagogical colleges in extracurricular activities.

Key words: tolerance, tolerance of students of pedagogical colleges, formation of tolerance of students of pedagogical colleges, extracurricular activities, pedagogical conditions.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1.Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у психологічних та педагогічних дослідженнях: теоретичні аспекти визначення сутності. *Освітній простір України: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 15. С. 208–214.

2.Таргоній І. В. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині: наук. журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки. 2019. №2 (13). С. 47–52.

3.Таргоній І. В. Толерантність студентів педагогічних коледжів: стан вихованості. *Освітній простір Україн.: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 17. Ч. 2. С. 278–284.

4.Таргоній І. В. Готовність кураторів студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: зб. наук. пр.* Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2019. Вип. 6 (329). Ч. 2. С. 109–117.

5.Таргоній І. В. Методична підготовка наставників студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Педагогічний часопис Волині: наук. журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки. 2019. №4 (15). С. 85–90.

6.Таргоній І. В. До питання використання потенціалу позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми виховання толерантності студентів *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр.* Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського. 2020. Вип. 1 (68). С. 272–276.

Статті у наукових виданнях інших держав

7. Tarhonii I V. Pedagogical conditions of education of tolerance in students of pedagogical colleges in out-of-course activities. *Science Rise*: 2 (67). Estonia: Science Rise, 2020. 27–31.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у працях педагогів. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук. інтернет. конф. (м. Переяслав-Хмельницький 29 березня 2019 року)*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 235–236.

9. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у сучасних дослідженнях. *Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. FOLIA COMENIANA: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики ім. Я. А. Коменського. (м. Умань 16–17 травня 2019 року)*. Умань, 2019. С. 185 – 188.

10. Таргоній І. В. Форми і методи виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. *Education, Law, Business. Cartero Publishing House*. (Мадрид, Іспанія 24 квітня 2020 року). Мадрид, Іспанія, 2020. С. 82 – 84.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

11. Таргоній І. В. Мультимедійні засоби навчання як ефективний інструмент у роботі вчителя музичного мистецтва. *Мистецька освіта та розвиток творчої особистості: зб. наук. пр. Рівне: Волинські обереги. 2016. Вип. 2. С. 298 – 303.*

12. Таргоній І. В. Використання мультимедійних технологій в системі мистецької освіти. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4 С. 342 – 349.*

13. Таргоній І. В. Мультимедійні технології в системі освіти. *Проблеми розвитку освіти на сучасному етапі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Махачкала 15 грудня 2016 року). Махачкала, 2016. Ч. II. С. 192 – 195.

14. Таргоній І. В. Мультимедійні технології як невід’ємна складова у вихованні естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей. *Інновації в музичній освіті та мистецтві*: матеріали наукових читань студентів, магістрантів, аспірантів (м. Рівне 30 травня 2018 року). Рівне, 2018. С. 36 – 27.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	28
1.1 Формування толерантності як філософська та психолого-педагогічна проблема.....	28
1.2 Використання потенціалу позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів	51
Висновки до першого розділу	64
РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	67
2.1 Критерії, показники та рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних	67
2.2 Перевірка стану сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів	74
2.3 Теоретичне обґрунтування педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.....	103
Висновки до другого розділу	116
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	119
3.1 Зміст та процедура формувального етапу експерименту	119
3.2 Аналіз результатів експериментального дослідження	155
Висновки до третього розділу	170
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	205

ВСТУП

Актуальність проблеми. Девальвація духовних цінностей сучасного українського суспільства призвела до поширення проявів насильства, агресивності, ігнорування, нетерпимості, дискримінації, зневаги, переслідування до людей іншої культури, віри, поглядів, переконань. У зв'язку з цим особливої значущості набуває проблема формування толерантності як моральної якості особистості, яка характеризується здатністю сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок, віросповідань.

Формування толерантності молодого покоління – пріоритетний напрям сучасного виховання, про це свідчать закони України «Про вищу освіту» [79], «Про освіту» [80], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [156], а також міжнародні документи що відображають нормативно-правову базу толерантності: Декларація принципів толерантності [59], Декларація про усунення всіх форм нетерпимості та дискримінації у зв'язку з релігійними переконаннями [62], Паризька хартія для нової Європи [169].

Проблема формування толерантності студентів педагогічних коледжів набуває особливої актуальності, оскільки гуманістична спрямованість професії педагога вимагає виявлення терпимого, гуманного, доброзичливого ставлення під час спілкування з дітьми, батьками, колегами.

Найважливішими завданнями формування толерантності студентів педагогічних коледжів є: розширення знань про толерантність як важливу якість педагога; формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки; сприяння розвитку емпатії, здатності до самовдосконалення, професійної самореалізації; формування атмосфери толерантності в педагогічному коледжі.

Означена проблема знайшла відображення в доробках класиків педагогічної думки Г. Ващенка [42], Я. Коменського [109], Я. Корчака [114], А. Макаренка [138], С. Русової [198], В. Сухомлинського [223], Л. Толстого [248], С. Френе [260], Р. Штайнера [272] та ін.

У ході наукового пошуку встановлено, що проблема толерантності була предметом уваги філософів (М. Бердяєв [19], Р. Валітова [40], О. Довгополова [68], М. Золотухін [84], В. Лекторський [132], В. Пісоцький [182] та ін.), соціологів (Г. Бутигін [39], Е. Дюркгейм [73], Г. Зиммель [82], О. Конт [111], О. Швачко [267] та ін.); психологів (О. Асмолов [13], І. Бех [25], С. Бондирева [33], В. Галузьяк [47], Н. Губа [54], О. Клепцова [104], Ю. Кузнєцова [125], Г. Солдатова [213], О. Шаюк [266] та ін.).

Вагомий внесок у дослідження порушеної в дисертаційній роботі проблеми зробили зарубіжні дослідники (А. Камю [92], А. Маслоу [142], Г. Олпорт [160], К. Роджерс [193], Ж.-П. Сартр [201], В. Франкл [259], Е. Фромм [261] та ін.).

Питання педагогіки толерантності розглянуто в працях сучасних учених-педагогів Ш. Амонашвілі [6], О. Безкоровайної [15], Я. Берегового [20], І. Беха [24], О. Докукіної [69], Л. Канішевської [94; 95], О. Матієнко [144], А. Сиротенка [204], О. Сухомлинського [222], П. Таланчука [228], В. Тишкова [243] та ін.

У педагогічному дискурсі окремі аспекти проблеми формування толерантності майбутніх педагогів знайшли відображення в дослідженнях О. Біди [28], Т. Білоус [30], Н. Бирко [31], Л. Завірюхи [77], Ю. Ірхіної [87], О. Орловської [162; 163], О. Падалки [167], О. Петренко [175], Т. Потапчук [187], О. Савченко [199; 200], Р. Сойчук [210], О. Столяренко [217] та ін.

Основні напрями виховної роботи зі студентами педагогічних коледжів розкрито в працях І. Коваль [107], Р. Кострубаня [115], Т. Кочубей [118], Л. Петриченко [177], М. Шик [269] та ін.

Питання організації позааудиторної діяльності досліджували С. Гвоздій [48], М. Донченко [71], О. Казьмерчук [91], Н. Рудкевич [196], О. Севастьянова [202], Н. Скрипник [206], О. Стоян [218], О. Щукіна [274] та ін.

Окремі аспекти проблеми формування толерантності майбутніх педагогів стали предметом дослідження окремих дисертаційних робіт, зокрема:

формування педагогічної толерантності майбутніх учителів іноземних мов (Ю. Гордієнко) [56], формування толерантності майбутніх учителів у процесі гуманітарної підготовки у педагогічних коледжах (Р. Кострубань) [115], формування толерантності майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки (Ю. Котелянець) [116; 117], формування толерантності майбутніх учителів початкової школи в умовах магістратури (І. Кривошапка) [121], формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки (Ю. Тодорцева) [245] та ін.

Значущість проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності зумовлена необхідністю розв'язання низки *суперечностей між*:

- суспільним запитом на формування толерантності студентської молоді та недостатньою увагою закладів фахової передвищої освіти до розв'язання цієї проблеми;

- вагомими потенційними можливостями позааудиторної діяльності педагогічних коледжів та їх непослідовним та фрагментарним використанням у формуванні толерантності студентів;

- необхідністю формування толерантності студентів педагогічних коледжів і відсутністю науково обґрунтованих педагогічних умов оптимізації цього процесу.

Наявність означених суперечностей, актуальність наукової проблеми та недостатній ступінь її розробленості й зумовили вибір теми дослідження: **«Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри теорії та методики професійної освіти Рівненського державного гуманітарного університету «Формування професійної компетентності майбутніх вчителів технологій у контексті

неперервної професійної освіти України» (державний реєстраційний номер № 0116U005228).

Тему дисертації затверджено вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 11 від 26.12.2018 р.) і погоджено у бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 1 від 29.01.2019 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Завдання дослідження:

1. На засадах міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми уточнити сутність понять «толерантність», «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів».

2. Схарактеризувати потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів.

3. Визначити критерії, показники та виявити рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Об'єкт дослідження – процес формування толерантності студентів педагогічних коледжів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

У ході наукового пошуку було використано такі **методи дослідження:**

– *теоретичні* – аналіз і систематизація філософської, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури з проблеми дослідження з метою визначення понятійного апарату та уточнення сутності ключових понять; синтез, порівняння, класифікація, узагальнення для визначення критеріїв та

показників сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; обґрунтування педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності;

– *емпіричні* – тестування, метод незакінчених речень, бесіда, метод узагальнених незалежних характеристик, опосередковане спостереження – з метою діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний етапи) – для перевірки ефективності педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів;

– *статистичні* – математичне обчислення результатів дослідження, зокрема, критерій Фішера (кутове перетворення ϕ^*), статистичний критерій однорідності К. Пірсона (χ^2) для опрацювання результатів експериментальної роботи щодо визначення динаміки кількісних змін у рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів в експериментальній та контрольній групах.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальною роботою на різних етапах було охоплено 124 студента таких педагогічних коледжів: Івано-Франківського фахового коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Олександра Барвінського, Коломийського педагогічного фахового коледж та Луцького педагогічного коледжу.

Експериментальна група – 61 студент педагогічних коледжів спеціальності 013 «Початкова освіта», які були залучені до дослідницько-експериментальної роботи.

Контрольна група – 63 студента педагогічних коледжів спеціальностей (012 Дошкільна освіта, 025 Музичне мистецтво, 014 Образотворча освіта), які не залучені до участі в дослідницько-експериментальній роботі, а були учасниками традиційного освітнього процесу в педагогічному коледжі.

Також до участі в експериментальному дослідженні було залучено 12 наставників студентських груп вищезазначених коледжів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* визначено та обґрунтовано педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності (удосконалення змісту позааудиторної діяльності шляхом реалізації авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі у студентському самоврядуванні, спрямованого на формування толерантної поведінки; організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів»); визначено критерії з відповідними показниками: когнітивний (знання про сутність феномена «толерантність»); знання про якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності); емоційно-ціннісний (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування); поведінковий (виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та вирішення конфліктів) та рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; схарактеризовано потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів;

– *уточнено* сутність ключових понять дослідження: феномен «толерантність» розглядаємо як складне особистісне моральне утворення, яке характеризується здатністю сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок, віросповідань та виявляється у ціннісному ставленні й взаємодії з іншими людьми; поняття «толерантність студентів педагогічних коледжів» розглядаємо як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного

процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі; «*формування толерантності студентів педагогічних коледжів*» розглядаємо як спеціально організований процес, в основі якого – сприйняття іншої людини як цінності; прагнення до співробітництва як позитивного способу взаємодії з людьми, спрямований на розширення інформаційного поля з проблеми толерантності, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки, розвитку здатності до самовдосконалення та професійної реалізації майбутніх педагогів.

– *подальшого розвитку набули* зміст, засоби, форми і методи формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні обґрунтованих педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, а також розроблених відповідно до зазначених умов: авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі у студентському самоврядуванні, спрямованого на формування толерантної поведінки; організації та впровадження занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів» та комплексної методики діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані науковцями та викладачами педагогічних коледжів для розроблення методичного забезпечення (посібників, методичних рекомендацій для наставників студентських груп), розширення змісту курсу лекцій, семінарських, практичних занять із дисциплін «Теорія і методика виховання», «Методика виховної роботи», у системі післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Івано-Франківського фахового коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний

університет імені Василя Стефаника» (довідка № 172 від 14.05.2020 р.), Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Олександра Барвінського (довідка № 224 від 19. 05. 2020), Коломийського педагогічного фахового коледжу (довідка № 49 від 20.05.2020 р.), Луцького педагогічного коледжу (довідка № 197 від 26.05.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних – «Культурний вектор розвитку України початку XXI століття: реалії і перспективи» (Рівне, 2016), «Проблеми розвитку образования на современном этапе» (Махачкала, 2016), «Особистісний потенціал сучасного викладача закладу вищої освіти як основа професійного становлення майбутніх фахівців» (Івано-Франківськ, 2018), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2019), «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Умань, 2019), Education, Law, Business. Cartero Publishing House (Мадрид, Іспанія, 2020);

всеукраїнських – «Роль науки, релігій та суспільства у формуванні моральної особистості в Україні» (Рівне, 2016), «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (Рівне, 2016), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2016), «Цінність людського життя в Україні та сучасному світі» (Рівне, 2017), «Компетентнісна модель викладача вищої школи. Демаркація меж творчості та вимог нової інформаційної доби» (Луцьк, 2019), «Сучасний вчитель початкової школи: проблеми та перспективи в контексті освітньої реформи» (Рівне, 2019), «Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти» (Бердянськ, 2019), «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (Кам'янець-Подільський, 2019),

регіональних – «Мистецька освіта та розвиток творчої особистості: Європейський вимір» (Рівне, 2016), «Інновації в музичній освіті» (Рівне, 2018), «Реформування сучасної освіти: діалог із Василем Сухомлинським» (Рівне, 2018), «Роль особистості у реформуванні української школи: від досвіду до інновацій» (до 75-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янчук) (Рівне, 2019), на щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів і молодих учених, засіданнях кафедри теорії та методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи висвітлено в 14 одноосібних публікаціях здобувача, серед яких: 7 відображають основні положення дисертації (з них 1 – у зарубіжному виданні), 3 мають апробаційний характер, 4 додатково висвітлюють результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (293 назв, з них – 15 іноземною мовою), 21 додатку на 42 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 247 сторінок, з них 160 сторінок основного тексту. Робота містить 16 таблиць та 3 рисунки на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Формування толерантності як філософська та психолого-педагогічна проблема

Актуальність розгляду даного дослідження вимагає наукового тлумачення феномену «толерантність». Феномен «толерантність» походить від латинського («tolerancia» – терпіння) – терпіння до чужих звичок, рис та поглядів [32, с. 8].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «терпіння» визначено так: «Здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо; Уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо; Здатність довго й наполегливо робити що-небудь, займатися чимось» [43, с. 1243].

У словнику С. Ожегова «толерантність» трактується як: «терпіння – здатність терпіти; цілеспрямованість, упертість і витримка в певній справі, роботі» [159, с. 690].

У філософському енциклопедичному словнику за редакцією В. Шинкарука «толерантність» трактується як термін, яким позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних або групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних) [257, с. 643].

Проблема толерантності знайшла відображення в працях античних філософів Стародавнього Китаю, Греції та Риму (Аристотель, Демокрит, Епікур, Квінтіліан, Конфуцій, Платон, Сократ). За часів античності чільне місце посіла проблема виявлення людиною терпимості, добродійності, моральної позиції [94, с. 15].

У Декларації принципів толерантності, прийнятій Генеральною конференцією ЮНЕСКО, зазначається: «Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» [59, с. 4].

Проблема толерантності розглядається у працях філософів, психологів, педагогів.

Науковець О. Грива в дисертаційному дослідженні «Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища» розглядає феномен «толерантність» як складник життєвої компетентності. Вона стверджує, що в стратегії формування толерантності юнаків та дівчат у полікультурному середовищі цей феномен розглядається як один із чинників, який пронизує собою ключові життєві компетентності, такі як здатність захищати та піклуватися про права та потреби інших та діяльності в широкому глобальному контексті. Окрім того, О. Грива підкреслює, що толерантність як якісна риса особистості задіяна в комплексі такої соціальної компетентності, як уміння функціонувати в соціально гетерогенних групах, що уможливить успішно взаємодіяти, співпрацювати та розв'язувати конфлікти [53, с. 14–15].

Дослідниця М. Пірен тлумачить толерантність як активну позицію, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, відмову від догматизму та абсолютизму [181, с. 55]. Вона слушно зазначає, що толерантність – це: співпраця й дух; визнання різноманітності світу; формування культури діалогу між представниками різних національностей; відмова від домінування і заподіяння шкоди; повага до людської гідності [181, с. 54].

Науковець В. Петрицький, аналізуючи об'єктивну, суб'єктивну та ціннісні сторони толерантності, виокремлює таку ієрархію цього феномена:

1. Толерантність як терпимість суб'єкта щодо іншого суб'єкта, незважаючи на можливу первісну негативну оцінку смаків, учинків, стилю поведінки, способу життя, іншої культури.

2. Толерантність як визнання права на існування інших, відмінних від моїх смаків, учинків, стилю поведінки, способу мислення, іншої культури.

3. Толерантність як внутрішньо усвідомлена терпимість [176, с. 141–142].

Таким чином, автор наголошує на поетапному становленні толерантності: від зовнішньої терпимості, яка поступово переходить у внутрішній механізм визнання на основі співпереживання, до толерантної поведінки.

Науковець В. Лекторський у праці «Про толерантність, плюралізм та критицизм» пропонує чотири способи інтерпретації феномена «толерантність».

По-перше, розуміння толерантності як байдужості. Терпимість у такому випадку обґрунтовується тим, що відмінність у поглядах, що не стосується питань істини й основних моральних, правових, політичних норм, індиферентні до основних цінностей цивілізації і не перешкоджають нормальному співжиттю.

По-друге, толерантність як неможливість взаєморозуміння. У цьому випадку толерантність виступає як повага до іншого, якого я не можу зрозуміти і з ким я не можу взаємодіяти, сприяє формуванню рівноправних, але несумірних культур та пізнавальних настановлень [132, с. 48].

Таке трактування феномена «толерантність» підкреслює рівноправне існування різних систем цінностей, водночас указує на неможливість продуктивної взаємодії між людьми, які дотримуються різних поглядів.

По-третє, трактування толерантності як потурання чи милості.

По-четверте, терпимість як розширення власного досвіду та критичний діалог. Кожна культура намагається враховувати досвід іншої, у такий спосіб розширює горизонт власного досвіду. Кожна людина не тільки володіє самоідентичністю, а й може змінювати, розвивати її на основі постійної комунікації, постійного діалогу з людьми, що мають інші точки зору, позиції, що дає змогу подивитися на себе з іншого боку [132, с. 52–54].

Таку позицію В. Лекторського не поділяє П. Кінг, який розглядає шість можливих варіантів ставлення суб'єкта до іншого, його поведінки, переконань, а саме: 1) несхвалення в поєднанні з прийняттям (толерантність); 2)

несхвалення в поєднанні з несприйняттям (інтолерантність); 3) індиферентність у поєднанні з прийняттям (позитивна доцільність); 4) індиферентність у поєднанні з несприйняттям (негативна доцільність); 5) схвалення в поєднанні з прийняттям (фаворитизм); 6) схвалення в поєднанні з неприйняттям (жертва) [246, с. 172]. Отож П. Кінг не вважає байдужість різновидом толерантності.

Аналогічної думки дотримується К. Ясперс. Дослідник стверджує: «Світовий порядок може бути здійснений лише за наявності терпимості. Нетерпимість означає насильство, витіснення, агресію. Терпимість, навпаки, відкрита, терпима людина усвідомлює свою обмеженість, хоче об'єднатися з іншими людьми у всій відмінності їх думок, не прагнучи привести всі вистави і ідеї віри до спільного знаменника [278, с. 233].

На думку М. Мчедлова, толерантність – це визнання суверенності, свободи, совісті, думки, релігії, поглядів, переконань інших, що виявляється в зацікавленому ставленні до іншого, але не означає відмову від власних поглядів. Дослідник розглядає вищезазначений феномен як якість культури суспільства [153, с. 12–14].

Визначаючи толерантність як моральну добродієвість, Р. Валітова розкриває три принципи толерантності.

Принцип 1. Толерантність – умовна добродієвість, оскільки потребує відповіді на запитання: «Щодо чого і кого потрібно бути толерантним?» [40, с. 33]. Відтак в основу цього принципу покладено питання про існування меж толерантності.

Принцип 2. Відмова від монополії на знання істини і моралі.

Принцип 3. Толерантність – не кінцева мета морального вдосконалення міжособистісного спілкування, це – стартова позиція на шляху до гуманного існування [40, с. 33–37].

Отже, аналіз поданих визначень дефініції феномена «толерантність» дає змогу стверджувати, що первинним значенням терміну «терпимість» було таке: «здатність терпимо, поблажливо ставитися до чужих звичок, звичаїв, поглядів; поблажливе ставлення до когось, чогось» [43, с. 1243]. Відтак, виокремлюємо

низку спільних ознак, їх лексичних понять, а саме: терпимість, терпіння, витримка в певній справі.

Вивчення філософської літератури з проблеми толерантності уможливорює зробити висновок, що толерантність досягається через розуміння вияву її протилежності – інтолерантності та нетерпимості, яка базується на переконанні, що твоя система поглядів, твій стиль життя, група, до якої ти належиш, стоять вище за інших. Толерантність та інтолерантність – взаємозворотні поняття: чим більш толерантний індивід, тим він менш інтолерантний та навпаки. Виявлення толерантності або інтолерантності можуть поширюватися на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Звідси толерантність (інтолерантність): вікова; просвітницька; національно-етнічна; релігійна; географічна; політична; класово-соціальна та ін. [32, с. 11].

Проблема толерантності знайшла широке відображення в психології.

У словнику практичного психолога за редакцією Ю. Головіна толерантність тлумачиться як «відсутність або послаблення реагування на будь-який несприйнятливий фактор у результаті зниження чуттєвості до його впливу» [207, с. 70].

На думку О. Асмолова, поняття «толерантність» виражає три непересічних між собою значення: стійкість (витривалість), терпимість і допуск (допустиме відхилення) (при цьому найбільш вичерпне значення міститься в стійкості до конфліктів [12]. Він визначає феномен «толерантність» як виявлення поваги та визнання рівності, відмову від домінування та насилля, визнання багатомірності та різноманіття людської культури, норм, вірувань, відмову від зведення цього різноманіття та єдиноманіття до переважання якоїсь однієї точки зору тощо [13, с. 5–7]. Отже, О. Асмолов підкреслює багатоаспектність феномена «толерантність».

У теорії самоактуалізації А. Маслоу [142] терпимість виступає одним із принципів, що уможливорює зрозуміти сутність людини; специфіку взаємодії людей. Терпимість розглядається як один із шляхів самоактуалізуючої особистості.

На думку А. Маслоу, самоактуалізація дає можливість вибору особистісного росту, приймати себе та інших такими, якими вони є, виявляти любов, ціннісне ставлення до інших людей [142]. Учений стверджує, що самоактуалізація протиставляється двом крайнощам: по-перше, егоцентризму; по-друге, повному нехтуванню культурними розбіжностями [143, с. 404–405].

Принцип терпимості є в центрі уваги наукових пошуків К. Роджерса (його концепція «повно функціонуючої людини»). Серед п'яти основних особистісних характеристик, спільних для «повно функціонуючих людей», К. Роджерс називає: відкритість до переживань; екзистенційний спосіб життя; організмична довіра; емпатична воля; креативність [193]. На його думку, що б надати допомогу іншій людині, зокрема під час розв'язання проблем, що виникають у неї, стає можливим, якщо спиратися на прагнення людини до свободи і до позитивних змін. Це припустимо завдяки безумовному прийняттю людини, емпатичному розумінню і конгруентності, унаслідок чого стимулюється тенденція особистості до уявлення про себе: зняття суперечностей між «реальним Я» і «ідеальним Я», отже, до більш терпимого ставлення до себе і до інших людей [194, с. 90].

Феномен «толерантність» розглядається також з позиції «психології прощення». Представники цього напрямку зазначають, що міжособистісні стосунки мають характеризуватися терпимістю, позитивним настроєм, позитивною забарвленістю емоцій та поведінкових виявів щодо іншої людини [134].

Таким чином, проявами толерантності є: терпимість, прийняття іншої людини, емпатія, ціннісне ставлення до себе та інших.

У класичній зарубіжній психології є такі інтерпретації феномена «толерантність», як класична, неокласична та концепція автентичної толерантності [113].

Класична дефініція толерантності визначає цей феномен як поблажливість до тих, з ким особистість не погоджується, хто викликає заперечення чи протест [282]. Відтак, кожен має право мати власну думку,

повинен поважати погляди, думки, вірування інших, поблажливо ставитися до відмінних (тих, що відрізняються від власних) проявів індивідуальності [287]. Отож, класична дефініція феномена «толерантність» означає виявлення терпимості та поблажливості до інших.

Неокласична дефініція толерантності вимагає від особистості «... проявляти емпатію щодо індивідуальних проявів людської самобутності» [113, с. 50]. Неокласичний вимір толерантності передбачає визнання та прийняття відмінних ідей, поглядів, переконань та поведінкових репертуарів [113, с. 158].

Дослідники К. фон Берген, В. фон Берген, С. Стубблефілд, Д. Бандоу [292] запровадили концепцію автентичної толерантності. Автентична толерантність полягає в ставленні до інших людей не тільки на основі розуміння, прийняття, визнання чи схвалення, а й на основі поваги, гідності, навіть якщо існують певні конфлікти чи напруга [113, с. 151].

Так, О. Клепцова розглядає толерантність як властивість особистості, що актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей та виявляється у зниженні сенситивності за рахунок використання механізмів (витримки, самовладання, контролю). Вона окреслює межі толерантності: від зарозумілості, стриманості, терплячості, витримки, самовладання до безпорадності [104, с. 47–48].

Розвиваючи цю думку, С. Бондирєва та С. Колесов розглядають феномен «толерантність» з точки зору оцінки та ставлення, зазначаючи, що ставлення виявляє активну позицію індивіда, що визначає «... характер його окремих учинків, напрямок його діяльності» [32, с. 16]. Вони виокремлюють природну толерантність (за відсутності причин для негативної реакції) та проблемну толерантність (виявлення толерантності, незважаючи на наявність негативної реакції). З-поміж видів проблемної толерантності С. Бондирєва, Д. Колесов увиразнюють: толерантність підкори; вигоди, вихованості; конструктивну толерантність (один із видів толерантності вигоди) [32, с. 9–11]. На думку С. Бондирєвої, виховання толерантності пов'язується з такими поняттями, як

установка, звичка, потреби, мотивація, сенс життя, відмінності, заборона, приналежність, ієрархія, авторитет, суперечність, почуття власної гідності, провокація, фанатизм, архетипи, еталони, знакові системи [32, с. 9–11].

Позитивне розуміння феномена «толерантність» можливе лише в разі розгляду вияву його протилежності – інтолерантності або нетерпимості.

Дослідниками розроблено критерії нетерпимості, що виявляються у випадках: образи, глузування, виявлення зневаги; ігнорування, негативних стереотипів, упередження, забобонів; егоцентризму; пошук ворога; переслідування, залякування, погрози, дискримінації за різними ознаками; расизму, націоналізму, експлуатації, осквернення релігійних і культурних символів; релігійного переслідування; репресії, знищення та геноциду; фашизму, імперіалізму [212].

На думку І. Беха, виховання толерантності юного покоління значною мірою залежить від масової свідомості громадян. Дослідник виокремлює єдині моральні пріоритети, які забезпечують стійке мирне співіснування. Наведемо їхній зміст: «...людина – найвища цінність цивілізації; свобода і права людини як загальнолюдської цінності; гуманізм і справедливість як універсальні принципи вселюдських стосунків; толерантне ставлення до прав та інтересів інших, народів і націй – першочергова умова мирного співіснування і недопущення збройних конфліктів; непримиренне ставлення до порушень прав і свобод людини і народів – гарантія стабільного й міцного миру на Землі» [25, с. 206–207]. Відтак, І. Бех стверджує, що використання єдиних моральних пріоритетів сприяє забезпеченню мирного співіснування людства.

Спираючись на поняття психічної стійкості під час розгляду толерантності, В. Тишков та Г. Солдатова стверджують, що в цьому випадку доцільно вести мову не тільки про так звану набутустійкість, а й розвиток здатності індивіда до мобілізаційної реакції, здатності самостійно повертатися у стан психологічної рівноваги із собою та оточенням [247].

Багатогранне визначення феномена «толерантність» запропонувала Г. Солдатова, яка розглядає це поняття як «інтегральну характеристику

індивіда, що визначає його здатність у проблемних ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою виявлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних стосунків із собою і зі світом» [213, с. 65]. Дослідниця виокремлює такі компоненти толерантності: психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних та групових цінностей. Отже, Г. Солдатова розглядає феномен «толерантність» у таких аспектах: від нервово-психологічної стійкості до стійкості до інших відмінностей.

Цінним щодо розуміння психологічної сутності толерантності є позиція Ю. Кузнецової, яка стверджує, що справжня толерантність ґрунтується на основі «розуміючого співпереживання», що зумовлює з'ясування цілей взаємодії протилежної сторони, мотивації й точок зору. Дослідниця зазначає, що заснована на прийнятті, емпатії терпимість поєднує в собі самодостатність, доброзичливість, тактовність, почуття гумору та сприяє поступовому пізнанню інших поглядів, ідеалів, звичаїв, точок зору. Толерантність пронизує всі сфери соціального та індивідуального життя людини, є важливим виміром практично будь-якого психологічного процесу або стану [125].

На думку Ю. Кузнецової, толерантність – це властивість емоційно стійкої особистості, що визначає можливості встановлення зв'язків між людьми на основі цінностей, змісту та організації психологічної безпеки [125].

Відтак, в основу визначення толерантності покладено емоційну стійкість особистості та ціннісно-усвідомлений вибір.

Так, Ю. Кузнецова виокремлює такі складники толерантності: емоційну стійкість, терпимість, відсутність тривожності, безконфліктність, здатність до емпатії. Як додаткові компоненти толерантності дослідниця визначає: повагу, самоприйняття, самоповагу, визнання рівності, відмову від домінування, співчуття, неагресивність, комунікабельність, відкритість, доброту [125].

Учені І. Бех [24], С. Братченко [36], Л. Петровська [178] та інші вважають важливим для формування толерантності діалог, партнерську взаємодію. На

думку С. Братченко, міжособистісна толерантність у концепції діалогу може розглядатися за допомогою такого конструкта, як «комунікативні права особистості». Серед базових комунікативних прав особистості виокремлюють: право на свою систему цінностей; право на гідність та повагу; право на індивідуальність та своєрідність; право на власну точку зору [36].

У цьому контексті Ю. Кузнєцова підкреслює, що визнання людиною основних комунікативних прав особистості (як своїх, так і співрозмовника), застосування їх у процесі спілкування слугує важливими критеріями міжособистісної толерантності. Погоджуємося з її думкою, що міжособистісний рівень толерантності має визначальне значення в діяльності педагога, проте в повсякденній педагогічній практиці непоодинокими є випадки виявлення дефіциту поваги та уваги до вихованців [125].

Дослідниця О. Шаюк розкриває сутнісно-психологічну характеристику феномена «толерантність» у контексті різних підходів: 1) аксіологічний підхід (визначає толерантність як «цінність у собі»; тобто як дієву здатність до терпимості, милосердя, культури); 2) ідеально-типологічний підхід (інтерпретує толерантність як моральний обов'язок); 3) конфліктологічний підхід (відображає толерантність як активне взаємопроникнення культур, переконань); 4) онтолого-історичний підхід (відстежує динаміку розвитку та становлення толерантності як певного способу співіснування груп у процесі історичного розвитку людства); 5) гносеологічний підхід (обґрунтовує недосконалість власних знань і можливість пізнання істини та іншого знання); 6) ксенологічний підхід (будується на утвердженні різного ставлення до чужого, іншого, альтернативного); 7) екзистенційно-гуманістичний підхід (розглядає толерантність як спосіб буття і вершинний рівень його досконалості); 8) соціокультурний (реалізує толерантність як інтенцію загальнолюдських потреб та інтересів, засадничих передумов, соціальних зв'язків та форм комунікативно доцільних стосунків); 9) вітакультурний (метапідхід) (уможливорює досягнення вищих рівнів толерантності в «життєдіяльності різних суб'єктних організованостей» (особа, група, етнос,

нація, соціум, людство) шляхом налагодження повноцінних, передусім у соціально-психологічному форматі, взаємодій і стосунків; заперечує агресію та інтолерантність у будь-яких формах [266, с. 109].

Виокремлюючи основні психологічні чинники, що впливають на формування толерантності/інтолерантності, дослідники Н. Губа, Ж. Гладких [54] виокремлюють різні групи чинників, що діють на різних рівнях (макро-, мезо- й макрорівень). Ці чинники діють одночасно, тісно взаємодіючи між собою.

Отже, на думку дослідників, чинники мікрорівня – це особистий життєвий досвід спілкування та взаємодії і його психологічні результати, особливий стиль дитячо-батьківських відносин на різних етапах соціалізації (емоційно-довірливий, безпечний). Найважливішим чинником мікрорівня виступає позитивна ідентичність особистості.

До чинників мезорівня науковці відносять ціннісно-нормативні системи, вироблені в групах, куди входить людина, і які є для неї суб'єктивно значущими (етичні, професійні, вікові та моделі поведінки, прийняті в них).

Чинники макрорівня, що сприяють формуванню толерантності/інтолерантності, стосуються широкого соціального контексту (політична, економічна, правова й інші системи суспільства, в якому живе людина, що створюють його правові норми, цінності, прийняті в цій культурі, а також деякий «соціальний ідеал» особистості) [54, с. 105–106].

Соціальна психологія та акмеологія розглядає толерантність як окремий випадок ціннісного ставлення до іншої людини, поряд із такими категоріями, як гуманність та альтруїзм [86].

Результати аналізу праць Г. Дмитрієва [66], О. Джуринського [64], Н. Лебедевої [86] дають підстави для висновку, що толерантність у соціальній психології та акмеології розглядається, як: ціннісне ставлення до людини взагалі; у контексті ціннісного ставлення людини до людини – представника інших соціокультурних (етнічних, конфесійних, субкультурних) груп [64; 66; 86].

У етнопсихології сутність толерантності будується на постулаті ціннісної рівності етнічних культур та відсутності в цьому плані переваг однієї культури над іншою групою [86].

Погоджуємося з думкою А. Сєдих, що формування толерантності передбачає формування механізмів послаблення факторів, що призводять до нетерпимості. Так, наприклад, подолання егоцентризму пов'язано із «... дією механізмів «децентрації», тобто послаблення внутрішньогрупової сугестії та зовнішньогрупової контрсугестії» [203, с. 69], що відбувається при розширенні особистого культурного досвіду взаємодії з неоднозначними явищами національної та інших культур [203, с. 69].

Український дослідник В. Галузяк сформулював низку положень, що характеризують змістові характеристики феномену «толерантність»: по-перше, толерантність не варто ототожнювати з терпимістю, байдужістю, поблажливістю, відчуженістю або позитивним ставленням чи дружелюбністю, оскільки вказані феномени хоча й пов'язані з толерантністю, але самі по собі не розкривають її сутності; по-друге, толерантність визначає міру індивідуальної чутливості до напруженості, нестабільності та суперечливості в міжособистісних стосунках; по-третє, толерантність характеризує ставлення особистості до «іншого» у різних його виявах – це позиція визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як «рівноправних зі своїми», незалежно від зміни згоди з ними; по-четверте, толерантність – це прояв свідомого, осмисленого і відповідального вибору людиною своєї власної позиції й активності, спрямованої на побудову партнерських стосунків; по-п'яте, толерантність має межі конструктивного вияву і не поширюється на такі деструктивні феномени, як агресія, ворожнеча, насильство; справжня толерантність виявляється в єдності і взаємозв'язку з іншими якостями зрілої особистості: почуттям міри, поміркованістю, емпатією, діалектичністю мислення [47, с. 390].

Таким чином, дослідник підкреслює багатоаспектність та багатовимірність феномена «толерантність».

Аналіз психологічної літератури з проблеми вивчення сутності толерантності уможливив виявити основні підходи щодо визначення цього феномена: терпимість, прийняття іншої людини, виявлення поваги та визнання рівності, відмова від домінування і насилля, стійкість до конфліктів (О. Асмолов [12], О. Клепцова [104]); емоційна стійкість та ціннісно-емоційний вибір особистості (Ю. Кузнєцова [125]); ціннісне ставлення до людини взагалі та ціннісне ставлення до інших соціокультурних груп (Г. Дмитрієв [66], О. Джуринський [64], А. Сєдих [203], Н. Лебедєва [86]); формування установок толерантної свідомості (С. Бондирєва, Д. Колесов [32], Г. Солдатова [213]); партнерство у спілкуванні, відкритість і готовність до діалогу (І. Бех [24], С. Братченко [36], Л. Петровська [178] та ін.); виявлення стійкості до суб'єкта до впливу стресу, підвищення адаптивного потенціалу особистості (В. Тишков [243], Г. Солдатова [213]).

Ідеї толерантності досліджували педагоги-класики: Я.-А. Коменський (розроблення універсальної програми «Панпедія» з формування вмінь мирного співіснування з іншими людьми [109]; розроблення головного принципу педагогічної толерантності: «повага людини починається з поваги до дитини» [185,с. 117]; К. Ушинський (принцип гуманістичної спрямованості виховання особистості) [253]; Л. Толстой (концепція вільного виховання) [248]; С. Русова (виховання в дитини почуття любові до людей усього світу) [198]; Г. Ващенко (необхідність дотримання гуманістичного принципу, шанобливого ставлення до інших народів) [42]; Р. Штайнер (принцип терпимості як один із пріоритетних принципів виховання) [272]; А. Макаренко (спільна дія колективу вихованців на засадах взаємодопомоги, взаємодовіри, взаємоповаги) [138]; Я. Корчак («педагогіка серця») [114]; В. Сухомлинський (віра в безмежні можливості дитини, любов до неї; школа виховання «добрих почуттів», постулати етичної поведінки учнів проти терпимого ставлення до зла) [222]; С. Френе («педагогічні інваріанти», у яких ненасильницьке виховання розглядається як головна умова розвитку дитини) [260] та інших представників гуманістичної педагогіки.

Неоціненним є внесок В. Сухомлинського в розвиток педагогіки толерантності. Основу поглядів великого педагога становить визнання людської особистості найвищою соціальною цінністю. «Далеко не кожен вихованець може «відкрити порох», виявити успіхи у теоретичному мисленні, стати математиком чи фізиком, філологом чи істориком. Але кожен вихованець є Людиною» [224, с. 88]. Ідеями формування толерантності педагогічній спадщині В. Сухомлинського є: виховання здатності бути терпимою, гуманною й чуйною людиною; повага до особистості вихованця; ідея взаємозалежності як основи спільних дій; ідея залучення до культури світу [175, с. 101].

Розглянемо проблему формування толерантності в надбаннях сучасних педагогів.

У працях О. Безкоровайної [15; 16], Г. Безюльової [18], Я. Берегового [20], О. Біди [28; 29], Л. Канішевської [94; 95; 96], Р. Кострубана [115], О. Сухомлинської [225], В. Тишкова [243], Г. Шеламової [268] та ін. розглядаються питання педагогіки толерантності.

Отже, аналіз зазначених вище досліджень дає змогу сформулювати в загальному вигляді мету педагогіки толерантності – розроблення принципів, форм і методів роботи педагога щодо формування особистості дитини на ненасильницькій основі, прийняття дитини, виявлення терпимості, довіри, поваги до неї.

Завданнями педагогіки толерантності є: визнання дитини такою, якою вона є; формування дитини на ненасильницькій основі; виявлення гуманності, доброзичливості, чуйності, терпимості, довіри, поваги до вихованця; розвиток умінь знаходження способів розв'язання та попередження конфліктів; діалогічне спілкування; виявлення педагогічного оптимізму.

Науковці з-поміж складників педагогіки толерантності виокремлюють: по-перше, культуру спілкування як розуміння іншого під час діалогу, як взаєморозуміння та співпереживання; по-друге, толерантне мислення як основу пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань і

різноманітних форм виявлення в процесі спілкування, що уможлиблює виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх у бік емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства [18, с. 86–88].

Цінними для розуміння сутності педагогіки толерантності є погляди М. Боритко, І. Соловцової, М. Байбакова, які стверджують, що своєрідним ядром здатності до педагогічної (діалогічної) взаємодії має стати толерантність. Науковці вважають толерантність шляхом педагога до рефлексивного діалогу, заснованого на принципі ціннісно-сислової рівності дитини та дорослого як провідного етичного принципу професійного буття у вимірі гуманітарної педагогіки [35].

Відтак толерантність є важливою особистісною та професійною якістю педагога. У взаємодії з вихованцями, їхніми батьками, колегами тощо толерантний педагог сприймає іншу людину як цінність, виявляє емпатійність.

Однак, В. Тишков виокремлює низку завдань педагогіки толерантності, а саме: навчити аналізувати ситуації, обстановку в закладі освіти, де працює педагог; запропонувати загальні та конкретні заходи, прийоми реагування на нетерпимість та шляхи її усунення [243].

Співзвучними з ідеями педагогіки толерантності є ідеї «педагогіки ненасилля», орієнтованої на формування в юнаків та дівчат позиції ненасилля.

Представники «педагогіки ненасилля» (В. Маралов, В. Ситаров) визначають це поняття як здатність будувати свої стосунки з оточенням на основі визнання прав і гідності інших людей; розв'язання конфліктів на ненасильницькій основі [140].

Дослідниця С. Даржинова до ключових завдань педагогіки ненасилля відносить: по-перше, завдання, пов'язані з вихованням миролюбства; по-друге, завдання, пов'язані з гуманізацією освітнього процесу [58].

Відтак, «Педагогіка миру» (М. Кабатченко, А. Сиротенко, П. Таланчук) орієнтована на виховання в юнацтва миролюбства; відповідальності за збереження життя на планеті; встановлення взаєморозуміння між усіма народами; повагу до представників інших етнічних груп; виховання

несприйнятливості війни як засобу розв'язання різноманітних спірних проблем [89; 204; 228].

Проблемі гуманізації освітнього процесу присвячено дослідження Ш. Амонашвілі [6], І. Беха [24], І. Волкова [135], Н. Голованової [49], С. Лисенкової [135], О. Сухомлинської [226], В. Шаталова [135] та ін.

Учені-педагоги основою педагогічної діяльності вважають гуманне ставлення до дитини, встановлення з нею довірливих стосунків, виявлення поваги, розуміння, довіри до дитини, педагогічного оптимізму.

Формулою гуманістичної педагогіки Ш. Амонашвілі є гасло: «прийняти – зрозуміти – допомогти – любити – співчувати – радіти успіхові дитини – надихати» [6, с. 6].

Отже, виявлення терпимості щодо вихованця, гуманне ставлення до нього є найважливішою особистісною властивістю толерантного педагога.

У концепції Б. Рієрдон щодо навчання та розвитку толерантності педагогів та вихованців розглядаються два підходи розвитку толерантності. Перший підхід кваліфікує толерантність як протипотруту інтолерантності. Дослідниця зазначає, що задля реалізації цього підходу необхідно «приборкання негативних та агресивних реакцій». На суспільство покладається відповідальність за таке «приборкання». Другий підхід щодо зміцнення толерантності виявляється у створенні умов, необхідних щодо реалізації прав людини та утвердження демократії. Так, Б. Рієрдон у цьому контексті наголошує, що у сфері виховання розвиток толерантності передбачає культивування стосунків відкритості, визнання різноманіття, розвиток здібності розпізнавати несправедливість та робити кроки щодо її подолання; вирішувати розбіжності та забезпечувати просування від конфліктних ситуацій до примирення [191, с. 26]. Авторка виокремлює три важливі цілі освіти щодо навчання та розвитку толерантності дітей: 1) навчити жити в різноманітному світі; 2) навчити конструктивно розв'язувати конфлікти; 3) виховувати відповідальність [191, с. 189].

Погоджуємося з думкою Г. Шеламової, що освіта є одним із соціальних інститутів, що сприяє формуванню толерантності за умови використання діалогу, співробітництва, взаємоповаги. Узагальнюючи теоретичний аналіз феномена «толерантність», дослідниця розглядає його з різних позицій. По-перше, як діалектичну сутність, що виявляється у вигляді раціоналізму та емпіризму; по-друге, морально-етичним імперативом виступає обов'язок), совість, ненасилля та плюралізм; по-третє, толерантність є оптимальним механізмом взаємодії суспільства, виявляється в прагненні людини досягнути розуміння з іншими, узгодження різних орієнтацій, мотивів, установок, не вдаючись до насилля та придушення людської гідності; по-четверте, взаєморозуміння реалізується за допомогою співробітництва, роз'яснення, діалогу та прийняття інших людей у всьому їх багатоманітні; по-п'яте, толерантність є умовою та формою соціально-психологічної адаптації людини [268, с. 33].

Науковець П. Кендзьор, досліджуючи проблему полікультурного виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу, визначає полікультурне виховання як комплексний педагогічний процес, що враховує всі культурні й соціальні відмінності суб'єктів освітньо-виховного середовища та спрямовується на формування компетентної особистості, яка обізнана у власній та інших культурах, володіє ціннісними переконаннями, що зумовлюють толерантне ставлення до інших, досвідом позитивної взаємодії з представниками різних культур на основі взаємного порозуміння [99].

Дослідниця А. Солodka у дисертації «Теоретико-методичні засади кроскультурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів» зазначає, що завдання виховання студентів ЗВО полягає у підготовці «людини культури», яка здатна працювати з різними типами мислення, що визначають ідеали різних культур. Вона визначає поняття кроскультурна взаємодія учасників педагогічного процесу як педагогічний феномен, специфіка якого полягає в діалозі між суб'єктами педагогічного процесу, кроскультурній спрямованості навчання та виховання, що зумовлює зміни в

їхній особистісній сфері і має такі характеристики: бінарність і полінарність взаємодії, спрямовану на міжособистісні контакти учасників інтеракції, яка здійснюється в конкретній площині взаємодії культур; проектування ліній взаємодії на соціум і особистість у практичній діяльності, що характеризується ціннісним ставленням до її контексту, партнера й передбачає моральну відповідальність учасників за результати своєї діяльності [214, с. 359].

Дослідниця О. Орловська в дисертації «Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США» відносить категорію «толерантність» до моральних цінностей гуманізму й відповідно проблему виховання толерантності розглядає в контексті гуманізації освіти [162, с. 9]. Вона визначає феномен «толерантність» як інтегративну якість особистості, що відображає активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групами незалежно від національної, соціальної, релігійної, гендерної приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення й типу поведінки [162, с. 9].

У дисертаційному дослідженні М. Андреева «Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи» уточнено сутність поняття «толерантність вчителя загальноосвітньої школи» як засновану на ціннісних і гуманістичних орієнтаціях його професійну здатність зрозуміти, визнати й прийняти суб'єктів педагогічного процесу – учнів, учителів, адміністрацію школи, батьків учнів – такими, якими вони є, – носіями інших цінностей, логіки мислення та форм поведінки, суб'єктивного досвіду, аналізувати й критично оцінювати суб'єктний досвід і поведінку [7, с. 7]). Також, теоретично обґрунтовано та апробовано педагогічні умови, серед яких: створення позитивного емоційно-психологічного мікроклімату, що залежить від узгодженості взаємодій, конфліктних ситуацій; установлення партнерських взаємин та атмосфери довіри між учасниками педагогічного процесу [7, с. 4].

Вивчаючи проблему формування професійної толерантності майбутніх викладачів вищої школи, Ю. Ірхіна розглядає толерантність як певну професійну позицію педагога, що виявляє його ставлення до інших учасників

педагогічного процесу, способи відтворення цього ставлення в цілях і методах взаємодії. Учена визначає толерантність як якість викладача вищої школи, що нівелює претензії на одноосібне володіння істиною, визнання за студентами права на власну думку, вільне самовизначення і власну відповідальність, та слушно зазначає, що реалізація толерантності в професійній діяльності викладача вищої школи відбувається відповідно до принципів рівності, гуманізму, на яких він свідомо вибудовує навчання [87, с. 9].

Дослідження Ю. Тодорцевої присвячено проблемі формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки. Науковець розкриває феномен «толерантність» як загальнолюдську якість особистості, що виражається через послаблення її реакції на негативні чинники соціального середовища, уміння розуміти відмінний духовний стан чи їхні погляди, терпимо ставитися до них і поважати гідність їх носіїв [245, с. 6]. Цінною для нашого дослідження є розуміння Ю. Тодорцевою поняття «толерантність майбутнього вчителя» як професійно важливої якості учителя, що виявляє свою сутність як здатність сприймати без агресії відмінні від його власних судження, образ життя, характер поведінки, зовнішність і будь-які інші особливості людей, які його оточують у сфері освітнього простору і соціокультурного середовища, шляхом становлення з ними відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товариськості та психологічного комфорту» [245, с. 7].

Під толерантністю Р. Кострубань розуміє духовно-моральну якість особистості майбутнього вчителя, що характеризується готовністю і здатністю людини розуміти і приймати несхожість культурного світу іншої особи, будувати свої стосунки на основі принципів гуманізму, свободи, діалогу та співпраці. Толерантність майбутнього вчителя початкових класів Р. Кострубань кваліфікує як багатокomпонентну особистісну та професійну якість, що дає змогу адаптуватися до складних і неоднозначних умов сучасного професійного соціуму, органічно сприймати його мінливість, уміти бачити багатогранність навколишнього світу, поєднуючи власне бачення з оцінками і

підходами інших учасників освітнього процесу, виражається через послаблення реакції на негативні чинники соціального середовища, уміння розділяти погляди, терпимо ставитися до них і поважати гідність їхніх носіїв [115].

Однак, вивчаючи проблему формування толерантності студентської молоді, О. Стрельцова визначає толерантність як терпиме ставлення до різноманіття соціокультурних моделей поведінки, що передбачає здатність розв'язувати конфліктні ситуації в професійній сфері через розуміння й сприйняття «іншої» точки зору та відмову від професійного догматизму; здатності суб'єкта до постійного саморозвитку, самовдосконалення та розвитку комунікативної професійної культури [219, с. 14]. Цінним у цьому визначенні, на нашу думку, є підкреслення дослідницею такого аспекту, як відмова від догматизму в професійній діяльності, оскільки завдяки цьому стає можливим конструктивне розв'язання конфліктів у професійній діяльності.

Розглядаючи толерантність як важливу особистісну та професійну якість, О. Рибак трактує цей феномен як інтегральну характеристику особистості, що включає психологічну стійкість індивіда, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних та групових цінностей з точки зору генезису як результат багатьох сил, що діють в одному напрямі. Таким чином, толерантність розглядається як всеохопне явище, що об'єднує особистісні якості та особливості їх вияву [192, с. 45–46].

Відтак, А. Погодіна визначає толерантність як інтегративну якість особистості, що відображає активну моральну позицію та готовність до конструктивної взаємодії з людьми та групами незалежно від їхньої національної, соціальної, релігійної приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення та типу поведінки (виключаючи асоціальні прояви (свідомість та поведінку)) [184].

Слушною є думка М. Кукушкіна, який стверджує, що толерантність тісно пов'язана зі ставленням людини до людини та відноситься до сфери педагогічної етики. Отже, її необхідно розглядати, по-перше, як складник

педагогічної свідомості вчителя; з іншого боку, як універсальний принцип у системі відносин: викладач-студент; студент-студент [126]. Визначальне значення в процесі формування толерантності має діалогічне спілкування, яке, на думку М. Кукушкіна, дає змогу перейти від егоцентричної установки до установки співрозмовника, що є основою толерантного спілкування. Він розробляє ключові позиції, завдяки яким можливе оптимальне діалогічне спілкування, а саме: а) психологічне налаштування на стан співрозмовника та власний стан: спілкування відбувається за принципом: «тут і зараз»; б) сприйняття партнера по спілкуванню не оцінюючи його особистості; в) сприйняття партнера по спілкуванню, визнання його права на власну думку й власне рішення; г) спілкування завжди спрямоване на нерозв'язані проблеми та питання; г) розмова відбувається від себе, без посилянь на авторитети [126]. Толерантне спілкування передбачає виявлення відкритості учасників діалогу в освітньому процесі; створення комфортної атмосфери спільної діяльності педагога та вихованця.

Досліджуючи проблему формування толерантності майбутніх викладачів вищої школи за умов магістратури, І. Кривошопка під поняттям «толерантність викладача вищого навчального закладу» розуміє спосіб діалогічної суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача зі студентами, зорієнтований на визначення меж самоідентифікації на засадах партнерства, співпраці, взаємосприйняття, взаєморозуміння і взаємовимогливості до особистісних проявів та індивідуальних властивостей іншої людини [121, с. 31].

Отже, дослідники підкреслюють, що способами виявлення толерантності є: діалогічна суб'єкт-суб'єктна взаємодія, прийняття, партнерство, співпраця, терпимість, самовладання, довіра, не насилля.

Цінними для нашого дослідження є визначені В. Нечердою ознаки толерантної особистості, серед яких: терпимість, упевненість у собі, сила волі, самовладання, рефлексивність, емпатія, доброзичливість, довіра, чуйність, гнучкість, гуманність, альтруїзм, почуття гумору. Слушною є думка науковця, що зазначені ознаки толерантної особистості взаємопов'язані та

взаємодоповнюють одна одну; сприяють формуванню ціннісного ставлення до інших людей, умінню розуміти мотиви їхніх учинків, отже, загалом сприяють формуванню толерантності [157, с. 52–53].

Дослідники С. Бондирєва [32], Н. Казарінова [128], О. Клепцова [104], Д. Колесов [32], І. Крутова [124], В. Куніцина [128], З. Мубінова [151], О. Стрельцова [219], А. Погодіна [184] виокремлюють функції толерантності, серед яких: інформаційна (фіксація інформації щодо феномена «толерантності» як соціальної цінності; обмін думками, задумами); смислова (пошук, усвідомлення та прийняття сенсу толерантності); регулятивна (регуляція суб'єктів власних дій з особистісним змістом) [124, с. 63]; гуманітарна (формування ціннісних орієнтацій та інтересів майбутнього фахівця з метою розвитку духовно багаті особистості); ідентифікації (усвідомлення своєї індивідуальності, здатність до самовизначення, у тому числі професійного); соціальної адаптації (активне пристосування людини до середовища, що постійного змінюється; оптимізація взаємин з групою; освоєння нових соціальних ролей) [219, с. 27–32]; спонукальна (стимуляція активності партнера по спілкуванню задля спрямування його на виконання певних дій); координуюча (взаємно орієнтовані та узгоджені дії під час організації спільної діяльності); розуміння (адекватне сприйняття та розуміння сенсу повідомлення; взаєморозуміння); установлення стосунків (усвідомлення свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних зв'язків); надання впливу (зміна стану поведінки, особистісно-смислових утворень партнера) [128, с. 72]; виховна (сприяє розвитку моральної свідомості, співпереживанню, розвитку вміння лояльно оцінювати вчинки інших та власні дії та вчинки; забезпечує передачу досвіду конструктивної соціальної взаємодії) [32, с. 98–99]; психологічна (створення сприятливої психологічної атмосфери в групі) [104]; формування та розвитку етнічної самосвідомості [151, с. 5]; креативна (забезпечує можливість творчого перетворення оточення та створює умови для формування нестандартного мислення, творчої активності); феліцитологічна (отримання задоволення під час спілкування з різноманітними представниками

суспільства та усвідомлення власної індивідуальності, визнання себе іншим) [184].

Відтак, виокремлюючи значну кількість функцій феномена «толерантність», дослідники надають особливого значення дієвому характеру толерантності; її соціалізуючій та інструментальній ролі; виявленню активної життєвої позиції особистості; прийняттю ідеї толерантності як загальнолюдської цінності; виявленню конструктивної діалогічної взаємодії, емпатії під час організації спільної діяльності.

За результатами аналізу педагогічних досліджень можна зробити висновок, що в педагогіці феномен «толерантність» розглядається як: терпиме ставлення до різноманіття соціокультурних моделей поведінки (О. Стрельцова) [219, с. 14]; здатність розв'язувати конфліктні ситуації на ненасильницькій основі та будувати свої стосунки зі світом, що оточує, на основі визнання прав і гідності інших людей (В. Маралов, В. Ситаров) [140]; шлях педагога до рефлексивного діалогу (М. Боритко, І. Соловцова, А. Байбаков) [35]; складник педагогічної свідомості вчителя та як універсальний принцип у системі: викладач-студент, студент-студент (М. Кукушкін) [126]; інтерактивна якість особистості, що відображає моральну позицію та готовність до конструктивної взаємодії [184]; духовно-моральна якість особистості майбутнього вчителя, що характеризується готовністю і здатністю людини розуміти і приймати несхожість культурного світу іншої людини (Р. Кострубань) [115]; загальнолюдська якість особистості, що виявляється через послаблення її реакцій на негативні чинники соціального середовища, терпиме ставлення до інших поглядів (Ю. Тодорцева) [245, с. 6]; якість особистості, що нівелює претензії на одноосібне володіння істиною (Ю. Ірхіна) [87, с. 9]; активна моральна позиція особистості і готовність до конструктивної взаємодії незалежно від національної, соціальної, гендерної, релігійної приналежності (О. Орловська) [162, с. 9].

Слушною є думка І. Сухопарі щодо наявності гуманістичного підґрунтя у характеристиці феномена «толерантність», в основі якого – ціннісне

ставлення до інших людей, до себе, до оточуючого середовища, яке виявляється в терпимості, гуманності, доброзичливості, чуйності, повазі до інших [227].

Таким чином, аналіз теоретичних праць та узагальнення наукових положень дозволяє нам уточнити сутність поняття «*толерантність*» як складного особистісного морального утворення, яке характеризується здатністю сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок, віросповідань та виявляється у ціннісному ставленні й взаємодії з іншими людьми.

Аналіз та узагальнення педагогічних досліджень з проблеми формування толерантності у молодого покоління, вивчення особливостей раннього юнацького віку в контексті досліджуваної проблеми дозволило уточнити сутність поняття «*толерантність студентів педагогічних коледжів*» розглядаємо як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі.

1.2. Використання потенціалу позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів

У Законі України «Про вищу освіту» у Статті 28 зазначається: «Коледж – заклад вищої освіти або структурний підрозділ університету, академії чи інституту, що проводить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям ступеня бакалавра та/або молодшого бакалавра, проводить прикладні наукові дослідження та/або творчу мистецьку діяльність. Коледж також має право

відносно до ліцензії (ліцензій) забезпечувати здобуття профільної середньої професійної (професійно-технічної) та/або фахової передвищої освіти [79].

Дослідник М. Шик зазначає, що на сучасному етапі розвитку освіти виокремлюють два підходи до організації функціонування педагогічних коледжів – науковий і прагматичний.

Науковий підхід передбачає підготовку висококваліфікованих кадрів у співпраці з коледжем на зразок навчально-педагогічного комплексу.

Прагматичний підхід пов'язаний із задоволенням кадрових потреб окремих регіонів України [269, с. 8].

Педагогічні коледжі є початковою ланкою у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів, надають можливість отримати доступну професійно-орієнтовану освіту, спрямовану на підготовку педагогів-практиків [115, с. 21].

Особливість сучасного студентства як соціокультурної спільноти полягає в тому, що вони навчаються у коледжі, продовжують виховуватися, соціалізуватися. Цілком погоджуємося з думкою, що головною особливістю студентства є актуалізація професійного навчання, практико-орієнтованої діяльності й професійної самореалізації [190, с. 126].

Соціологи Б. Нагорний, М. Яковенко, А. Яковенко зазначають, що сучасне студентство характеризується низкою ознак: сполученням рис «дорослості» і «дитячості» у поведінці; відсутністю життєвого досвіду; зазвичай не обтяженістю життєвими умовами; регламентацією діяльності студентської молоді через різні види залежності (фінансову-економічну, морально-психологічну, статусну тощо); пануванням інфантильних настроїв серед студентства [154, с. 30–31].

Слушною є думка О. Кучерявого, який стверджує, що основним завданням закладів освіти на сучасному етапі розвитку українського суспільства є забезпечення діяльності майбутнього педагога як гуманіста і морального наставника дітей та юнацтва, який здатний створювати сприятливі умови для розвитку свідомості та самосвідомості вихованця [130, с. 6].

Як зазначає М. Федорець, студенти педагогічних коледжів – це своєрідна мобільна група, метою діяльності якої є засвоєння за спеціально організованою програмою соціально-професійних ролей, підготовка до виконання важливих соціальних функцій: професійних, культурологічних, громадсько-політичних, інформаційних, сімейних. Головними напрямками життєдіяльності студентів педагогічних коледжів є: професійне навчання, особистісне зростання й самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу, духовне збагачення, моральне, естетичне, фізичне самовдосконалення [255].

Досліджуючи проблему соціального становлення студентів педагогічних коледжів, Т. Кочубей наголошує, що серед підлітків-студентів педагогічних коледжів є не тільки ті, що підготовлені до виконання соціальних ролей, а й студенти, у яких деформовані способи задоволення потреб і основних видів діяльності [118].

По-перше, це юнаки та дівчата з порушеним соціальним статусом у сім'ї, групі ровесників, соціумі коледжу. Для цих студентів характерним є незадоволення потреби в повазі, що призводить до прояву студентами компенсаторних форм поведінки. У такому випадку, слушно зазначає Т. Кочубей, необхідно приділяти увагу індивідуалізації педагогічної взаємодії.

До другої групи вчена відносить студентів, у яких простежується відсутність навичок у сфері спілкування. Ці юнаки та дівчата не мають постійного кола спілкування, важко налагоджують контакти із однолітками та викладачами. Тому увага педагога має бути спрямована на відновлення соціального визнання студента у сфері спілкування.

До третьої групи віднесено тих, які не мають достатньої пізнавальної освіченості, проте мають достатній творчий потенціал. На думку Т. Кочубей, основні труднощі цих студентів полягають у тому, що в них обмежене коло вибору тих людей, які відверто підтримують ті чи інші види діяльності, де студенти прагнуть виявити свої здібності. Отже, педагог має сприяти включенню цих студентів у середовище однолітків, яких об'єднують спільні інтереси [118].

Психологи І. Бех [26], І. Булах [38] у ранньому юнацькому віці розмежовують два мікроперіоди. Перший мікроперіод – рання юність (від 15 до 18 років), другий – пізня юність (від 18 до 23 років) [75].

Студенти педагогічних коледжів належать до раннього юнацького віку.

Серед психологічних особливостей раннього юнацького віку Л. Столярєнко визначає: досягнення найвищих результатів, що базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку; високий рівень пізнавальної мотивації; найвища соціальна активність; інтенсивне формування спеціальних здатностей у зв'язку з професіоналізацією. Студентський вік – центральний період становлення характеру й інтелекту; професійного, життєвого самовизначення; мобільності, динамічності; перших кроків у доросле життя; оволодіння основними соціальними ролями дорослої людини: громадянин, фахівець, сім'янин тощо [217, с. 161–164].

У той же час, студентство – це не однорідна спільність, оскільки складається з протилежних особистостей, хоча і об'єднаних професійною спрямованістю [217, с. 162].

У свою чергу, О. Кравцов доводить, що у період раннього юнацького віку відбувається умовний розподіл соціального середовища на групи «Чужі» і «Свої». Юнацький максималізм може стати основою для розвитку інтолерантних рис особистості. У такий спосіб «Свої» набувають позитивних рис, «Чужі» характеризуються негативно, що призводить до пошуку ворога [119]. При цьому критеріями визначення «Чужих» виступають не тільки культурні та етичні відмінності, а й соціальні, психічні, гендерні, фізіологічні відмінності; ціннісні установки і орієнтації [34, с. 363].

На цьому віковому етапі актуальною є проблема розвитку та прояву міжособистісних конфліктів. Недостатньо сформовані толерантні стосунки між студентами породжують конфлікти у взаєминах з однокурсниками та викладачами.

Даються ознаки засвоєні раніше негативні стереотипи, що виявляються саме в цьому віковому періоді, та деякі життєві установки, що зумовлені

виявленню упередження стосовно людей і явищ. Ураховуючи те, що характерною рисою ранньої юності є залежність від групи, необхідно враховувати вплив групових цінностей на формування ідентичності юнаків і дівчат [162]. Зазначмо, що у прояві інтолерантності сучасна молодь становить значну загрозу для суспільства, оскільки може виявляти не тільки дискримінацію, ворожість, а й фізичне насилля щодо інших.

Пріоритетними завдання педагогічних коледжів на сучасному етапі є: забезпечення відповідності рівня якості професійної освіти європейським вимогам та світовим стандартам; оптимальне задоволення потреб регіону у педагогічних працівниках; забезпечення професійними кадрами заклади загальної середньої освіти та заклади дошкільної освіти [264, с. 52].

Найважливішими завданнями формування толерантності студентів педагогічних коледжів є:

1. Систематизувати знання студентів про толерантність, якості толерантної особистості.

2. Розширити знання про толерантність як професійну якість педагога.

3. Формувати критичне мислення; вміння вести діалог; взаємодіяти, співпрацювати; знаходити способи попередження та конструктивного розв'язання конфліктів.

4. Сприяти формуванню атмосфери толерантності у педагогічному коледжі.

5. Сприяти розвитку емпатії, виявленню терпимого ставлення до інших людей, гуманності, доброзичливості, чуйності.

6. Формувати толерантну свідомість та досвід толерантної поведінки; розвивати здатність до самовдосконалення, професійної самореалізації [231, с. 273].

Педагогічні коледжі покликані здійснювати цілеспрямовану роботу з формування толерантності у студентів. Значні можливості щодо формування толерантності у зазначеного вище контингенту студентів має позааудиторна діяльність.

Дослідниця С. Вітвицька стверджує, що значення позааудиторної діяльності полягає в «стимулюванні формування особистості майбутнього фахівця в контексті професіоналізації виховних впливів на студентів» [44, с. 122]. Розмежовуючи сутність понять «позааудиторна робота» та «позааудиторна діяльність», дослідниця зазначає, що позааудиторна робота характерна для адміністративно-прикладної педагогіки, тоді як в умовах особистісно орієнтованого виховання має йтися про організацію позааудиторної діяльності студентів [44].

Науковець, О. Казьмерчук розглядає позааудиторну діяльність як педагогічно доцільну організацію студентів, що забезпечує не лише здобуття ними спеціальних знань, умінь і навичок, які відповідають майбутній професії, а й сприяє розвитку в них особистісних якостей [91, с. 54].

Істотними особливостями позааудиторної діяльності у педагогічних коледжах є те, що вона:

- має тісний взаємозв'язок з аудиторною діяльністю;
- не регламентується навчальними планом, програмами;
- має ненормативний та індивідуальний характер;
- відрізняється від аудиторної за змістом та принципами організації [158];
- є одним із засобів формування готовності студентів до професійної діяльності;
- форми і зміст позааудиторної діяльності залежать від запитів студентів, можливостей закладу вищої освіти;
- сприяє засвоєнню та відтворенню суспільних цінностей;
- є одним із чинників мотивації навчання;
- створює умови для стимулювання, професійного та творчого самовдосконалення студентської молоді; установа позитивних емоційних контактів [196, с. 246–247];
- сприяє саморозвитку, самовираженню студентів, розвитку їх творчих здібностей.

Досліджуючи проблему організації позааудиторної діяльності студентської молоді в закладах освіти, науковці С. Гвоздій [48, с. 12–17], М. Донченко [71], Л. Кондрашова [110], Н. Скрипник [206], О. Смалько [208], О. Щукіна [274] визначають такі принципи організації позааудиторної діяльності:

- добровільності (задоволення морально-естетичних потреб студентів);
- гуманізації (формування гуманної, доброзичливої, милосердної особистості);
- демократизації (співробітництво педагогів і студентів, повага особистісної гідності студента);
- науковості (побудова системи позааудиторної діяльності на сучасних досягненнях психолого-педагогічної науки);
- варіативності (охоплення широкого спектру змісту, форм і методів формування у позааудиторній діяльності) [71, с. 7];
- професійної спрямованості (набуття професійних умінь і навичок, необхідних для майбутніх педагогів);
- доцільності (залучення студентської молоді до різноманітних видів позааудиторної діяльності з урахуванням їхніх інтересів, нахилів та здібностей, сприяння посиленню інтересу до майбутньої професії) [110];
- мотивації навчання (забезпечення тісного взаємозв'язку позааудиторної діяльності з потребами набуття професійної та соціальної компетентності майбутніх педагогів);
- комунікативної активності (студенти і викладачі виступають рівноправними учасниками комунікації);
- поєднання колективних та індивідуальних форм роботи [274, с. 30];
- диференціації та індивідуалізації освітнього процесу (врахування вікових, індивідуальних особливостей студентів, розкриття їхніх творчих здібностей);

– послідовності, систематичності (плановість, безперервність, ускладнення завдань, урізноманітнення форм і методів формування у позааудиторній діяльності);

– культуровідповідності (органічний зв'язок позааудиторної діяльності з культурними традиціями народу, забезпечення спадкоємності поколінь) [208].

Аналіз досліджень О. Жарккова [127], А. Казьмерчук [91], О. Марачковської [141], В. Чижикова [127] та інших науковців дає можливість уточнити функції позааудиторної діяльності:

– пізнавальну, культурустворювальну (поглиблення знань, умінь, навичок студентів; набуття нових знань, умінь і навичок; підвищення освітнього рівня; формування здатності до самоосвіти; засвоєння культурних цінностей, національних традицій);

– самореалізації (реалізація потенційних можливостей у різноманітних видах позааудиторної діяльності; розвиток здібностей до саморозвитку);

– комунікативно-корекційна (установлення і підтримка контактів між учасниками позааудиторної діяльності; розвиток комунікативних здібностей; просвіта та розвага);

– мотиваційно-ціннісна (розвиток стійкого мотиву діяльності, ціннісних орієнтацій, дозвіллєвих інтересів студентської молоді);

– компенсаторна (компенсація нереалізованих потреб через різноманітні форми організації позааудиторної діяльності; формування у студентів віри у свої можливості);

– корекційна (організація соціально-педагогічного впливу на особистість задля формування позитивної самосвідомості; психологічної готовності до самореалізації і саморегуляції; духовно-моральної сфери студентів за допомогою залучення до творчої діяльності [127, с. 129];

– культуровідповідності (органічний зв'язок позааудиторної діяльності з культурними традиціями народу, забезпечення спадкоємності поколінь) [208, с. 77–78];

– співробітництва й співтворчості учасників позааудиторної діяльності.

– принцип поєднання колективних, групових та індивідуальних форм роботи (знання наставниками студентських груп і викладачами особливостей студентів, їхніх інтересів, можливостей, що дає змогу оптимально добирати партнерів, розподіляти ролі [275].

Наведені вище принципи організації позааудиторної діяльності студентів доповнюють один одного та забезпечують різнобічний вплив на формування у майбутніх педагогів бажаних якостей і властивостей.

Аналіз досліджень А. Жаркова [127], А. Казьмерчук [91], О. Марачковської [141], В. Чижикова [127] дозволяє уточнити функції позааудиторної діяльності:

– пізнавальну, культуuroтворювальну (поглиблення знань, умінь, навичок студентів; набуття нових знань, умінь і навичок; підвищення освітнього рівня; формування здатності до самоосвіти; засвоєння культурних цінностей, національних традицій);

– самореалізації (реалізація потенційних можливостей в різноманітних видах позааудиторної діяльності; розвиток здібностей до саморозвитку);

– комунікативно-корекційна (встановлення і підтримка контактів між учасниками позааудиторної діяльності; розвиток комунікативних здібностей; просвіта та розвага);

– мотиваційно-ціннісна (розвиток стійкого мотиву діяльності, ціннісних орієнтацій, дозвіллєвих інтересів студентської молоді);

– компенсаторна (компенсація нереалізованих потреб через різноманітні форми організації позааудиторної діяльності; формування у студентів віри у свої можливості);

– корекційна (організація соціально-педагогічного впливу на особистість з метою формування позитивної самосвідомості; психологічної готовності до самореалізації і саморегуляції; духовно-моральної сфери студентів за допомогою залучення до творчої діяльності [127, с. 129].

Науковець О. Стоян розробив структуру позааудиторної діяльності, до якої входять наступні складові:

1. Самостійна робота з підвищення професійного рівня (конспектування першоджерел, підготовка до лекцій і семінарів, виконання курсових робіт, читання спеціальної літератури).

2. Участь у створенні культурних цінностей (суспільна робота, заняття на факультеті суспільних професій, науково-дослідницька діяльність, участь у художній самодіяльності; любительські й творчі заняття).

3. Засвоєння культурних цінностей, читання художньої, документальної і науково-технічної літератури, періодики, прослуховування музичних записів, перегляд вистав, концертів, відвідування музеїв, виставок, лекцій, зустрічі з письменниками, артистами, художниками).

4. Відпочинок і розваги (заняття спортом, зустрічі з друзями, родичами, відвідування розважальних закладів, зустрічі з коханою людиною, прогулянки містом тощо) [218].

Отже, позааудиторна діяльність в педагогічному коледжі здійснюється на основі студентського самоврядування, активності і самостійності студентів за умови керівної ролі студентського активу, педагогічного керівництва наставників студентських груп.

Діяльність інституту наставників студентських груп визначається такими нормативними документами, як: Законом України «Про вищу освіту» [79], Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. [156], інструктивно-методичними документами Міністерства освіти і науки України.

Наставник студентської групи – творець колективу студентської групи, відносин між студентами. Результатом діяльності наставника студентської групи є набуття студентом соціального досвіду поведінки, формування ціннісних орієнтацій і розвиток індивідуальних якостей особистості .

Формування толерантності студентів педагогічних коледжів відбувається у процесі використання різноманітних форм позааудиторної діяльності (індивідуальних, парних, групових, масових).

Індивідуальна форма позааудиторної діяльності є ключовою у педагогічному коледжі, оскільки передбачає самостійну роботу студентів над

професійним удосконаленням, підвищення інтелектуального, морального, науково-дослідницького рівня. Наприклад, підготовка до семінарів, робота з першоджерелами, посібниками, написання рефератів та доповідей, читання літератури, підготовка до заліків та іспитів, робота по підготовці навчальних проєктів.

Парна форма організації позааудиторної діяльності передбачає взаємозв'язок двох осіб («наставник студентської групи – студент», «викладач – студент», «керівник гуртка, клубу – студент», «студент – студент»). Використання парної форми організації позааудиторної діяльності дозволяє студентам отримати підтримку з боку викладача або однокурсника, сприяє розвитку у майбутніх педагогів вміння взаємодіяти, співпрацювати.

Групова форма організації позааудиторної діяльності передбачає врахування наставниками студентських груп, керівниками студентських гуртків зацікавленості студентів, сприяє реалізації потенційних можливостей майбутніх педагогів, виявленню лідерів у різних видах позааудиторної діяльності. Наприклад, груповими формами формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності є: студентські конференції, години наставника студентської групи, диспути, круглі столи, олімпіади, наукові конференції, робота студентського самоврядування, волонтерські групи, участь у гуртковій роботі тощо.

Масова форма організації позааудиторної діяльності у педагогічному коледжі є найбільш регламентованою та застосовується для цілого курсу, потоку.

У Івано-Франківському фаховому коледжі ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Олександра Барвінського, Коломийському педагогічному фаховому коледжі, Луцькому педагогічного коледжі традиційно проводяться масові заходи, присвячені знаменним датам в історії Української держави (День соборності, День рідної мови, День грамотності, День слов'янської писемності, День Землі, День миру, День

довкілля тощо); свята: День народження Т. Г. Шевченка, День козацтва тощо; спортивні свята, конкурси народної та патріотичної пісні; вечори «Україна у віршах і піснях» «Україна у світовій історії», «Видатні українці в культурі, техніці, науці», зустрічі з ветеранами педагогічної праці; з педагогами-випускниками коледжу минулих років, олімпіади, фестивалі, конкурси, проведення тижнів відділень, святкове вручення дипломів тощо.

Кожен масовий захід проводиться у зв'язку із певною подією в житті студентів. Задля того, щоб масовий виховний захід мав бажану ефективність, необхідно, щоб у підготовчій роботі щодо його проведення брали участь усі студенти. Наставнику студентської групи необхідно розкрити сутність проблеми і психологічно підготувати майбутніх педагогів до її сприймання.

Формування толерантності студентів педагогічних коледжів відбувається у взаємозв'язку індивідуальних, парних, групових та масових форм.

Позааудиторна діяльність має певний потенціал щодо формування толерантності студентів педагогічних коледжів, а саме:

1) включення студентів педагогічних коледжів у позааудиторну діяльність створює можливості до неформального спілкування у малих групах, що сприяє розвитку емпатії; виявленню таких рис толерантної особистості, як: терпимість, доброзичливість, гуманність, чуйність;

2) у процесі позааудиторної діяльності з'являється можливість для здійснення цілеспрямованої роботи з формування толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти.

Провідну роль у формуванні толерантності студентів педагогічних коледжів належить куратору студентської групи (проведення годин наставника студентської групи, дискусій, диспутів, вирішення проблемних ситуацій [231, с. 274].

3) використання різноманітних видів позааудиторної діяльності сприяє задоволенню потреби у спілкуванні з однолітками [271, с. 67];

4) у процесі позааудиторної діяльності у наставників студентських груп з'являється можливість здійснювати систематичний моніторинг рівнів сформованості толерантності студентів;

5) позааудиторна діяльність значно розширює межі навчальної діяльності, надає можливість щодо використання різноманітних форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів, що дозволяє розвивати в них вміння взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та вирішення конфліктів [231, с. 274].

Аналіз досвіду виховної роботи Івано-Франківського фахового коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Олександра Барвінського, Коломийського педагогічного фахового коледжу, Луцького педагогічного коледжу дозволив визначити проблеми, які ускладнюють процес формування толерантності даного контингенту, а саме:

- показний характер значної кількості виховних заходів; відсутність індивідуального підходу до студента;
- другорядне ставлення викладачів і студентів до позааудиторної діяльності;
- надмірна заорганізованість позааудиторної діяльності; опіка студентів;
- неврахування різниці у вікових та індивідуальних особливостей студентів першого і випускного курсів;
- надання переваги проведенню масових заходів у яких більшість студентів виконують роль спостерігачів;
- недотримання тісного зв'язку між аудиторною та позааудиторною діяльністю [231, с. 274].

Більшість проблем, що ускладнюють процес формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності можливо вирішити за допомогою наступних педагогічних засобів: розвиток толерантного мислення; взаємодія зі студентами на суб'єкт-суб'єктній

толерантній основі; оволодіння наставниками студентських груп методикою діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; залучення студентів педагогічних коледжів до соціально-культурної діяльності, спрямованої на формування досвіду толерантної поведінки [231, с. 274]; сприяння створенню толерантної атмосфери в педагогічному коледжі; оволодіння наставниками студентських груп різноманітними формами, методами й прийомами формування толерантності у зазначеного вище контингенту студентів.

Ефективність формування толерантності студентів педагогічних коледжів зумовлена сенситивністю раннього юнацького віку (формування системи оцінних суджень, переконань та ідеалів; закладаються основи подальшої соціальної поведінки, зокрема, здатність до емпатії; формується прагнення критично осмислювати загальноприйняті цінності і норми; активізується пошук власної ідентичності; зростає інтерес до етнокультурної приналежності інших людей тощо). Утім, у ранньому юнацькому віці непоодинокими є прояви категоричності та прямолінійності в оцінці інших людей; прагматичне та егоїстичне ставлення до інших; виявлення неконструктивних стилів поведінки тощо.

Процес формування толерантності студентів педагогічних коледжів ускладнюється девальвацією духовних цінностей сучасного українського суспільства; зниженням престижу педагогічної професії; недостатнім використанням потенційних можливостей позааудиторної діяльності в контексті зазначеної проблеми.

Висновки до першого розділу

Проблема толерантності знайшла широке відображення в працях психологів та педагогів. Але, незважаючи на низку численних досліджень, які стосуються окремих аспектів формування толерантності юнацтва, такий аспект, як формування толерантності студентів педагогічних коледжів у

позааудиторній діяльності залишився поза увагою вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Уточнено сутність понять *«толерантність»* як складного особистісного морального утворення, яке характеризується здатністю людини сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок; виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, емпатійності, довірі, співпраці, здатності до діалогу з іншими; спрямованості на конструктивне розв'язання конфліктних ситуацій; *«толерантність студентів педагогічних коледжів»* розглядаємо як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі; *«формування толерантності студентів педагогічних коледжів»*, яке розглядаємо як спеціально організований процес, в основі якого – сприйняття іншої людини як цінності; прагнення до співробітництва як позитивного способу взаємодії з людьми, спрямований на розширення інформаційного поля з проблеми толерантності, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки, розвитку здатності до самовдосконалення та професійної реалізації майбутніх педагогів.

Схарактеризовано потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів, а саме: залучення студентів педагогічних коледжів до позааудиторної діяльності створює можливості до неформального спілкування у малих групах, що сприяє розвитку емпатії; виявленню рис толерантної особистості. У процесі позааудиторної діяльності з'являється можливість для здійснення цілеспрямованої роботи з формування толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти. У наставників студентських груп з'являється можливість здійснювати систематичний моніторинг рівнів сформованості толерантності студентів. Позааудиторна діяльність розширює

межі навчальної діяльності, надає можливість щодо використання різноманітних форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів, що дозволяє розвивати в них вміння вступати в діалогічне спілкування; співпрацювати.

Результати дослідження відображені у працях автора: [236], [238], [239], [240].

РОЗДІЛ 2

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Критерії, показники та рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів

Експериментальною базою дослідження були Івано-Франківський фаховий коледж ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківський гуманітарно-педагогічний коледж імені Олександра Барвінського, Коломийський педагогічний фаховий коледж, Луцький педагогічний коледж.

Констатувальний етап експерименту проводився у 2016–2017 рр.. На цьому етапі було: визначено експериментальні майданчики; адаптовано діючий та розроблено авторський діагностичний інструментарій визначення стану сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; здійснено аналіз здобутих експериментальних даних; сформульовано висновки та обґрунтовано можливі напрями ефективного розв'язання дослідницьких завдань.

Дослідницько-експериментальною роботою на різних етапах було охоплено 124 студента названих вище педагогічних коледжів.

Експериментальна група – 61 студент педагогічних коледжів спеціальності 013 «Початкова освіта», які були залучені до дослідницько-експериментальної роботи.

Контрольна група – 63 студента педагогічних коледжів спеціальностей (012 Дошкільна освіта, 025 Музичне мистецтво, 014 Образотворча освіта), які не залучені до участі в дослідницько-експериментальній роботі, а були учасниками традиційного освітнього процесу в педагогічному коледжі. Вибір контрольної групи був випадковим.

Обґрунтування і вибір експериментальних закладів вищої освіти здійснювався на добровільних засадах.

Завданнями констатувального етапу експерименту було:

1. Визначити критерії і показники сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.
2. Виявити рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.
3. З'ясувати реальний стан роботи наставників студентських груп з формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Перше завдання констатувального етапу експерименту – визначення критеріїв і показників сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів. Це є важливим завданням нашого дослідження, без розв'язання якого неможливо виявити ефективність педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, порівняти отриманий результат із початковим завданням дослідження.

У процесі визначення комплексу критеріїв і показників сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ми спиралися на розроблену нами структуру поняття «толерантність студентів педагогічних коледжів», що охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий компоненти.

Відповідно, кожен компонент повинен мати свій критерій, за допомогою якого визначається рівень його сформованості [14, с. 106].

Критерій – «засіб для судження, ознака, на основі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь», «основна ознака, за якою одне рішення обирається із багатьох можливих», «мірило судження та оцінки» [81, с. 8].

Дослідник М. Монахов визначає критерій як зразок, еталон, що відтворює вищий найдосконаліший рівень сформованості певного утворення, порівняно з яким можна встановити рівень відповідності й наближення його ідеального рівня до норм, до ідеалу [148, с. 68].

Таким чином, критерій – це ознака, якість, найбільш загальна властивість, на основі якої здійснюється оцінка рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. Критерій об'єднує в собі певні показники, які «можуть бути обґрунтовані через низку ознак, прикмет, що можуть безпосередньо спостерігатися та підлягати вимірювання» [242, с. 141].

У педагогіці критерії вихованості розподіляються на дві групи, що пов'язані з проявом результатів формування у зовнішній формі – судженнях, оцінках, учинках, діях особистості й такі, які свідчать про явища, приховані від очей вихователя, – мотиви, переконання, орієнтації, а показниками вихованості виступають такі інтегральні прояви особистості, як система цінностей, здатність включатися в різні види діяльності, виявляючи в ній цілеспрямованість, осмисленість, самостійність, творчу активність, відповідальність [122, с. 196–197].

Дослідники розглядають проблему визначення критеріїв толерантності майбутніх педагогів.

І. Кривошопка визначає такі критерії толерантності майбутнього викладача-магістра закладу вищої педагогічної освіти:

1) когнітивний (толерантна освіченість), що передбачає сталу систему знань із проблеми толерантності, її показників у професійній діяльності та прагнення до здобуття нових знань щодо педагогіки толерантності, правил та принципів толерантної педагогічної взаємодії;

2) рефлексивний (толерантна рефлексія), яка характеризується відкритістю, позитивним емоційним відгуком на іншу людину, її сприятливим сприйняттям, відкритістю у спілкуванні, гнучкістю у побудові стосунків на засадах взаєморозуміння та взаємоповаги;

3) діяльнісний (толерантна поведінка), що характеризується уміннями й навичками виваженого, терпимого ставлення до людей, що оточують, адекватного аналізу педагогічних ситуацій, що реалізуються в процесі професійної діяльності [121, с. 77–78].

Науковець О. Добровицька з-поміж критеріїв та показників педагогічної толерантності майбутнього викладача виокремлює такі, як:

1) толерантна освіченість (повнота змісту та міцність знань, пізнання суті толерантності, усвідомлення толерантної культури);

2) готовність до співпраці (прийняття інших, активність у соціальних стосунках; побудова партнерських стосунків, прагнення надати допомогу, осягнення емоційного стану інших людей);

3) толерантна поведінка (стриманість, комунікативна компетентність, самовладання, чуйність, реалізація толерантних цінностей у ситуації вільного вибору [67, с. 20].

Дослідник Р. Кострубань на основі з'ясування сутності поняття «толерантність майбутніх учителів» виокремлює низку критеріїв: 1) мотиваційний (стійкий пізнавальний інтерес, позитивні особистісні та соціальні установки та мотивація на розвиток толерантності, позитивна стійкість внутрішньої професійної мотивації, емоційних реакцій); 2) знанневий (усвідомлені системні знання про толерантність як особистісну та професійну якість, усвідомлення й прийняття складності та багатоманітності як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння і оцінювання різними людьми); 3) поведінковий (толерантне висловлювання і відстоювання власної позиції, готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших, здатність до взаємодії і уміння домовлятися, толерантна поведінка в напружених ситуаціях, вольове регулювання своєї позиції [115, с. 64–65].

У своєму дослідженні ми враховували вимоги до критеріїв, розроблені А. Барбіною, І. Ісаєвим, а саме:

- об'єктивність;
- відображення того, що вимірює дослідник;
- відображення істотних ознак досліджуваного явища, охоплення його типових сторін;
- критерії повинні розкриватися через низку показників, у силу вияву яких можна дійти висновку про ступінь вираження певного критерію;

– критерії мають відображати динаміку якості, що вимірюється, у часі та просторі [88, с. 63];

– відображати ознаки і властивості предмета, незалежно від волі та свідомості суб'єкта, та об'єктивно оцінювати результат дії педагогічних умов на особистість студента закладу вищої освіти;

– бути простими і зручними в роботі [14, с. 108].

Нами визначено такі компоненти як когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий, логічним вважаємо є з'ясування аналогічних критеріїв щодо характеристики досліджуваних явищ.

До показників когнітивного критерію належать:

- знання про сутність феномена «толерантність»;
- знання про якості толерантної особистості;
- усвідомлення існування меж толерантності.

Показниками емоційно-ціннісного критерію є:

- розвинена емпатія;
- мотивація на виявлення якостей толерантної особистості;
- прагнення до діалогічного спілкування.

До показників поведінкового критерію відносимо:

- виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності;
- уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування;
- уміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Важливим моментом у дослідженні рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів був добір для характеристики показників кожного критерію комплексу методів і методик, який би уможливив аналіз його з різних аспектів (див. табл. 2.1).

Друге завдання констатувального етапу експерименту – виявити рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів. На основі вищеназваних критеріїв і показників визначено та схарактеризовано рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

У дослідженні ми використовували традиційну шкалу, за якою рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів оцінювалися як *високий, середній, низький*.

Таблиця 2.1

Діагностичні методи та методики визначення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності

<i>Критерії</i>	<i>Методи і методики діагностики</i>
Когнітивний	Метод незакінчених речень, бесіда.
Емоційно-ціннісний	Тест «Оцінка рівня емпатичних здібностей» (В. Бойко), методика діагностики спрямованості особистості (Б. Басса), метод узагальнення незалежних характеристик.
Поведінковий	Методика діагностики доброзичливості за шкалою Кемпбелла, методика діагностики вольового потенціалу особистості (М. Фетискіна, В. Козлова, Г. Мануйлова), методика вивчення рівнів сформованості комунікативних та організаційних здібностей (М. Фетискіна, В. Козлова, Г. Мануйлова), методика «Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації» (М. Фетискіна, В. Козлова, Г. Мануйлова), педагогічні спостереження.

Високий рівень сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів характеризується наявністю всіх ознак, властивих визначеним показникам. Середньому рівневі сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів властива наявність половини чи більше половини ознак відповідного критерію. Низький рівень сформованості толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти характеризується відсутністю більшої частини визначених ознак того чи іншого критерію.

Відтак за наявними узагальненими результатами частоти й сили прояву визначених критеріальних показників сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів було схарактеризовано три рівні: високий, середній, низький.

Високий рівень сформованості толерантності є характерним для студентів, які виявляють глибокі знання про сутність толерантності та якості толерантної особистості; усвідомлюють існування меж толерантності; виявляють розвинену емпатію, мотивацію на виявлення якостей толерантної особистості; характеризуються позитивними способами спілкування (виявляють розраду, підбадьорювання, похвалу, згоду); завжди виявляють гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність, самовладання; уміють взаємодіяти і співпрацювати в розв'язанні загальних проблем; завжди знаходять способи попередження та розв'язання конфліктів.

Студентам із *середнім рівнем* сформованості толерантності притаманні достатні знання про толерантність та якості толерантної особистості; часткове усвідомлення існування меж толерантності; вони характеризуються середнім рівнем розвитку емпатії; ситуативним прагненням щодо набуття якостей толерантної особистості; прагненням до діалогічного спілкування (переважно із прагматичних мотивів); намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність; не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій; у більшості випадків намагаються співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; не завжди здатні конструктивно розв'язувати конфлікти.

Низький рівень сформованості толерантності виявляють студенти, які мають фрагментарні знання про сутність толерантності та якості толерантної особистості; не усвідомлюють існування меж толерантності; характеризуються нерозвиненою емпатією; не визнають іншої точки зору; не вміють конструктивно взаємодіяти, співпрацювати, виявляють несприйняття іншої людини, не вміють порозумітися з нею; їм властиві егоїзм, зверхність, недобррозичливість, нестриманість, нетерпимість, роздратованість, агресивність, конфліктність, такі особи часто влаштовують сварки.

Визначення критеріїв, показників і характеристика рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів є необхідною умовою для проведення дослідницько-експериментальної роботи.

Дослідницько-експериментальна робота з формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності включала такі етапи: констатувальний 2016–2017 рр. (визначено експериментальні майданчики; адаптовано діючий та розроблено авторський діагностичний інструментарій визначення стану сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; здійснено аналіз здобутих експериментальних даних; сформульовано висновки та обґрунтовано можливі напрями ефективного розв'язання дослідницьких завдань; формувальний 2018–2020 рр. (реалізація педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; формулювання висновків та оформлення результатів дослідження).

2.2. Перевірка стану сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів

Толерантність – складне особистісне моральне утворення, для дослідження якого до сьогодні не розроблено загальноприйнятого діагностувального інструментарію. Відтак задля забезпечення цілісного підходу щодо визначення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних

коледжів за відповідними критеріями і показниками використовували такі діагностичні методи і методики, як-от: незакінчені речення, бесіда, узагальнення незалежних характеристик, тест «Оцінка рівня емпатичних здібностей» (В. Бойко) [164] (додаток А), методика діагностики спрямованості особистості (Б. Басса) [145], методика діагностики доброзичливості за шкалою Кемпбелла (додаток В) [65], методика діагностики вольового потенціалу особистості (автори М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Г), методика вивчення рівнів сформованості комунікативних та організаційних здібностей (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Д), методика «Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації» (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Е), педагогічні спостереження (додаток Б).

Визначення рівня сформованості толерантності за когнітивним критерієм (наявність знань про сутність феномена «толерантність»; про якості толерантної особистості; усвідомлення меж толерантності) відбувалося за допомогою використання таких методів, як-от: метод незакінчених речень, бесіда.

Застосування методу незакінчених речень зумовлювалося тим, що одержана за його допомогою інформація є «... найбільш релевантною уявленням респондентів у досліджуваній сфері» [55, с. 192].

Метод незакінчених речень давав можливість провести якісний аналіз сукупності реакцій респондентів на певний стимул і забезпечував вияв як когнітивних, так і емоційно-ціннісних складових явища, що досліджується [55, с. 192].

Приміром, його застосовували для з'ясування рівня сформованості знань студентів педагогічних коледжів щодо сутності феномена «толерантність» та якостей толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності.

З цією метою студентам педагогічних коледжів пропонувалися речення, які потрібно було завершити:

1. «Толерантність – це ....»;

2. «Толерантну людину характеризують такі якості...»;
3. «Гуманна людина – це та, яка ....»;
4. «Доброзичлива людина – це та, яка ...»;
5. «Бути чуйною людиною – це ...»;
6. «Бути терпимою людиною – це ....»;
7. «Виявляти самовладання – це ...».

Якісний аналіз відповідей учасників експерименту за методом незакінчених речень здійснювався за такими параметрами:

1 бал – фрагментарні знання про сутність феномена толерантність та якості толерантної особистості; не усвідомлення існування меж толерантності;

2 бали – достатні знання про сутність феномена «толерантність» та якості толерантної особистості; часткове усвідомлення існування меж толерантності;

3 бали – глибокі знання про сутність феномена «толерантність» та якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності.

Кількість балів, одержаних кожним студентом (за допомогою використання методу незакінченого речення) підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 1–10 балів – низький рівень; 11–17 балів – середній рівень; 18 – 21 бал – високий рівень.

Задля визначення рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за першим показником когнітивного критерію – наявність знань про сутність феномена «толерантність» – використовували метод незакінчених речень.

Студентам було запропоновано доповнити незакінчене речення: «Толерантність – це ...». Також як додатковий використовували метод бесіди, що надавало змогу уточнювати деякі відповіді, якщо вони виявлялися нечіткими.

Високий рівень сформованості толерантності за вищезазначеним показником виявило 26,23 % студентів ЕГ і 28,57 % студентів КГ.

Наведемо приклади:

«Толерантність – визнання прав інших на життя, на існування іншої точки зору».

(Катерина П.).

«Толерантність – це виявлення поважного ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, расової приналежності, віросповідання, соціального стану».

(Ігор О.).

«Толерантність – виявлення доброзичливості та терпимого ставлення до людей, співробітництво у вирішенні загальних проблем, вміння спілкуватися з людьми, які мають інші погляди не принижуючи їхню гідність».

(Тетяна Б.).

«Толерантність – це ціннісне ставлення до іншої людини, виявлення доброзичливості, терпимості, співчуття, прагнення прийняти та зрозуміти іншого».

(Валентина П.).

«Толерантність – це терпимість до поглядів інших людей, якими б різними вони не були; визнання права бути іншим».

(Марина О.).

«Толерантність – здатність до діалогу з іншими, виявлення довіри, повага до іншої людини, здатність конструктивно вирішувати конфлікти».

(Ганна В.).

Середній рівень знань щодо сутності феномена «толерантність» виявило 31,15 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 33,33 % студентів КГ. Ці учасники експерименту мають достатні знання про толерантність, але не усвідомлюють активного соціального забарвлення цього феномену. Наведемо приклади:

«Толерантність – це виявлення ввічливості, чемності, терпимого ставлення до поглядів інших людей, якими б різними вони не були».

(Антоніна О.).

«Толерантність – терпимість по відношенню до представників іншої політичної орієнтації, культурної приналежності».

(Дарина К.).

«Толерантність – це здатність спокійно вислуховувати думки інших людей, намагання виявляти ввічливість, чемність, терпимість, поступливість».

(Антоніна К.).

Низький рівень сформованості толерантності за показником «наявність знань про сутність феномена «толерантність» виявило 42,62 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 38,10 % студентів КГ.

Так, було отримано наступні відповіді: «поступливість до інших», «терпимість», «слабкість духу», «байдужість», «здатність не засуджувати інших». Ці відповіді свідчать про не усвідомлення моральної значущості феномена «толерантність». Також було отримано низку відповідей, які не змогли увійти в логічні блоки, що визначено за допомогою використання методики незакінчених речень.

Задля визначення рівня сформованості толерантності за показником «знання про якості толерантної особистості» було застосовано метод незакінчених речень.

Студентам запропонували продовжити незакінчене речення «Толерантну людину характеризують такі якості...».

Результати, отримані за допомогою використання вищезазначеного методу, свідчать, що 34,43 % ЕГ студентів і 36,51 % студентів КГ назвали сукупність якостей, які притаманні толерантній особистості, серед яких: гуманність, терпимість, альтруїзм, доброзичливість, чуйність, почуття гумору, самовладання, гнучкість, упевненість у собі, довіра, ввічливість,, співчуття, визнання, сила волі, прийняття іншої людини, співпереживання тощо.

Варто зазначити, що 45,90 % студентів ЕГ і 47,62 % студентів КГ назвали 2-3 якості толерантної особистості, з-поміж яких: терпимість, поблажливість, співпереживання, гуманність, сила волі, гнучкість, ввічливість, доброзичливість, прийняття іншої людини, довіра.

Назвали лише одну якість толерантної особистості 19,67 % студентів ЕГ і 15,87 % студентів КГ.

З метою з'ясування знань щодо сутності таких якостей толерантної особистості, як доброзичливість, гуманність, чуйність, самовладання, терпимість, використовували методику незакінчених речень.

Студентам було запропоновано продовжити такі речення:

1. «Гуманна людина – це та, яка ....»
2. «Доброзичлива людина – це та, яка ...»
3. «Бути чуйною людиною – це ...».
4. «Бути терпимою людиною – це ....».
5. «Виявляти самовладання – це ...».

За результатами дослідження з'ясовано, що високий рівень знань щодо сутності гуманності виявило 36,07 % студентів ЕГ і 38,10 % студентів КГ.

Якісний аналіз незакінчених речень свідчить, що студенти педагогічних коледжів назвали такі якості гуманної людини, як людяність, доброта, любов до людей, повага, милосердя, віра в людину, безконфліктність, ціннісне ставлення до людей тощо.

Наведемо приклад:

«Гуманна людина – це та, яка завжди виявляє людяність, любов, доброту, повагу до людей; ніколи не створює конфліктних ситуацій».

(Тетяна К.).

Середній рівень знань про гуманність продемонстрували 45,90 % студентів ЕГ і 47,62 % студентів КГ. Вони назвали дві ознаки, з-поміж яких: доброта, повага до людей, безконфліктність, людяність.

Низький рівень знань про сутність гуманності засвідчили 18,03 % ЕГ і 14,28 % студентів КГ. У них майже відсутні знання щодо сутності гуманності.

Ватро зазначити, що 34,43 % студентів ЕГ і 36,51 % студентів КГ засвідчили високий рівень знань про доброзичливість. Серед характеристик доброзичливої людини були: «безконфліктна», «добре ставиться до людей»,

«людяна», «ввічлива», «милосердна», «виявляє прийняття, довіру, розуміння», «позитивно ставиться до людей», «зичить людям добра» тощо.

Середній рівень знань щодо сутності доброзичливості продемонстрували 49,18 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 50,79 % студентів КГ. Вони назвали дві ознаки, з-поміж яких: доброта, позитивне ставлення до людей, людяність.

Низький рівень знань про доброзичливість виявили 16,39 % студентів ЕГ і 12,70% студентів КГ. У них майже відсутні знання щодо сутності цієї моральної якості.

Аналіз результатів студентів за методикою незакінченого речення свідчить, що 34,43 % студентів ЕГ і 36,51 % студентів КГ усвідомлюють таку рису толерантної особистості, як терпимість. Серед відповідей студентів були такі: «готовність миритися з чужою думкою», «прийняття іншої людини такою, якою вона є», «визнання рівності інших», «терпимість до чужих думок, вчинків», «готовність миритися з іншою точкою зору», способом життя», «виявляти стриманість», «приборкувати свої емоції», «виявляти терпимість до іншої людини або групи» тощо.

Середній рівень знань щодо сутності терпимості виявило 47,54 % студентів ЕГ і 47,62 % студентів КГ. Вони назвали по дві ознаки терпимості, з-поміж яких: «прийняття іншої людини», «стриманість», володіння своїми емоціями».

Низький рівень знань щодо вищезазначеної якості особистості показали 18,03 % студентів ЕГ і 15,87 % студентів КГ, які обмежилися формальними відповідями.

Аналіз результатів дослідження уможливорює констатувати, що 34,43 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 34,92 % студентів КГ виявили високий рівень знань щодо сутності поняття «самовладання». Вони характеризують цю якість як: «вміння володіти собою», «вміння володіти своїми емоціями і поведінкою», «вміння тримати під контролем свої емоції, думки», «обдумувати свої дії, вчинки», «не рубати згарячу».

Середній рівень знань щодо сутності поняття «самовладання» виявило 40,98 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 42,86 % студентів КГ. Серед їхніх відповідей було: «уміння володіти собою», «контролювати власну поведінку», «не зриватися на крик».

Низький рівень знань щодо сутності вищезазначеної якості толерантної особистості продемонструвало 24,59 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 22,22 % студентів КГ. У них майже відсутні знання щодо сутності цієї якості.

Аналіз результатів за методикою незакінчених речень свідчить, що 32,79 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 33,33 % студентів КГ виявили високий рівень знань щодо сутності поняття «чуйність». Так, було названо такі ознаки чуйної людини, як-от: «доброта», «вміння відчувати настрій іншої людини», «вміння вислухати іншу людину», «здатність помічати й брати до уваги інтереси іншої людини», «здатність відчувати чужий біль», «здатність жаліти», «надавати допомогу тому, хто її потребує» тощо.

Середній рівень знань щодо цього поняття властивий 40,98 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 44,44 % студентів КГ. Вони назвали лише по дві ознаки, з-поміж яких: «доброта», «відчуття емоційного стану іншої людини», «здатність виявляти жалість до іншої людини».

Низький рівень знань щодо сутності поняття «чуйність» продемонстрували 26,23 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 22,23 % студентів КГ. У них майже відсутні знання щодо сутності цієї моральної якості.

Вивчення рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником когнітивного критерію «усвідомлення існування меж толерантності» теж відбувалося за допомогою використання методу незакінчених речень

Студентам педагогічних коледжів було запропоновано продовжити такі незакінчені речення: «Толерантність повинна мати межі, оскільки...», «Толерантність не повинна мати меж, оскільки ...» [157].

За результатами дослідження робимо висновок, що 27,87 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 28,57 % студентів КГ виявили високий рівень

сформованості толерантності за показником «усвідомлення існування меж толерантності». У своїх відповідях студенти зазначили, що залежно від ситуації толерантність може бути допустимою або недопустимою. Наводимо приклади:

«Толерантність має мати межі, оскільки, якщо людина чи група людей принижує гідність іншої людини, необхідно протистояти цьому, захищати власну гідність»

(Ганна Л.).

«Толерантність має межі. Якщо людина виявляє зневагу, насилля, неприйняття по відношенню до іншої людини чи громади – у такому випадку неможливо бути толерантним».

(Тетяна К.).

«Толерантність має межі, оскільки у житті є добро і зло. Необхідно боротися зі злом і ні в якому разі не виявляти байдужість, поблажливість, терпимість до зла».

(Наталія Р.).

Середній рівень сформованості толерантності за показником «усвідомлення існування меж толерантності» виявило 31,15 % студентів ЕГ і 33,33 % студентів КГ. Вони дали не досить чіткі відповіді. Наведемо приклади:

«Толерантність має межі, оскільки вона не може бути безкінечною».

(Світлана М.).

«Толерантність має межі, оскільки навіть толерантна людина не завжди може витримати хамство і нахабство інших».

(Вікторія М.).

Низький рівень сформованості толерантності за показником «усвідомлення існування меж толерантності» засвідчили 40,98 % студентів ЕГ і 38,10 % студентів КГ. Ці учасники експерименту вважали, що толерантність не повинна мати межі.

Наприклад: «Толерантність не повинна мати межі, оскільки у будь-якому випадку необхідно виявляти терпимість, поступливість до інших людей, намагатися обходитися без конфліктів».

(Діана М.).

У деяких відповідях простежуємо негативне ставлення до зазначеної проблеми або повне незрозуміння її сутності. Наприклад: «Толерантність повинна мати межі, оскільки необхідно ізолювати від суспільства не тільки злочинців, а й небезпечно хворих; заборонити вільно в'їжджати в нашу країну кавказцям, арабам, неграм та іншим; заборонити міжконфесійні шлюби».

(Віра П.).

Здобуті результати щодо вивчення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів піддавалися кількісній та якісній обробці задля з'ясування кількості студентів, які належали до одного з трьох рівнів сформованості толерантності: високого, середнього, низького.

Визначення середньої кількісної характеристики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за кожним з трьох рівнів відбувалося завдяки виведенню середнього арифметичного за кожним з 3-х рівнів завдяки виведенню середнього арифметичного щодо кожного з них за формулою:

$$X = \frac{X_1 + X_2 + X_3 + \dots + X_N}{N} = \frac{\sum X_i}{N} \quad (2.1.).$$

де X – середнє арифметичне; $X_1, X_2, X_3 \dots X_N$ – результати окремих методів, N – кількість методів експериментального дослідження, $\sum$ – сума результатів усіх методів [55, с. 197].

Узагальнені дані щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за когнітивним критерієм уміщено в таблиці 2.2.

Дані таблиці 2.2 дають підстави стверджувати, що 36,61 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 32,80 % студентів КГ виявили низький рівень

сформованості толерантності за когнітивним критерієм. Вони мають фрагментарні знання щодо сутності феномена «толерантність» та якостей толерантної особистості; не усвідомлюють існування меж толерантності.

Таблиця 2.2

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів
за когнітивним критерієм (у %)**

Показники когнітивного критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Наявність знань про сутність феномена «толерантність»	ЕГ	26,23	31,15	42,62
	КГ	28,57	33,33	38,10
Знання про якості толерантної особистості	ЕГ	32,79	40,98	26,23
	КГ	34,92	42,86	22,22
Усвідомлення існування меж толерантності	ЕГ	27,87	31,15	40,98
	КГ	28,57	33,33	38,10
Середнє значення (у %)	ЕГ	28,96	34,43	36,61
	КГ	30,69	36,51	32,80

Варто зазначити, що 34,43 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 36,51 % студентів КГ виявили середній рівень сформованості толерантності за когнітивним критерієм. Для них характерними є наявність достатніх знань про толерантність та якості толерантної особистості; часткове усвідомлення існування меж толерантності.

Високий рівень сформованості толерантності за вищезгаданим критерієм засвідчило 28,96 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 30,69 % студентів КГ. Вони характеризуються глибокими знаннями щодо сутності феномена «толерантність» та якості толерантної особистості; усвідомленням існування меж толерантності.

Вивчення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за емоційно-ціннісним критерієм (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування) відбувалося за допомогою використання тесту «Оцінка рівня емпатичних здібностей»(В. Бойко) [164] (додаток А), методики діагностики спрямованості особистості (Б. Басса) [145], методу узагальнення незалежних характеристик.

Задля визначення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «розвинена емпатія» використовували тест «Оцінка рівня емпатичних здібностей» (В. Бойко) [164] (додаток А).

Студентам запропонували відповісти «так» або «ні» на тридцять п'ять тверджень. Потім було підраховано число правильних відповідей, які відповідають «ключу». Після цього ми обчислили сумарний показник.

Якщо респондент набрав від 30 до 36 балів, то це свідчить про дуже високий рівень розвитку емпатії.

Якщо респондент набрав від 22 до 29 балів, у нього – високий рівень розвитку емпатії; від 15 до 21 балів – середній рівень; від 0 до 15 балів – низький рівень розвитку емпатії [164].

Результати тестування засвідчили, що 22,95 % студентів ЕГ і 23,81 % студентів педагогічних коледжів КГ виявило високий рівень розвитку емпатії; 29,51 % студентів ЕГ і 30,16 % студентів КГ – середній рівень розвитку емпатії; 47,54 % студентів ЕГ і 46,03 % студентів КГ – низький рівень розвитку емпатії.

Визначення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «мотивація на виявлення якостей толерантної особистості» відбувалася за допомогою використання методики діагностики спрямованості особистості Б. Басса [145]. Зазначена методика складалась із тринадцяти запитань, до яких було запропоновано варіанти відповідей. Студентам необхідно було обрати варіант відповіді, який є співзвучний з їхньою думкою. Результат вираховували за допомогою «ключа».

На основі відповідей респондентів визначали такі мотиви: егоїстичні, прагматичні, альтруїстичні.

Егоїстичні мотиви характеризуються орієнтацією на пряму винагороду, незалежно від виду діяльності, агресивністю, схильністю до суперництва, дратівливості, тривожністю.

Виявлення прагматичних мотивів характеризується прагненням підтримувати стосунки з людьми, орієнтацією на спільну діяльність, на соціальне схвалення, залежність від групи, виявлення потреби в прихильності.

Альтруїстичні мотиви характеризуються зацікавленістю щодо набуття якостей толерантної особистості, орієнтацією на ділову співпрацю (Методика діагностики спрямованості особистості [145]).

За результатами використання вищезазначеної методики визначено, що 21,31 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 20,64 % студентів КГ продемонстрували альтруїстичні мотиви. Цим студентам властива зацікавленість щодо виявлення якостей толерантної особистості, орієнтованість на ділову співпрацю.

Варто зазначити, що 31,15 % студентів ЕГ і 33,33 % студентів КГ виявили егоїстичні мотиви. Для цієї групи студентів характерним є доведення своєї винятковості, схильність до суперництва.

Відтак 47,54 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 46,03 % студентів КГ засвідчили прагматичні мотиви, як-от: отримання для себе якоїсь користі, винагороди тощо.

Діагностика рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «прагнення до діалогічного спілкування» здійснювалося завдяки використанню методу узагальнення незалежних характеристик, який є одним із різновидів методу експертної оцінки.

«Метод узагальнення незалежних характеристик полягає у тому, що про особу, за якою спостерігають дають незалежні оцінки різні люди» [205, с. 225].

Визначення рівня сформованості толерантності у студентів педагогічних коледжів за показником «прагнення до діалогічного спілкування» відбувалося

за допомогою участі експертів. Обираючи експертів враховували їх компетентність, об'єктивність, відсутність схильності до конформізму [205, с. 227].

В експертному процесі брали участь шість експертів: наставник студентської групи, двоє викладачів, троє студентів.

Кожному експерту було роздано опитувальні листи, що включали дві частини Перша частина – офіційні дані (прізвище, ім'я студента, рік народження, назва закладу вищої освіти, спеціальність, номер групи). Ці дані були заповнені наставником студентської групи.

Друга частина опитувального листа містила наступне завдання: оцінити за допомогою шестибальної оцінки прагнення студента до діалогічного спілкування: 1-2 бали – низький рівень; 3-4 бали – середній рівень; 5-6 балів – високий рівень.

Далі отримані бали підсумовували й обчислювали середній бал.

Експертна оцінка за показником «прагнення до діалогічного спілкування» обчислювалася за допомогою формули:

$$CK=Q1R1+Q2R+ \dots +QkRk,$$

де $Q1$ – значущість, яка надається показнику $R1$ (також за експертною оцінкою) як відповідна доля одиниці $Q1+Q2+ \dots + Qk=1$ [97, с. 162]

Наводимо дані щодо діагностики рівнів сформованості толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти за показником «прагнення до діалогічного спілкування» (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів
за показником «прагнення до діалогічного спілкування»**

Показник емоційно-ціннісного критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Прагнення до діалогічного спілкування	ЕГ	24,59	29,51	45,90
	КГ	25,40	31,75	42,85

За результатами, представленими в таблиці 2.3, констатуємо: 45,90 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 42,85 % студентів КГ продемонстрували низький рівень сформованості толерантності за вищезазначеним показником. Ці учасники експерименту не виявляють прагнення до діалогічного спілкування.

Середній рівень сформованості толерантності засвідчили 29,51 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 31,75 % студентів КГ. Вони виявляють ситуативне прагнення до діалогічного спілкування.

Високий рівень сформованості толерантності за цим показником притаманний 24,59 % студентів ЕГ і 25,40 % студентів КГ. Ці студенти виявляють прагнення до діалогічного спілкування.

Подаємо узагальнені дані щодо розподілу студентів педагогічних коледжів за рівнями сформованості толерантності за емоційно-ціннісним критерієм (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів
за емоційно-ціннісним критерієм (у %)**

Показники емоційно-ціннісного критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Розвинена емпатія	ЕГ	22,95	29,51	47,54
	КГ	23,81	30,16	46,03
Мотивація на виявлення якостей толерантної особистості	ЕГ	21,31	47,54	31,15
	КГ	20,64	46,03	33,33
Прагнення до діалогічного спілкування	ЕГ	24,59	29,51	45,90
	КГ	25,40	31,75	42,85
Середнє значення (у %)	ЕГ	22,95	35,52	41,53
	КГ	23,28	35,98	40,74

Дані таблиці 2.4 уможливають стверджувати, що 41,53 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 40,74 % студентів КГ виявили низький рівень сформованості толерантності за емоційно-ціннісним критерієм. Ці студенти характеризуються нерозвиненою емпатією, у них переважають егоїстичні мотиви, вони не вміють конструктивно взаємодіяти.

Середній рівень сформованості толерантності за емоційно-ціннісним критерієм властивий 35,52 % студентів ЕГ і 35,98 % студентів КГ. Вони мають середній рівень розвитку емпатії, виявляють переважно прагматичні мотиви, ситуативне прагнення до діалогічного спілкування.

Високий рівень сформованості толерантності за вищезазначеним критерієм продемонстрували 22,95 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 23,28 % студентів КГ. Вони мають високий рівень розвитку емпатії, характеризуються проявом альтруїстичних мотивів щодо виявлення якостей толерантної особистості, прагненням до діалогічного спілкування.

Вивчення рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за поведінковим критерієм, зміст якого розкривається через такі показники, як-от: виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів, відбувалося за допомогою використання таких методик і методів, як методика діагностики доброзичливості за школою Кемпбелла [65] (додаток В), методика діагностика вольового потенціалу особистості (автори М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Г), методика вивчення рівня сформованості комунікативних та організаційних здібностей (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Д), методика «Експрес-діагностика поведінкового стилю у конфліктній ситуації» (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Е), педагогічні спостереження (додаток Б).

Визначення рівня сформованості толерантності за показником «виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання» відбувалося за допомогою використання методики діагностики

доброзичливості (за шкалою Кемпбелла) [65] (додаток В), методики діагностики вольового потенціалу особистості (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Г), картки педагогічних спостережень (додаток Б).

Студентам було запропоновано методику діагностики доброзичливості (за шкалою Кемпбелла) [65] (додаток В). Вони мали прочитати вісім парних суджень та обрати ті, що відповідають їхньому ставленню до себе та інших людей (позначали в бланку: «а» або «б»).

Під час обробки та інтерпретації результатів використовували ключ (див. додаток В). Якщо відповідь учасника експерименту збігалася з ключем, указаним у таблиці, записували – 1 бал; якщо відповідь не збігалася – 0 балів. Бали підсумовувалися.

Якщо студент набрав від 3 балів або менше, це свідчить про низький показник доброзичливого ставлення до інших; від 4 до 6 балів – середній показник доброзичливого ставлення до інших; від 7 до 8 балів – високий показник доброзичливого ставлення до інших [65].

Так, 22,95 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 25,40 % студентів КГ виявили високий показник доброзичливого ставлення до інших; 36,07 % студентів ЕГ і 34,92 % студентів КГ – середній показник; 40,98 % студентів ЕГ і 39,68 % студентів КГ – низький показник доброзичливого ставлення до інших.

Студентам було запропоновано методику діагностики вольового потенціалу особистості (автори М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Г). Вони мали максимально об'єктивно відповісти на п'ятнадцять запитань опитувальника. У разі, якщо студенти погоджувалися із запропонованими запитаннями, відповідали «так». Якщо вони виявляли сумніви, невпевненість у відповіді на запитання, тоді відповідали «не знаю». При незгоді із запропонованими запитаннями – респонденти відповідали «ні».

Обробка балів здійснювалася так: якщо відповідь «так», то це 2 бали, якщо – «не знаю» – 1 бал, якщо «ні» – 0 балів.

Потім бали підсумовувалися. Якщо студенти набрали від 1 до 12 балів, то це свідчить про низьку силу волі; від 13 до 21 балів – продемонстровано середню силу волі; від 22 до 30 балів – засвідчено високу силу волі [256].

Використовуючи методику діагностики вольового потенціалу особистості (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Г), отримали такі дані: високу силу волі виявило 27,87 % студентів ЕГ, 28,57 % студентів КГ; середню силу волі – 32,79 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 33,33 % студентів КГ; низьку силу волі – 39,34 % студентів ЕГ і 38,10 % студентів КГ.

У процесі проведення констатувального етапу експерименту проводилося опосередковане педагогічне спостереження. Застосування цього методу діагностики спрямовувалося на одержання даних щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за поведінковим критерієм.

Під час застосування методу педагогічного спостереження використовували наступні правила, розроблені С. Гончаренко, а саме: чітке визначення цілей спостереження; складання програми спостереження в залежності від цілей; детальна фіксація даних спостережень; застосування системи категорій і оцінкових шкал [50, с. 146].

Нами було розроблено карту педагогічних спостережень (додаток Б), яка включала дві частини. Перша – прізвище, ім'я студента відділення, група. Друга частина картки педагогічного спостереження містила наступні вміння сформованості толерантності (за поведінковим компонентом), а саме: виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість; контролювати власну поведінку; вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Наставники студентських груп оцінювали рівень виявлення вищезазначених вмінь у поведінці студента а допомогою умовних позначень: «В» – високий рівень сформованості вмінь; «С» – середній рівень; «Н» – низький рівень.

Наведемо узагальнені дані щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, самовладання» (Таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, самовладання»

Показник поведінкового критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
«Виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, самовладання»	ЕГ	24,59	36,07	39,34
	КГ	26,98	34,92	38,10

Аналіз таблиці 2.5. дає змогу констатувати, що більшість студентів педагогічних коледжів (39,34 % студентів ЕГ і 38,10 % КГ) виявляють низький рівень сформованості толерантності за показником «виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, самовладання». Ці здобувачі вищої освіти виявляють агресивність, нетерпимість, нестриманість, не вміють контролювати власні емоції та поведінку.

Середній рівень сформованості толерантності за вказаним вище показником засвідчили 36,07 % студентів ЕГ і 34,92 % студентів КГ. Вони намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність; не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій.

Високий рівень сформованості толерантності за тим же показником продемонструвало 24,59 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 26,98 % студентів КГ. Вони виявляють гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність, вміють контролювати власні емоції та поведінку.

Визначення рівнів сформованості толерантності за показником «вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування» відбувалася

за допомогою використання адаптованої методики вивчення рівня сформованості комунікативних та організаторських здібностей (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) (додаток Д) [256], картки педагогічних спостережень (додаток Б).

Студентам було запропоновано відповісти на кожне із сорока запитань опитувальника: «так» або «ні». Потім за допомогою ключа здійснювалася обробка результатів опитування. За кожну відповідь «так» або «ні» для висловлювань, що збігалися із зазначеними в ключі, приписувався один бал, відтак бали підсумовувалися.

Низький рівень виявлення зазначених умінь оцінювався від 1 до 16 балів; середній – від 17 до 32 балів; високий – від 33 до 40 балів [256].

Наводимо узагальнені дані щодо діагностики рівнів сформованості толерантності за вищезазначеним показником (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування»

Показник поведінкового критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
«Вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування»	ЕГ	21,31	31,15	47,54
	КГ	23,81	34,92	41,27

Дані, наведені в таблиці 2.6, свідчать, що 47,54 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 41,27 % студентів КГ виявили низький рівень сформованості толерантності за показником «вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування». Ці студенти не вміють конструктивно взаємодіяти, співпрацювати, виявляють несприйняття та непорозуміння іншої людини.

Середній рівень сформованості толерантності за вказаним вище показником засвідчили 31,15 % студентів ЕГ і 34,92 % студентів КГ. Ці учасники експерименту здебільшого намагаються співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування.

Високий рівень сформованості толерантності за тим же показником є характерним для 21,31 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 23,81 % студентів КГ. Вони завжди виявляють уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування.

Визначення рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «вміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів» відбувалося за допомогою використання методики «Експрес-діагностика поведінкового стилю у конфліктній ситуації» (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] (додаток Е).

Студентам було запропоновано опитувальник, який містив п'ятнадцять запитань. Вони мали оцінити, наскільки властивим їм є те або інше поведіння в конфліктній ситуації. Було використано трибальне оцінювання: 3 бали – так поведжу себе часто, 2 бали – іноді, 1 бал – зрідка.

Обробка й інтерпретація результатів здійснювалася за таким ключем: якщо респонденти відповіли «так поведжу себе часто» на запитання № 1, 6, 11, то ми вважали це виявленням жорсткого стилю розв'язання конфліктів. Ці респонденти в будь-якому випадку до кінця захищають власну позицію, наполягають на своєму, завжди вважають себе правими.

Якщо отримали відповідь «так поведжу себе часто» на запитання № 4, 5, 9, 10, 14, 15, то це свідчило про м'який стиль розв'язання конфліктів. Ці респонденти готові погоджуватися з точкою зору противників, відмовлятися від своєї.

У разі, якщо відповідь «так поведжу себе часто» була отримана на запитання № 2, 3, 7, 8, 12, 13, то це компромісний стиль розв'язання конфлікту. Ці респонденти зазвичай дотримуються думки, що завжди можливо

домовитися; під час розв'язання конфліктної ситуації намагаються запропонувати рішення, яке б задовольнило обидві сторони [256].

Наводимо дані щодо діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за показником «вміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів» (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Рівні сформованості толерантності студентів
педагогічних коледжів за показником
«вміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів»**

Показник поведінкового критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
«Вміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів»	ЕГ	19,67	29,51	50,82
	КГ	22,22	31,75	46,03

Отримані результати свідчать, що більшість студентів педагогічних коледжів (50,82 % ЕГ та 46,03 % КГ) під час розв'язання конфліктів використовують жорсткий стиль. Ці студенти в будь-якому випадку до кінця захищають свою позицію, наполягають на своєму, вважають себе завжди правими.

М'який стиль розв'язання конфліктів виявило 29,51 % студентів ЕГ і 31,75 % студентів педагогічних коледжів КГ.

Компромісний стиль розв'язання конфліктів характерний для 19,67 % студентів ЕГ і 22,22 % студентів КГ. Під час розв'язання конфлікту вони намагаються запропонувати рішення, яке задовольнило б обидві сторони.

Наведемо узагальнені дані щодо діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за поведінковим критерієм (Таблиця 2.8).

Дані, уміщені в таблиці 2.8, засвідчують, що більшість студентів педагогічних коледжів (45,90 % ЕГ і 41,80 % КГ) виявили низький рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм. Цей контингент молоді не вміє конструктивно взаємодіяти, співпрацювати; виявляє несприйняття та непорозуміння іншої людини, егоїзм, зверхність, недобррозичливість, нестриманість, роздратованість, агресивність, часто влаштовують сварки.

Таблиця 2.8

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних
коледжів за поведінковим критерієм (у %)**

Показники поведінкового критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання	ЕГ	24,59	36,07	39,34
	КГ	26,98	34,92	38,10
Вміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування	ЕГ	21,31	31,15	47,54
	КГ	23,81	34,92	41,27
Вміння знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів	ЕГ	19,67	29,51	50,82
	КГ	22,22	31,75	46,03
Середнє значення (у %)	ЕГ	21,86	32,24	45,90
	КГ	24,34	33,86	41,80

Середній рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм вивило 32,24 % студентів ЕГ і 33,86 % студентів КГ. Вони намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність; не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій; у більшості випадків

намагаються співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; не завжди здатні конструктивно розв'язання конфлікти.

Високий рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм є характерним для 21,86 % студентів педагогічних коледжів ЕГ та 24,34 % студентів КГ. Вони завжди виявляють гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність, самовладання; уміють взаємодіяти і співпрацювати в розв'язання загальних проблем; завжди знаходять способи попередження та розв'язання конфліктів.

Наводимо статистичні дані щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ЕГ за результатами констатувального етапу експерименту (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів
експериментальної групи (у %)**

Рівні	Критерії			Середнє значення (у %)
	Когнітивний	Емоційно- ціннісний	Поведінковий	
Високий	28,96	22,95	21,86	24,59
Середній	34,43	35,52	32,24	34,06
Низький	36,61	41,53	45,90	41,35

За результатами констатувального етапу експерименту стверджуємо: в експериментальній групі високий рівень сформованості толерантності виявило 24,59 % студентів педагогічних коледжів; середній рівень – 34,06 % студентів; низький рівень – 41,35 % студентів.

Статистичні дані щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів КГ за результатами констатувального етапу експерименту подано в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

**Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів
контрольної групи (у %)**

Рівні	Критерії			Середнє значення (у %)
	Когнітивний	Емоційно- ціннісний	Поведінковий	
Високий	30,69	23,28	24,34	26,10
Середній	36,51	35,98	33,86	35,45
Низький	32,80	40,74	41,80	38,45

Аналіз таблиці 2.10 дає підстави для висновку: у контрольній групі високий рівень сформованості толерантності виявило 26,10 % студентів педагогічних коледжів; середній рівень – 35,45 % студентів; низький рівень – 38,45 % студентів.

Отже, більшість студентів педагогічних коледжів (41,35 % ЕГ і 38,45 % КГ) виявили низький рівень сформованості толерантності. Вони мають фрагментарні знання про сутність толерантності, не усвідомлюють існування меж толерантності; характеризуються нерозвиненою емпатією; не визнають іншої точки зору; не вміють конструктивно взаємодіяти, співпрацювати; їм властиві егоїзм, зверхність, недоброзичливість, нестриманість, нетерпимість, роздратованість, агресивність, конфліктність, такі особи часто влаштовують сварки.

Значний відсоток студентів педагогічних коледжів (34,06 % ЕГ і 35,45 КГ) виявили середній рівень сформованості толерантності. Їм притаманні достатні знання про толерантність; часткове усвідомлення існування меж толерантності. Вони характеризуються середнім рівнем розвитку емпатії; ситуативним прагненням щодо набуття якостей толерантної особистості; прагненням до діалогічного спілкування (переважно із прагматичних мотивів);

намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність; не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій; у більшості випадків намагаються співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; не завжди здатні конструктивно розв'язувати конфлікти.

Високий рівень сформованості толерантності виявило 24,59 % студентів педагогічних коледжів ЕГ і 26,10 % студентів КГ. Для них характерними є глибокі знання про сутність толерантності, усвідомлення меж толерантності; розвинена емпатія, мотивація на виявлення якостей толерантної особистості. Вони завжди виявляють гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність, самовладання; уміють взаємодіяти і співпрацювати в розв'язанні загальних проблем; завжди знаходять способи попередження та розв'язання конфліктів.

Задля з'ясування реального стану роботи наставників студентських груп з проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності було застосовано такі методи, як-от: ранжування, бесіди.

З метою виявлення ставлення наставників студентських груп до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності було запропоновано проранжувати значущість проблеми формування толерантності зазначеного контингенту здобувачів вищої освіти за допомогою шестибальної шкали. Так, якщо педагог оцінював значущість цієї проблеми від 1 до 2 балів, це засвічувало низький рівень; від 3 до 4 балів – середній рівень; від 5 до 6 балів – високий рівень.

За результатами отриманих даних, 25,00 % наставників, які працювали із студентами ЕГ і 25,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами КГ виявили ціннісно-мотиваційне ставлення до проблеми формування толерантності майбутніх педагогів; 50,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 58,33 % наставників, які працювали із студентами КГ характеризуються ситуативною спрямованістю щодо проблеми формування толерантності; 25,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 16,67 % наставників студентських груп,

які працювали із студентами КГ виявили індиферентне ставлення до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів.

У процесі бесіди наставникам студентських груп було запропоновано наступні запитання:

1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «толерантність»? Перерахуйте якості толерантної особистості.

2. Які методи формування толерантності студентів педагогічних коледжів Ви використовуєте?

3. Назвіть причини, які, на вашу думку, ускладнюють процес формування толерантності студентів педагогічних коледжів.

Задля виявлення знань щодо сутності феномена «толерантність», наставникам студентських груп було запропоновано відповісти на запитання: «Який зміст Ви вкладаєте в поняття «толерантність»? Перерахуйте якості толерантної особистості.

Так, 50,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 50,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами КГ вивили ґрунтовні знання щодо сутності феномена «толерантність».

Наводимо деякі відповіді на запропоноване запитання.

До прикладу, наставник студентської групи М.Т. зазначає, що «толерантність – це людська чеснота, що передбачає виявлення терпимості до різноманіття серед людей, вміння жити не заважаючи іншим, не конфліктність, прийняття іншого таким, яким він є».

Наставник студентської групи Л.К. зазначив, що «толерантність – здатність особистості співіснувати з іншими людьми, що виявляється в оцінці вчинків та досягненні взаєморозуміння у міжособистісних стосунках; у терпимому ставленні до іншого».

Учасниця експерименту Т.Ф. наголосила: «вважаю, що толерантність виявляється у розумінні багатоманітності світу, позицій і думок».

Серед якостей толерантної особистості наставниками студентських груп були названі такі, як-от: терпимість, прощення, співчуття, стриманість, довіра, гнучкість, гуманність, альтруїзм, впевненість у собі, взаємодопомога, повага, терпіння, милосердя, витривалість, доброзичливість, не конфліктність, доброта, чуйність, діалогічність і партнерство у спілкуванні тощо.

При цьому наставники зазначали, що толерантність виявляється у:

- визнанні, прийнятті й розумінні іншого;
- в оцінці вчинків та досягнення взаєморозуміння в міжособистісних стосунках;
- здатності до чуйності, співчуття, доброзичливості до інших;
- терпимому, поблажливому ставленні до іншого;
- позитивній взаємодії з іншими людьми;
- визнанні, прийнятті й розумінні інших людей;
- здатності до толерантних взаємин у міжособистісних стосунках;
- співвіднесенні «Я – ідеального» та «Я – реального»;
- визнанні багатоманітності світу, позицій і думок; критичному ставленні до інших.

Зазначимо, що решта наставників студентських груп назвала деякі риси толерантної особистості, зокрема: терпіння, прощення, стриманість, слабкість духу.

Задля з'ясування питання щодо використання наставниками студентських груп методів формування толерантності було запропоновано запитання: «Які методи формування толерантності студентів педагогічних коледжів Ви використовуєте?»

Так, 25,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 41,67 % наставників студентських груп, які працювали із студентами КГ назвали понад п'ять методів з-поміж інших (розповідь, бесіда, вправи, привчання, групова дискусія, приклад, виховуючі ситуації, диспут, заохочення, покарання, соціально-педагогічний тренінг, рольові, ділові, імітаційні ігри).

Зазначимо, що 41,67 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 33,33 % наставників студентських груп, які працювали із студентами КГ назвали не більше чотирьох методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів, серед яких: бесіда, розповідь, приклад, переконання, тренінг, диспут.

Не володіють методами формування толерантності 33,33 % наставників студентських груп, які працювали із студентами ЕГ і 25,00 % наставників студентських груп, які працювали із студентами КГ. Вони назвали лише по одному методу формування толерантності.

У процесі проведення індивідуальних бесід наставники студентських груп назвали причини, що ускладнюють процес формування толерантності студентів, зокрема:

- виявлення молоддю нестриманості, агресивності, роздратованості, егоїзму, зверхності, конфліктності; категоричності в оцінці людей;
- невміння конструктивно розв'язувати міжособистісні конфлікти;
- невміння обирати ефективні форми і методи формування толерантності студентів педагогічних коледжів;
- недостатнє методичне забезпечення процесу формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності;
- недостатня узгодженість зусиль педагогічного коледжу та сім'ї в розв'язанні проблеми формування толерантності юнацтва.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що причинами недостатнього рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів є: невміння більшості студентів розв'язувати міжособистісні конфлікти конструктивним шляхом; невміння наставників студентських груп обирати ефективні форми і методи формування толерантності зазначеного контингенту студентів; недостатнє методичне забезпечення проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Отримані результати констатувального етапу експерименту зумовили необхідність теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

2.3. Теоретичне обґрунтування педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності

Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності визначається комплексом педагогічних умов.

У педагогічній науці є різні підходи до тлумачення поняття «педагогічні умови».

Педагогічні умови розглядають як: систему певних форм і методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення педагогічної мети [180]; обставини чи обстановка, які впливають на формування і розвиток певних педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості [41, с. 279]; особливості організації освітнього процесу в закладі вищої освіти, що детермінують результати освіти, формування і розвитку студента, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення [72, с. 135–136].

Ми розглядаємо педагогічні умови як «діючі етапи педагогічної системи, що забезпечують досягнення поставленої мети» [97, с. 245].

Педагогічні умови формування толерантності майбутніх педагогів проаналізовано в дослідженнях Н. Бирко [31, с. 9], Р. Кострубана [115, с. 95], Ю. Котелянець [117, с. 146], І. Кривошапки [121, с. 9], Ю. Тодорцевої [245], Л. Чередник [263, с. 198] та ін.

Дослідник Р. Кострубань обґрунтував педагогічні умови формування толерантності майбутніх учителів у процесі гуманітарної підготовки в педагогічних коледжах, а саме: використання потенціалу системного підходу

для формування мотиваційно-ціннісного складника толерантності майбутніх учителів під час гуманітарної підготовки в педагогічних коледжах; упровадження професіограми майбутнього вчителя з урахуванням когнітивно-змістового складника толерантності; активізація конативно-рефлексивного складника толерантності майбутніх учителів засобами тренінгу [115, с. 95]. Вважаємо, що запропоновані педагогічні умови мають певну логіку, цікавою є ідея щодо впровадження професіограми майбутнього вчителя та її реалізації в освітньому процесі педагогічного коледжу.

Так, Л. Чередник визначає педагогічні умови формування у майбутніх учителів готовності до толерантного виховання молодших школярів, а саме: педагогічний консенсус щодо орієнтації на толерантне виховання; відображення ідей толерантного виховання в змісті навчальної дисципліни; упровадження комплексного навчання та розв'язання квазіпрофесійних ситуацій [263, с. 198].

На думку Ю. Котелянець, оптимальними умовами формування толерантності в професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів є: забезпечення готовності науково-педагогічних працівників до формування знань про толерантність; створення толерантного середовища в навчальному закладі; методичне забезпечення процесу самовиховання толерантності майбутніх учителів початкових класів; використання інтерактивних методів та прийомів у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів [117, с. 146].

Досліджуючи проблему формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки, Ю. Тодорцева обґрунтувала такі педагогічні умови забезпечення цього процесу: оновлення навчальної інформації теорією педагогічної і психологічної толерантності; тренінг умінь аналізу, конструювання і презентації способів розв'язання конфліктних ситуацій засобами техніки вчителя-фасилітатора; створення ситуації успіху в навчально-виховній діяльності задля запобігання засвоєння студентами негативних педагогічних стереотипів [245]. Зазначені педагогічні умови, на наш погляд,

стосуються деяких аспектів підготовки педагога, а саме: змістового, організаційного, мотиваційного і діяльнісного.

Дослідниця І. Кривошопка визначає основні умови реалізації процесу виховання толерантності майбутніх учителів за умов магістратури, виокремлюючи, зокрема, збагачення змісту навчального матеріалу спецкурсу міжпредметними зв'язками з психолого-педагогічних дисциплін з акцентом на курсі «Основи педагогічної толерантності»; створення толерантного освітнього простору на заняттях спецкурсу «Педагогіка толерантності у вищій школі» шляхом інтеграції теоретичної, методичної та практичної підготовки майбутніх викладачів за умов магістратури; творче використання інноваційних особистісно орієнтованих технологій, активних методів і прийомів формування толерантної поведінки майбутніх викладачів як найвищого вияву професійної майстерності [121, с. 121].

Авторка методичного посібника «Педагогічна майстерня формування толерантності сучасного громадянина» Н. Бирко доводить, що ефективність професійної підготовки студентів до формування толерантності учнів початкових класів забезпечується через реалізацію сукупності низки педагогічних умов: урахування індивідуального рівня толерантності майбутніх учителів як основи професійної діяльності; наповнення змісту навчально-виховної роботи закладів вищої освіти матеріалами з розвитку толерантності та її складників; упровадження ідей педагогіки толерантності [31, с. 9].

У нашому дослідженні застосовували експертне оцінювання педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Нами було окреслено такі блоки педагогічних умов, як-от: організаційні, методичні. До організаційних умов віднесено:

- 1) створення толерантного освітнього середовища педагогічного коледжу;
- 2) створення умов для саморозвитку студентів педагогічних коледжів;
- 3) організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів педагогічних коледжів, студентів, батьків;

4) залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки;

5) систематичний моніторинг рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

Серед методичних умов були:

1) поєднання традиційних та інноваційних форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів;

2) методичне забезпечення процесу формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності;

3) розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»

4) оптимізація методів і форм формування толерантності студентів педагогічних коледжів;

5) організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Для визначення пріоритетних з-поміж виокремлених нами педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності було обрано групу експертів (24 особи), до якої входили наставники студентських груп Івано-Франківського фахового коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Олександра Барвінського, Коломийського педагогічного фахового коледжу, Луцького педагогічного коледжу. Експерти визначали найбільш значущі, на їхню думку, педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Задля вибору найбільш ефективних педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності було застосовано методи математично-статистичного аналізу, що уможливило провести необхідні математичні обчислення і визначити середню зважену оцінку.

Експерти обирали її найчастіше. Саме на розгляді цих умов зосереджуємо свою увагу. Середня зважена оцінка обчислюється за формулою:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{k=1}^5 k w_k}{\sum_{k=1}^5 w_k},$$

де w_k – кількість респондентів, які вибрали оцінку k .

За результатами експертного оцінювання педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності виокремлено як найбільш ефективні такі педагогічні умови:

- розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»;
- залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки;
- організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Схарактеризуємо ці умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Так, основні завдання авторської програми виховних годин студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»:

1. Розширення в студентів інформаційного поля з проблеми толерантності.
2. Розвиток емпатії.
3. Виховання гуманності, доброзичливості, чуйності, терпимості до інших людей, поваги до їхньої індивідуальності, традицій, історії, культури.
4. Формування вмінь співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів; конструктивної взаємодії з іншими людьми.

5. Сприяння формуванню досвіду толерантної поведінки [291].

Нами було розроблено таку тематику виховних годин наставника студентської групи:

1). «Що таке толерантність», «Формуємо толерантність», «Толерантна особистість», «Емпатія», «Стереотипи», «Ксенофобія», «Упередження», «Дискримінація», «Насилля», «Екстремізм у молодіжному середовищі», «Більшість і меншість».

2). «Багаті та бідні», «Чоловіки і жінки», «Нетерпимість до інодумців», «Толерантне ставлення до людей з обмеженими можливостями», «Культурні відмінності», «Проблеми міжнаціональних відносин», «Усі ми різні», «Конфлікти. Види і типи конфліктів», «Два кроки до конфлікту», «Стили поведінки в конфліктній ситуації», «Психологічний захист у конфліктній ситуації», «Межі толерантності».

3). «Злочини інтолерантності», «Життя без агресії», «Чи толерантна ви людина?», «Толерантність – гармонія багатоманітності», «Чи важко бути толерантним?», «Вчимося володіти собою», «Толерантне спілкування», «Толерантний педагог. Який він?», «Правила толерантного спілкування педагога», «Межа толерантності педагога», «Грані толерантності», «Любов – добро – толерантність».

Під час реалізації авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності» використовували такі методи, як розповідь, пояснення, переконання, бесіда, приклад, дискусії, вправи, педагогічна вимога, суспільна думка, створення виховуючих ситуацій, мозковий штурм, рольові та імітаційні ігри. Також застосовували такі форми роботи, як-от: тематичні бесіди, тренінгові заняття, майстерня спілкування, вікторини, підготовка повідомлень, роз'яснення проблемних ситуацій, обговорення прочитаних книг, висловлювань про толерантність, відеопрезентація, демонстрація та обговорення фільмів, проєктна діяльність, інсценування, робота в малих групах, індивідуальні консультації, акції, флешмоби, спортивні змагання, літературні вечори.

У процесі позааудиторної діяльності зі студентами також було проведено тренінгові заняття «Стрес та способи його подолання», «Подолання стресів міжособистісного характеру».

Наприклад, метою тренінгового заняття «Стрес та способи його подолання» було – формування навичок оптимальної поведінки в стресових ситуаціях.

На початку заняття студентам запропонували гру «Насос та м'яч» [276, с. 41].

Далі студенти відповідали на низку запитань:

1. Чому люди на однакові ситуації реагують по-різному?
2. Як пов'язані між собою наші уявлення, переконання та виникнення стресу?
3. Як можливо контролювати власні емоції?

Під час проведення цього тренінгового заняття використовували вправи: «Глибоке дихання», «Релаксація», «Уявне програвання» [276, с. 39–40].

Так, у процесі виконання вправи «Уявне програвання» студентам надали таку інструкцію: «Сядьте в комфортну позу, закрийте очі, пригадайте будь-яку ситуацію з Вашого життя. Потім уявіть себе в цій ситуації абсолютно спокійним, розслабленим. Далі уявіть власну бажану поведінку, подумайте про те, що Ви зробите в цій ситуації. Розгляньте декілька варіантів поведінки, поки не відчуєте себе абсолютно спокійними» [276, с. 40].

Відтак зі студентами обговорили такі запитання:

1. Чи можливо заздалегідь продумати, як Ви будете поводитися у важкій ситуації?
2. Скільки можливих варіантів поведінки Ви встигли придумати?
3. Чи були моменти, у яких Ви не були впевнені в тому, що саме необхідно зробити у важкій ситуації?

Отже, проведення тренінгових занять сприяло формуванню у студентів педагогічних коледжів навичок подолання стресу, оптимальної поведінки в стресових ситуаціях, подолання стресів міжособистісного характеру.

Наступна педагогічна умова – залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки.

У формуванні толерантності студентів педагогічних коледжів значну роль відіграє участь у студентському самоврядуванні.

У «Положенні про студентське самоврядування у закладі вищої освіти» зазначено, що студентське самоврядування є невід'ємним складником громадського самоврядування, що забезпечує захист прав та інтересів осіб та їхню участь в управлінні закладу вищої освіти [220].

У процесі проведення дослідницько-експериментальної роботи враховували, що діяльність студентського самоврядування у ЗВО спрямована на вдосконалення освітнього процесу, якісне навчання та професійну підготовку майбутнього фахівця; виховання моральності й духовності, формування толерантності студентства.

Так, за ініціативи студентського самоврядування було проведено загальноколеджанські свята, зокрема: свято Міжнародного дня толерантності; акції «Разом співаємо під гітару», «Візьмемося за руки, друзі», «Танцюємо разом»; налагоджено роботу волонтерських груп (проведено акції «Подаруй дитині радість» (до Міжнародного дня захисту дитини), «Милосердя», «Тиждень добрих справ», до дня Святого Миколая, «Запали свічку» (День пам'яті жертв голодомору), збір гуманітарної допомоги для переселенців з Донбасу та ін.; налагоджено проектну діяльність («Проблема не насилля в історії педагогічної думки», «Ще раз про толерантність», «Толерантний педагог»), зустрічі з педагогами-випускниками коледжу минулих років; з ветеранами педагогічної праці, з ветеранами АТО (див. підрозділ 3.1).

Студенти педагогічних коледжів беруть участь у різноманітних видах позааудиторної діяльності, а саме: самостійній (підготовка до семінарів, практичних, лабораторних занять; самостійне опрацювання навчального матеріалу; конспектування першоджерел; складання конспектів; робота з навчальною та довідковою літературою; з електронними підручниками, у

мережі Інтернет; написання курсової роботи, реферату тощо); науково-дослідницькій (участь студентів у роботі наукових товариств, наукових гуртків, студій, творчих групах, лабораторіях, наукових конференціях, конкурсах студентських робіт, предметних олімпіадах; проходження педагогічних практик; написання статей, тез, доповідей тощо); громадській (робота студентського самоврядування; у волонтерських загонах; участь у роботі профспілки, у зборах, мітингах тощо); художньо-естетичній (участь у роботі музичних, хореографічних, театральних, літературних гуртках, художній самодіяльності, концертах, виставах, КВК тощо); фізкультурно-спортивній (заняття у спортивних гуртках, секціях; спортивні змагання, олімпіади, заняття професійним спортом тощо) [202]; дозвіллевій (активний відпочинок, розважальні заходи, зустрічі з друзями, коханими, спілкування у субкультурах тощо) [274, с. 26]; культурно-просвітницькій (відвідування концертів, театрів, виставок, музеїв, екскурсій тощо) [231].

У процесі залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки, дотримувалися низки правил:

1. Приймати студента таким, яким він є.
2. Працювати над створенням толерантного освітнього середовища в педагогічному коледжі.
3. Спіратися на методикау особистісно орієнтованої колективної творчої діяльності.
4. Сприяти реалізації принципу професійної спрямованості та принципу опори на зону найближчих інтересів студентів.
5. Установлювати діалог з домінантою на співрозмовника, взаємну концентрацію на думках один одного.
6. Включати в процес взаємодії зі студентами педагогічних коледжів елементи особистісного росту, які відповідають їхнім рольовим очікуванням та нормам (почуття, переживання, емоції, відповідні їм дії та вчинки) [221, с. 112] (реалізація цієї педагогічної умови описана в підрозділі 2.3).

Наступна педагогічна умова – *організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».*

Ключову роль у процесі формування толерантності студентів педагогічних коледжів відіграє наставник студентської групи.

Наставник студентської групи – це викладач, який організовує виховну діяльність студентів у студентській групі та виконує відповідальну місію, оскільки виступає посередником між попитом суспільства на справжніх професіоналів своєї справи.

Зміст діяльності наставника студентської групи розглядається в Законі України «Про вищу освіту» [79], у відповідних інструктивно-методичних документах Міністерства освіти і науки України, у положеннях про наставника студентської групи, розроблених структурними ланками закладів вищої освіти.

Наставник студентської групи реалізовує систему виховних функцій, спрямованих на створення оптимальних умов щодо виховання студентства, з-поміж яких – охоронно-захисна, організаційна, комунікативна, розвивальна, координаційна, інформаційна, аналітична, демонстраційна.

Охоронно-захисна функція передбачає організацію роботи наставника студентської групи, спрямовану на оволодіння студентами санітарно-гігієнічними вміннями та навичками, уміннями щодо проведення профілактики вживання психоактивних речовин тощо.

Організаційна функція наставника студентської групи пов'язана з організацією життєдіяльності студентської групи (планування виховної роботи, створення сприятливих умов для адаптації студентів, згуртування колективу студентської групи тощо).

Комунікативна функція (стиль взаємин, від якого залежить продуктивність педагогічного процесу) сприяє створенню атмосфери відкритості і захищеності.

Координаційна функція наставника студентської групи передбачає об'єднання та узгодженість змісту та спрямування виховних зусиль педагогів, батьків у вихованні студентської молоді.

Конструктивна функція наставника студентської групи передбачає конструювання освітнього процесу, власної виховної та спільної діяльності зі студентською молоддю [46, с. 206–207].

Інформаційна функція наставника студентської групи зумовлена необхідністю здійснення обміну культурним досвідом між поколіннями. Її реалізація здійснюється як у процесі виховуючого навчання, так і під час морально-етичної просвіти та вільного спілкування викладачів і студентів.

Аналітична функція наставника студентської групи забезпечує «вивчення мотивів, інтересів і потреб освітньої діяльності студентів» [171, с. 10], міжособистісних стосунків у студентській групі, соціометричного статусу студента в колективі групи.

Демонстративна функція наставника студентської групи зумовлена вимогами до його еталонних дій щодо транслявання студентам зразків культури поведінки [101, с. 44].

За умови відсутності таких домінантних якостей, як відповідальність, соціальна активність, ініціативність, організованість, ерудиція, упевненість у собі, цілеспрямованість, інтелігентність, урівноваженість, чесність, справедливість, чуйність, співчуття, співпереживання, відкритість, щирість, комунікабельність, товариськість, вимогливість, принциповість, тактовність, гуманність, доброзичливість, чарівність, толерантність, педагогічний оптимізм тощо, наставник студентської групи не зможе ефективно та результативно здійснювати свою діяльність.

Професійними протипоказаннями щодо діяльності наставника студентської групи є: безпринципність, аморальність, грубість, некомпетентність у питаннях викладання та виховання; наявність шкідливих звичок, визнаних суспільством як соціально небезпечні (алкоголізм, наркоманія тощо); наявність таких негативних якостей характеру, як неврівноваженість –

невміння контролювати свій тимчасовий психічний стан, настрій; пристрасність – виокремлення із середовища студентів «улюбленців» та «нелюбимих», публічний вираз симпатій та антипатій щодо студентів; мстивість – якість характеру, що виявляється в прагненні зводити рахунки зі студентами; зверхність – педагогічно недоцільне підкреслення своєї переваги над студентом; неухважність – забудькуватість, незібраність [46, с. 218–219].

Визначальне значення в процесі формування толерантності студентів педагогічних коледжів має виявлення наставниками студентських груп стійкої мотивації до педагогічної діяльності; емоційно-ціннісне ставлення до проблеми формування толерантності студентства; розвинута емпатія; володіння формами і методами формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; володіння вміннями знаходження способів попередження та розв'язання конфліктів; здатність до професійно-педагогічної рефлексії.

Відповідно до вищевказаного у практику експериментальних педагогічних коледжів було впроваджено заняття «Формуємо толерантність майбутніх педагогів» (16 годин). (Було залучено 12 наставників студентських груп).

Завданнями занять визначено:

- сприяти формуванню емоційно-ціннісного ставлення наставників студентських груп до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів;

- поглибити знання наставників студентських груп про сутність феномена «толерантність»; сутність понять «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів»; особливості формування толерантності цього контингенту здобувачів вищої освіти;

- розширити знання наставників студентських груп про педагогічну толерантність; актуалізувати проблему формування толерантності студентів педагогічних коледжів;

- забезпечити наставників студентських груп методикою діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів;
- розкрити педагогічні можливості різноманітних форм, методів і прийомів формування толерантності студентів;
- ознайомити зі змістом програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»;
- оволодіння наставниками студентських груп уміннями толерантної взаємодії [232].

Так, організаційний етап проведення занять передбачав організацію підготовчої роботи з наставниками студентських груп, спрямованої на усвідомлення значущості проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; розгляду феномена «толерантність» як педагогічної категорії.

Основний етап організації занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів» був спрямований на формування емоційно-ціннісного ставлення до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; розкриття сутнісної характеристики поняття «толерантність», «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів», а також специфіки педагогічної толерантності; на розгляд проблем, що ускладнюють процес формування толерантності студентів, та методики діагностики рівнів сформованості толерантності; оптимізацію форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; розроблення правил толерантного спілкування зі студентами; розгляд засобів ефективного виходу із конфліктних ситуацій.

На завершальному етапі підбивалися підсумки роботи занять. За необхідності надавалися індивідуальні консультації наставникам студентських груп.

Було проведено *лекції*: «Толерантність як педагогічна категорія», «Сутнісна характеристика поняття «толерантність студентів педагогічних

коледжів», *творчу майстерню* «Формуємо толерантність», *круглий стіл* «Особливості формування толерантності майбутніх педагогів».

З наставниками студентських груп провели заняття-практикуми: «Методика діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів», «Оптимізація форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів», «Стилі педагогічного спілкування», «Способи конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів» [232, с. 85–90].

У наступному розділі дисертації висвітлено дослідницько-експериментальну перевірку теоретично обґрунтованих педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Висновки до другого розділу

Визначено критерії та показники сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів: *когнітивний* (знання про сутність феномена «толерантність»; знання про якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності); *емоційно-ціннісний* (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування); *поведінковий* (виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів).

З метою діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів використано комплекс методів та методик: метод незакінчених речень, бесіда, тест «Оцінка рівня емпатичних здібностей» (В. Бойко), методика діагностики спрямованості особистості (Б. Басса), метод узагальнення незалежних характеристик, методика діагностики доброзичливості за шкалою Кемпбелла, а також окремих методик: діагностики

вольового потенціалу особистості; сформованості комунікативних та організаційних здібностей; «Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації» (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов), педагогічні спостереження.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що в студентів педагогічних коледжів експериментальної (41,35 %) та контрольної групи (38,45 %) домінує низький рівень сформованості толерантності (за кожним із визначених нами критеріїв). Значним (34,06 % експериментальна та 35,45 % контрольна групи) є середній рівень сформованості толерантності зазначеного вище контингенту студентів. Водночас високий рівень сформованості толерантності характерний для 24,59 % студентів експериментальної та 26,10 % студентів контрольної групи. Отже, досліджувана проблема є своєчасною для розв'язання.

З'ясовано, що причинами недостатнього рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів є: невміння більшості студентів розв'язувати міжособистісні конфлікти конструктивним шляхом; невміння наставників студентських груп обирати ефективні форми і методи формування толерантності студентів; недостатнє методичне забезпечення проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили необхідність теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

На основі використання методу експертного оцінювання було визначено та теоретично обґрунтовано такі педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності: розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування

толерантної поведінки; організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Зміст другого розділу відображено в таких публікаціях автора: [231], [237], [291].

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Зміст та процедура формувального етапу експерименту

В експериментальній перевірці педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності брало участь 124 студенти Івано-Франківського фахового коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу, Коломийського педагогічного фахового коледжу, Луцького педагогічного коледжу, з них 61 студент становив експериментальну групу, 63 студенти – контрольну групу; до експерименту було залучено 12 наставників студентських груп.

Педагогічна умова – *розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності».*

Авторська програма виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності» була спрямована: розширення в студентів інформаційного поля з проблеми толерантності; розвиток емпатії; виховання гуманності, доброзичливості, чуйності, терпимості до інших людей, поваги до їхньої індивідуальності, традицій, історії, культури; формування вмінь співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів; конструктивної взаємодії з іншими людьми; сприяння формуванню досвіду толерантної поведінки [291].

Розкриємо основний зміст окремих годин наставника студентської групи за розробленою авторською програмою виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності».

Мета години наставника студентської групи «Формуємо толерантність» – розширити знання студентів про поняття «толерантність»; розвивати емпатію; сприяти вихованню в студентів поваги до інших людей.

На початку заняття студентам запропонували мозковий штурм «Що таке толерантність?» (додаток К).

На цьому ж занятті зі студентами провели вправу «Чарівна ручка» [262, с. 60], мета якої – розвивати вміння співвідносити свої хороші та погані якості (методику її проведення подано в додатку Л.1). Далі відбулося обговорення низки висловлювань відомих людей про толерантність («Мир неможливо утримати силою. Його можна лише досягти розумінням». (А. Ейнштейн). «Нерозуміння робить із друзів ворогів». (Л. Фейхтвангер). «Кожна людина – як буква в алфавіті, і, щоб утворити слово, треба злитися з іншими». (О. Мандельштам) [262, с. 63] та виконання низки завдань (додаток Л.2).

Відтак студентів розподілили на пари, щоб вони змогли дослідити конкретні ситуації дискримінації, які трапляються в повсякденному житті, та обрати найбільш придатні способи поведінки в певній ситуації. Їхній зміст наведено в додатку Л.3.

Після обговорення ситуацій морального вибору студенти за керівництва наставника студентської групи дійшли висновку, що толерантне ставлення до іншої людини ґрунтується на здатності до співпереживання і в прагненні до взаєморозуміння.

Година наставника студентської групи «Толерантна особистість» (заняття з елементами тренінгу) була присвячена розширенню уявлень студентів педагогічних коледжів про якості толерантної особистості. На початку заняття провели вправу «Ознаки толерантності» [27].

Студентів розподілили на чотири підгрупи. Кожна підгрупа мала обрати із запропонованих їм якостей ті, які характеризують толерантну особистість.

Наводимо перелік особистісних якостей, які були запропоновані студентам.

Підгрупа 1.

Підтримка, егоїзм, конфлікт, доброта, повага, розуміння, безсердечність, співчуття, безтактність.

Підгрупа 2.

Злагода, сердечність, хвастощі, рівність, грубість, милосердя, заздрість, брехня, великодушність.

Підгрупа 3.

Роздратування, терпимість, відкритість, безсердечність, прощення, скупість, конфлікт, співпраця, любов.

Підгрупа 4.

Грубість, неповага, свобода, роздратування, дружба, незалежність, скупість, конфлікт, гармонія [27].

Після обговорення запропонованого вище завдання, студенти називали якості толерантної особистості. Унаслідок цього з'ясовано, що толерантна особистість завжди виявляє гуманність, турботу, розуміння, доброзичливість, терпимість, співчуття, милосердя, емпатійність, повагу, гідність, відкритість, довіру, небайдужість, альтруїзм, чуйність, поблажливість, самовладання, не конфліктність.

Серед якостей інтолерантної особистості студенти назвали такі: егоїзм, зневага, ігнорування, нетерпимість, цинізм, байдужість, авторитаризм, конфліктність, амбіційність.

Водночас увагу студентів було звернено на те, що не буває абсолютно толерантної і абсолютно інтолерантної особистості. Важливим є те, чи виявляє людина прагнення до взаєморозуміння та взаємодії.

Потім студенти проранжували ознаки толерантної особистості: поблажливість, терпимість, прихильність до інших, альтруїзм, чуйність, довіра, терпимість до відмінностей, уміння володіти собою, доброзичливість, милосердя, гуманність, уміння слухати, здатність до співпереживання, уміння розділяти радість з іншими людьми.

Зазначимо, що перші рангові місця посіли такі ознаки толерантної особистості, як-от: доброзичливість, милосердя, гуманність, чуйність, прихильність до інших.

Отже, шлях толерантності – це розуміння себе та інших людей, виявлення терпимості до інших поглядів, культур, традицій.

Шлях інтолерантності характеризується уявленням людини про свою винятковість, прагненням до влади, відчуттям дискомфорту існування в дійсності, яка оточує [273, с. 84].

Далі студентам запропонували для обговорення байку Езопа «Сонце і вітер» [3, с.145] (додаток Л.4) та обговорили такі запитання:

1. Про що йдеться в байці?
2. Як Ви будете свої стосунки з іншими людьми? Яких результатів досягаєте?
3. Чи вважаєте Ви себе доброю, терплячою людиною? Якщо Ваша відповідь позивна, то в чому це виявляється?
4. Чим зазвичай Ви відповідаєте на добросердя людей? [3, с. 145].

Методику проведення інших вправ, як-от «Чарівна крамниця», подано в додатку Л.5.

Мета заняття «Емпатія» – розкрити сутність поняття «емпатія», діагностувати рівень розвиненості емпатії, сприяти її розвитку.

На початку заняття було уточнено сутність поняття «емпатія», відтак обговорено доповіді, заздалегідь підготовлені студентами:

1. Розгляд поняття «емпатія» у дослідженнях К. Роджерса.
2. Визначення поняття «емпатія» за Мерфі.

Далі увагу студентів зосередили на тому, що здатність до емпатії в різних людей є неоднаковою. Також було зазначено, що необхідно розвивати емпатію, оскільки вона є необхідним складником педагогічної толерантності. Наприкінці заняття провели тестування «Оцінка рівня емпатичних здібностей (В. Бойко) [164].

Ми використовували низку прийомів, з-поміж яких інсерт, синквейн (сенкан), алітерація. Наприклад, за допомогою прийому «Синквейн» колективно створили вірш, що складався з п'яти рядків, який описує поняття «емпатія»:

емпатія
 прониклива, чутлива
 розуміє, співчуває, співстраждає
 емпатія – мистецтво розуміння іншої людини
 співпереживання.

З метою розвитку в студентів творчої уяви використовували алітерацію.

У ході використання алітерації студенти добирали слова, пов'язані зі змістом поняття «емпатія».

До прикладу:

е – емпатія
 м – мистецтво розуміння
 п – проникливість
 а – атмосфера
 т – терпіння
 і – ідентифікація
 я – явище.

Дібрані слова обговорювалися, розглядалися в контексті характеристики поняття «емпатія».

Наступним кроком стало обговорення висловлювань про емпатію:

«Яких якостей ми можемо бажати хорошому вчителю... чесної й чуттєвої душі».

(Д. Дідро).

«За допомогою виховання можливо розкрити серця для гуманності, а розум для істини і зробити, урешті, з усіх громадян розсудливих і чуйних людей».

(К. Гельвецій) [3, с. 177].

Також на цьому занятті студенти виконували вправи: «Епітети», «Чи можу я уявити», «Позитивний образ», «Побудова діалогів від іншої особи» [3, с. 180–181].

Так, виконуючи вправу «Епітети», учасники експериментального дослідження розглядали фотографії людей у газетах і журналах та намагалися дати їм характеристику, добирали не менше семи епітетів, які характеризували людину та її емоційний стан.

Наприклад, доброзичливий, веселий, відкритий, активний, простий, нехитрий, неконфліктний.

Під час проведення години наставника «Стереотипи», увагу студентів було звернено на те, що стереотипи необхідні й бувають корисними, до прикладу: «Загартування є корисним», «Грип – небезпечний». Водночас стереотипи можуть обмежувати кругозір людини. У поширенні стереотипів беруть участь засоби масової інформації та владні структури.

Також було зазначено, що стереотипи бувають негативні, позитивні й нейтральні. Завдяки стереотипам ми переходимо до упереджень [51, с. 28]. Відтак надмірне узагальнення щодо людей сприяє збереженню забобонів та призводить до дискримінаційної поведінки. Отож, якщо ми будемо своє ставлення до людини на основі категоричного узагальнення, то не побачимо в ній індивідуальності та неповторності.

Далі студенти за керівництва наставника обирали з групи тверджень факти та стереотипи.

Наводимо окремі твердження:

1. Повні люди – більш привітні.
2. Темношкірі більш схильні до заняття спортом, аніж до інтелектуальної праці.
3. Усі шведи – світловолосі.
4. Араби – люди імпульсивні.
5. Українські чорноземи – найкращі та ін. [51, с. 28].

Також зі студентами обговорили такі запитання:

1. Як відрізнити факт від стереотипу?
2. Як впливають стереотипи на наше життя? [102, с. 29–31].

Таким чином, наша повсякденна свідомість спирається на стереотипи, упередження, відсутність наукових знань.

Увагу студентів було зосереджено на небезпеці такого стереотипу, як етноцентризм.

Далі виконували вправу «Визначимо егоцентризм».

На дошці висів плакат, на якому було перелічено список характерних рис та особливостей (1 – технічний прогрес; 2 – доброзичливість до іноземців; 3 – чесність; 4 – політична свобода; 5 – щедрість; 6 – прагнення до миру; 7 – внесок у науку; 8 – внесок у мистецтво; 9 – гендерна рівність; 10 – расова терпимість; 11 – релігійна терпимість; 12 – турбота про довкілля; 13 – турбота про дітей; 14 – манери; 15 – стиль одягу) [254, с. 222].

Студенти оцінювали запропоновані їм риси та особливості українського народу за 5-ти бальною шкалою. Після цього відбулося обговорення:

1. За якими пунктами Ви поставили найвищий бал, за якими – найнижчий бал?
2. Чому Ви дали саме таку оцінку своєму народу?

Далі дійшли висновку, що вияв егоцентризму залежить від багатьох чинників, приміром: інформації у ЗМІ, знань, думок батьків, друзів тощо. Також увагу студентів звернено на те, що виявлення егоцентризму засновано на міжкультурному невігластві та грубому порушенні прав інших культур.

Годину наставника студентської групи «Упередження» присвятили розширенню знань юнацтва про різні види упереджень. На початку заняття уточнили визначення поняття «упередження» як негативне ставлення як до людини, так і до групи людей на підставі не особистого знайомства з людиною, а думки (стереотипу) з приводу певної групи, до якої вона належить [102, с. 30].

Також було повідомлено, що є різні види упереджень, забобонів, що пов'язані з релігійною приналежністю, національністю, статтю, віком,

сексуальною орієнтацією, інвалідністю, походженням, статками людини. На занятті обговорили різні види ситуацій, зміст яких подано в додатку Л.6.

Метою заняття «Дискримінація» було привернути увагу студентів до різних видів дискримінації в нашому суспільстві.

На початку заняття уточнили сутність поняття «дискримінація» як позбавлення певних груп людей будь-яких прав або можливостей щось робити тільки через приналежність до цієї групи [102, с. 33].

Потім підгрупи студентів придумували та програвали сценки, що ілюстрували різні види дискримінації.

Так, перша підгрупа студентів розіграла сценку про дискримінацію новобранців до війська; друга підгрупа – сценку про дискримінацію вбого одягненої людини під час відвідування модної крамниці; третя підгрупа – про дискримінацію немолодих людей під час прийому на роботу; четверта підгрупа – про дискримінацію представників окремих національностей під час оренди квартир.

Після програвання цих ситуацій один студент із кожної підгрупи пояснював: у чому полягає дискримінація і як можна відновити справедливість.

Зі студентами обговорили такі запитання:

1. Чому відбувається дискримінація?
2. Як відчували себе ті студенти, які виконували роль «жертв» дискримінації, і ті, які здійснювали дискримінацію в сценках?

Мета майстерні спілкування «Усі ми різні» – сприяти усвідомленню студентами переваги різноманіття в суспільстві, виховувати терпимість до інших людей, повагу до їхньої індивідуальності, традицій, історії, культури.

Студенти виконували вправу «Я розповім про себе» [5, с. 49–51]. Для цього їм роздали наліпки різних кольорів, розподілили на пари за кольорами наліпок. Протягом десяти хвилин студенти дізнавалися про захоплення один одного, розповідали про свої якості й особливості, які відрізняють їх від інших людей.

Після проведення вправи студенти відповідали на запитання: «У ставленні до чого можна виявляти толерантність?»

Отже, дійшли висновку, що толерантність можна виявляти у ставленні до: однолітків, батьків, викладачів; до іншого способу життя; до інших поглядів; до іншої релігії, культури, традицій, поглядів; до манери одягатися тощо.

– Чи доводилося Вам стикатися з проявами нетерпимості?

Студенти моделювали ситуації з повсякденного життя, за яких було виявлено нетерпимість і для чого це призвело. Наприклад, перша підгрупа – із життя коледжу; друга підгрупа – із життя студентської групи; третя підгрупа – з історії друзів поза коледжем; четверта підгрупа – із життя родини [5, с. 49–51].

По цьому обговорили з ними такі запитання:

1. Як впливає схожість та відмінність людей на життя суспільства?
2. Чи впливає національність на стосунки людей?
3. Різні віросповідання об'єднують чи роз'єднують людей?

На цьому ж занятті зі студентами провели вправи «Цінуємо свою індивідуальність», «Давайте пофантазуємо» [262, с. 62].

Так, метою вправи «Цінуймо свою індивідуальність» було підвищити самооцінку. Кожен студент на аркуші паперу писав свої переваги, таланти, життєві принципи. Після цього наставник студентської групи вголос зачитував, а студенти визначали автора. Якщо студенти вагалися у визначенні автора, то той студент, чий текст було прочитано, називав себе. Наприкінці вправи студенти зробили висновок, що необхідно цінувати власну індивідуальність. Це допоможе прийняти «іншість» та неповторність кожної людини.

Також зі студентами провели рольову гру «Пустіть мене в коло» [108]. Старості групи необхідно було в будь-якій спосіб пробратися в коло. Студенти не повинні були впускати її туди. Гру припинили лише тоді, коли староста пробралася в коло, використовуючи задля цього всі можливі засоби.

Після цього зі студентами обговорили такі запитання:

1. Як ви думаєте, як відчувала себе староста групи? Чи важко їй було перебувати поза колом? Чому?

2. Якщо гра починалася б знову, чи погодилася б староста знову перебувати поза колом?

3. Чи хотіли би Ви побувати на її місці? Чому?

4. Чи є подібні ситуації в реальному житті?

Аналогічною є гра «Біла ворона» [108], яку теж запропонували учасникам експерименту.

Відтак продемонстрували студентам фільм «Адажіо» Гаррі Бардіна, який порушує проблеми самотньої, несхожої на інших білої ворони.

Мета години наставника «Конфлікт. Види і типи конфліктів» – поглибити знання студентів щодо типів та причин виникнення конфліктів, діагностувати конфліктність, розширити уявлення студентів про різноманітні способи розв'язання конфліктних ситуацій.

На початку заняття наставник студентської групи схарактеризував поняття «конфлікт», об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення конфліктів; види конфліктів: внутрішньоособистісні, міжособистісні, міжгрупові, сімейні, ділові, конфлікт між особистістю та групою; типи конфліктів: конструктивні та деструктивні.

Зі студентами було проведено діагностику конфліктності (тест В. Ряховського) [215, с. 45].

На цьому ж занятті провели рольову гру «Контакти і конфлікти» [103, с. 149], у процесі якої студенти оцінювали запропоновані їм ситуації: «Грамотними стали», «Тільки не треба нас лякати» [103, с. 149].

Далі вони відповідали на запитання:

1. Чи є запропоновані вище ситуації конфліктними?

2. За яких умов можливо знайти вихід із цих ситуацій?

Мета вправи «Античас» – навчити студентів методів уникнення конфліктів [254].

Під час її виконання студенти згадували конфліктну ситуацію, що трапилася колись у їхньому житті та відтворювали хід подій від початку і до кінця.

Далі студенти педагогічних коледжів відповідали на запитання («Де був вузол конфлікту?», «Як можна було уникнути конфлікту?») та розігрували ситуацію за іншим сценарієм – уникнення конфлікту. У такий спосіб зроблено висновок, що уникнення конфліктів – це не вияв слабкості, а навпаки – учинок розумної людини.

Година наставника «Стилі поведінки в конфлікті» мала мету – розширити уявлення студентів педагогічних коледжів щодо стилів поведінки в конфліктній ситуації, їх особливостях; діагностувати власний стиль поведінки в конфлікті.

На початку заняття студентів розподілили на підгрупи. Перша підгрупа студентів характеризувала один зі стилів поведінки в конфліктній ситуації – стиль суперництва та протиборства; друга підгрупа – стиль уникнення; третя підгрупа – стиль співпраці; четверта підгрупа – стиль компромісу.

Так, наприклад, характеризуючи такий стиль поведінки в конфліктній ситуації, як співпраця, студенти наголошували на необхідності спільного пошуку учасниками конфлікту конструктивного взаємовигідного його розв'язання, при цьому зазначили, що такий стиль поведінки в конфлікті передбачає спільний пошук рішень, що задовольняють інтереси обох сторін та уможливорює зміцнити партнерську взаємодію. Ключовим висновком учасників цієї мікрогрупи було те, що означений стиль поведінки в конфлікті потребує вміння слухати свого суперника, чітко висловлювати свою точку зору, розуміти власні та чужі інтереси.

Характеризуючи такий стиль поведінки в конфлікті, як компроміс, студенти акцентували на тому, що він, стиль, частково задовольняє інтереси кожної з конфліктних сторін та передбачає коректування своїх цілей залежно від ситуації, що склалася.

На цьому ж занятті студентам запропонували низку ситуацій морального вибору, зміст яких подано в додатку Л.7.

На цьому ж занятті студентам запропонували продіагностувати власні стилі поведінки в конфлікті (Тест Т. Томаса «Стилі розв'язання конфлікту») [215, с. 50–53].

Мета години наставника «Психологічний захист у конфліктній ситуації» – розвинути уявлення студентів педагогічного коледжу щодо найбільш поширених способів психологічного захисту.

Розглядаючи питання психологічного захисту в конфліктних ситуаціях, студенти стисло схарактеризували такі його види, як проекція, регресія, заміщення, раціоналізація, заперечення, та відповіли на запитання: «Які види психологічного захисту Ви використовуєте? Чому?» [215].

Задля формування психологічного захисту в конфліктних ситуаціях, зі студентами провели гру «Повітряна куля» [215] (методику розглянуто в додатку Л.8).

Розвитку вмінь контролювати свою поведінку та впливати на неї було присвячено годину наставника «Вчитися володіти собою».

На початку заняття студенти обговорювали висловлювання Сенеки: «Володіти собою – найбільша влада». Потім було проведено вправу «Покажи емоцію», мета якої – розвивати в студентів уміння розпізнавати емоції.

Першій підгрупі студентів роздали картки з назвами емоцій (гнів, радість, сум, подів, відраза, цікавість, байдужість, образа). Студенти зображували зазначені на картках емоції за допомогою невербальних засобів спілкування.

Друга підгрупа студентів відгадувала продемонстровані емоції.

Мета вправи «Позитивне мислення» – вчити студентів знаходити конструктивне рішення в стресових ситуаціях; налаштовуватися на позитивне мислення.

Студентам необхідно було змінити негативні думки на позитивні.

Так, було наведено такі негативні думки:

- «У мене нічого не вийде».
- «Усьому кінець».
- «Я – невдаха».
- «Мені треба обов'язково мати це...».
- «Вони мусять це зробити».
- «Це безнадійно» тощо [129, с. 36].

У процесі роботи студенти змінили запропоновані їм негативні думки на позитивні. Наводимо їх:

- «Я зроблю все, що зможу, а якщо не вийде, я це переживу».
- «Це не кінець світу».
- «Я – успішна людина».
- «Я хочу мати це та буду прикладати для цього зусилля».
- «Сподіваюся, вони це зроблять».
- «Ще не все втрачено. Необхідно ще спробувати..» тощо [129, с. 36].

Відтак студентам надали низку порад щодо того, як поводитися за нестандартних та конфліктних ситуацій, зокрема:

1. Спробуйте багато разів усвідомити нестандартні події, щоб звикнути до майбутньої ситуації. Як відомо, звичне і знайоме хвилює менше, аніж невідоме й невизначене.

2. Подумки проаналізуйте розв'язання ситуації і Ви дійдете висновку: «Я розв'язував більш складні завдання, отже, впораюся із цим...» Але необхідно пам'ятати, що цей прийом може підвести тих, хто надмірно самовпевнений.

3. Заздалегідь підготуйте себе до можливої невдачі. Також необхідно відключитися від своїх невдач та неприємностей, забути про них хоча б на певний час. Неприємність, яка трапляється, не зникає, але ви зможете все спокійно обдумати й ухвалити оптимально правильне рішення [254, с. 172].

Працюючи над темою «Толерантне спілкування», звертали увагу студентів на те, що одним із важливих правил спілкування є вміння слухати співрозмовника.

Потім за допомогою прийому «Мозковий штурм» студенти визначили, що заважає толерантному спілкуванню. По-перше, невміння слухати співрозмовника, по-друге, нетерпимість до інших поглядів; по-третє, виявлення неувважності до співрозмовника; по-четверте, занурення у власні думки; по-п'яте, емоційна неврівноваженість.

Далі було проведено вправи: «Передача – прийом», «Покажи почуття», «Поговоримо про почуття» [37, с. 4], «Той, хто нападає, і той, хто захищається» [100, с. 15].

Так, під час виконання вправи «Той, хто нападає, і той, хто захищається» студенти об'єднувалися в пари: один з них виступав у ролі нападника, інший – той, хто захищається. Нападник наказував, критикував, вимагав. Той, хто захищався, постійно просив вибачення та виправдовувався, намагався догодити, говорив вкрай тихо. Через три хвилини студенти мінялися ролями. Отже, кожен студент мав можливість повністю випробувати владу, авторитет нападника і маніпулятивну пасивність того, хто «захищається». По закінченні гри зі студентами обговорили такі запитання:

1. Як Ви почувалися в кожній із ролей?
2. Яка роль була Вам до душі, а яку було важко виконувати?

Студенти порівнювали зіграні ролі з діями в реальному житті [100, с. 15].

Наприкінці заняття студенти уклали правила толерантного спілкування та презентували їх з подальшим обговоренням. У процесі роботи надавали перевагу лише тим правилам толерантного спілкування, що мали конкретний зміст:

1. Виявляйте повагу до співрозмовника.
2. Уважно вислуховуйте співрозмовника.
3. Під час спілкування з іншими людьми виявляйте готовність до розв'язання проблем, які можуть виникнути шляхом співпраці та компромісу.
4. Обстоюйте свою думку тактовно, виявляйте самовладання.
5. Виявляйте незалежність, але не будьте самовпевненими.
6. Не принижуйте статус співрозмовника.
7. Уникайте категоричність в оцінці інших.
8. Намагайтеся встановлювати особистісний, неформальний контакт з партнером по взаємодії.
9. Виявляйте терпимість, гуманність, повагу, доброзичливість, чуйність до співрозмовника.

10. Виявляйте емпатію.

Метою заняття «Толерантний педагог. Який він?» було: сприяти освоєнню конструктивної взаємодії з іншими людьми; аналізувати свої установки у сприйнятті інших людей.

На початку заняття провели групову роботу задля того, щоб підвести студентів до усвідомлення факту, що жодна людина не може бути толерантною на всі 100 %.

Студенти по черзі називали якості, характерні для толерантного педагога (гуманність, чуйність, співпереживання, доброзичливість, інтелігентність, педагогічний оптимізм, цілеспрямованість, відповідальність, урівноваженість, комунікабельність, товариськість, тактовність тощо) та висловлювали свої думки щодо негативних емоцій, що заважають педагогові виявляти толерантність (наприклад: упертість, агресивність, страх тощо), а також шукати позитивні сторони цих негативних емоцій.

Так, упертість дає можливість сказати: «Ні», заперечити авторитетам; агресивність – здатність реагувати на щось спонтанно, емоційно й прямо; страх – дає можливість уникнути загрозованих ситуацій і об'єктів [270, с. 52–67].

На цьому ж занятті студенти виконували вправу «Два портрети» [9, с. 30], метою якої було усвідомити роль установки в аспекті прояву толерантності.

Одній підгрупі студентів було повідомлено, що людина, яка зображена на портреті є, злочинцем, другій підгрупі сказали, що ця людина – відомий учений.

Студенти першої підгрупи знаходили риси обличчя, які доводять, що перед ними злочинець, друга підгрупа доводила, що перед ними великий учений.

Також провели гру «Шість капелюхів» [9, с. 20–30], мета якої – допомогти студентам зрозуміти, що будь-яку ситуацію можна проаналізувати без осуду, знаходячи в ній сильні сторони й розуміння позиції сторін (сюжет гри наведено в додатку Л.9).

Після обговорення цієї гри було зроблено висновок, що будь-яку ситуацію можна проаналізувати без осуду; знаходити в ній позитивні моменти.

Далі студентам запропонували для обговорення принципи педагогіки не насилля, а саме:

- відмова педагога від монополії на істину, готовність до компромісу;
- аналіз ситуації очима опонента;
- боротьба зі злом;
- повна відкритість поведінки [90, с. 67].

У процесі дослідницько-експериментальної діяльності використовували такі прийоми індивідуальної та групової роботи, як емпатійні, рефлексивні, «Обмін думками», «Виявлення суперечностей», «Корекція позицій», «Акцент на краще», «Пошук толерантної позиції», «Ламання стереотипів» [273, с. 79].

Так, використовуючи прийом «Корекція позицій», запропонували студентам навести приклади, коли в їхньому житті відбувалися несподівані зміни.

Під час виконання вправи «Оберни свої мінуси на плюси» студенти розділяли аркуш паперу навпіл: з одного боку необхідно було написати свої позитивні риси характеру, з іншого – негативні. Наставник студентської групи разом із студентами намагалися переусвідомити, де і в якій життєвій ситуації негативні риси характеру можуть бути застосовані. Наприклад, нетерпимість щодо брехні, зла, насильства, примусу.

Під час застосування прийому «акцент на краще» використовували вправу «Камінчик у черевіку». Увагу студентів звернули на те, що в кожній людині є вразливе місце, свої проблеми, свій «камінчик у черевіку», що заважає їй вільно рухатися в потрібному напрямі.

Наставник студентської групи пропонував учасникам експериментального дослідження знайти те, що заважає їм жити в злагоді із собою та з іншими людьми.

Виконуючи вправу «Перлинка в раковині», студенти міркували над тим, що кожна людина є носієм тільки її властивих індивідуальних позитивних якостей та чеснот, які допомагають їй за будь-яких ситуацій.

Далі студенти відшукували в собі те, що є їх найбільшою перевагою [273, с. 79].

У процесі дослідницько-експериментальної роботи дієвими виявилися такі форми: тренінгові заняття («Формуємо толерантність», «Толерантна особистість», «Емпатія», «Стереотипи», «Упередження», «Два кроки до конфлікту», «Стилі поведінки в конфліктній ситуації», «Психологічний захист у конфліктній ситуації», «Життя без агресії», «Чи толерантна Ви людина?», «Вчитися володіти собою», «Толерантний педагог. Який він?», «Правила толерантного спілкування педагога», «Стрес та способи його подолання», «Подолання стресів міжособистісного характеру» та ін.), дискусії («Більшість і меншість», «Багаті та бідні», «Межі толерантності», «Чи важко бути толерантним?», «Межа толерантності педагога», «Грані толерантності» та ін.), тематичні бесіди («Що таке толерантність?», «Ксенофобія», «Дискримінація», «Насилля», «Екстремізм у молодіжному середовищі», «Культурні відмінності», «Проблеми міжнаціональних відносин», «Конфлікт. Види і типи конфліктів», «Злочини інтолерантності», «Толерантне ставлення до людей з обмеженими можливостями», «Толерантність – гармонія багатоманітності», «Любов – добро – толерантність» та ін.), майстерні спілкування («Усі ми різні», «Толерантне спілкування»); методи: розповідь, пояснення, переконання, бесіда, приклад, вправи («Чарівна ручка», «Ознаки толерантності», «Чарівна крамниця», «Дерево толерантності», «Епітети», «Позитивний образ», «Побудова діалогу від іншої особи», «Визначимо стереотипи», «Цінуємо свою індивідуальність», «Античас», «Позитивне мислення», «Два портрети» та ін.), педагогічна вимога, створення виховуючих ситуацій, мозковий штурм, рольові ігри («Пустіть мене в коло», «Повітряна куля», «Біла ворона», «Шість капелюхів» та ін.).

Отже, реалізація педагогічної умови – *розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до*

толерантності» – сприяло підвищенню рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів, зокрема таких показників, як знання про сутність феномена «толерантність»; про якості толерантної особистості; усвідомлення меж толерантності; розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування; виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання, умінь взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв’язання конфліктів, про що йтиметься в підрозділі 3.2.

Наступною педагогічною умовою є *залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки.*

Формування толерантності студентів педагогічних коледжів неможливо здійснити без здатності до активної участі в студентському самоврядуванні.

За ініціативи студентського самоврядування було проведено загальноколеджанське свято Міжнародного дня толерантності (16 листопада), яке проходило за методикою колективної творчої справи. Студентська рада створила ініціативну групу, яка розробляла сценарій проведення свята. Далі відбулося колективне обговорення варіантів проведення свята Міжнародного дня толерантності.

На початку святкування влаштували конкурс презентацій студентських груп «Толерантність – шлях до миру» та провели флешмоб.

Ініціативна група підготувала та презентувала історію святкування Міжнародного дня толерантності.

Також організували акції: «Разом співаємо під гітару», «Танцюємо разом», «Візьмемося за руки, друзі!»

Проведення свята Міжнародного дня толерантності відбулося в атмосфері взаємної поваги, розуміння, сприяло набуттю студентами педагогічних коледжів досвіду толерантної поведінки.

У процесі організації дослідницько-експериментальної роботи було створено волонтерські групи. За їхньою ініціативою провели збір коштів у фонд Червоного Хреста, організували благодійні ярмарки. Виручені кошти благодійники надали дитячим будинкам.

Волонтерські групи влаштували акції: «Подаруй дитині радість» (до Міжнародного дня захисту дитини), «Милосердя», «Тиждень добрих справ», до дня Святого Миколая, «Запали свічку» (День пам'яті жертв голодомору), збір гуманітарної допомоги для переселенців з Донбасу.

Таким чином, волонтерська діяльність сприяла самореалізації студентів, розвитку емпатії, виявленню доброзичливості, гуманності, чуйності, формуванню вмінь взаємодіяти, співпрацювати.

Також активно використовували проектну діяльність.

Аналіз досліджень Г. Бреславської, С. Якименко [277], Т. Суміної [221] дає підстави стверджувати, що перевагою позааудиторних проєктів є: по-перше, різноманітна тематика, яка спрямована на задоволення інтересів студентів; по-друге, кількість учасників проєкту, що уможливорює охопити не тільки групу, курс, але й увесь студентський колектив [277, с. 114]; по-третє, створення можливостей для встановлення позитивних контактів між учасниками та реалізації інтелектуально-творчого потенціалу особистості; по-четверте, формування діяльнісної компетентності (соціальної, інтелектуальної, професійної, моральної); по-п'яте, стимулювання розвитку, що властиве суб'єкту [221, с. 144]; по-шосте, створення можливостей для неформального спілкування, розвитку вмінь взаємодіяти, вступати в діалогічне спілкування.

З огляду на це вважали за потрібне реалізувати творчий проєкт «Проблема ненасилля в історії педагогічної думки».

На підготовчому етапі було обговорено тему, мету, визначено завдання проєкту, сформовано склад творчих груп та сформульовано назву доповіді кожної творчої групи.

На практично-виконавчому етапі реалізації проєкту відбувався збір інформації, робота з літературою та її аналіз. Наставники студентських груп

стежили за ходом і обробкою результатів інформації; за необхідності надавали консультації, ставили доцільні запитання.

Під час роботи над проектом наставники студентських груп не стримували ініціативи студентів, заохочували їх самостійність, продумували, як можуть бути оформлені результати проекту.

Так, творчі групи студентів підготували такі доповіді та відеопрезентації:

Перша творча група – «Принципи вільного виховання Ж.-Ж. Руссо в праці «Еміль, або про виховання».

Друга творча група – «Педагогічна концепція М. Монтесорі».

Третя творча група – «Концепція вільного виховання Л. Толстого».

Четверта творча група – «Педагогічні інваріанти С. Френе».

П'ята творча група – «Гуманістичний потенціал педагогіки В. Сухомлинського».

На заключному етапі реалізації проекту наставники студентських груп оцінювали роботу творчих груп та окремих учасників проекту.

Після обговорення презентацій було зроблено висновок, що основа педагогіки ненасилля – визнання прав людини та її особистісної гідності. Етичною сутністю ненасилля є принципи любові і турботи [90, с. 67].

Наводимо приклади деяких висловлювань учасників проекту:

«Наша творча група готувала доповідь про педагогічні інваріанти С. Френе. Ми багато дізналися про цього видатного педагога та його погляди на ненасильницьке виховання. Це допомогло нам краще осмислити сутність педагогіки ненасилля».

(Ганна К).

«Робота над проектом сприяла розширенню моїх знань не тільки про педагогіку ненасилля, а й з історії педагогічної думки взагалі. У процесі роботи наша творча група працювала злагоджено. Ми обговорювали декілька варіантів доповідей та презентацій. У нашій творчій групі панувала атмосфера толерантності».

(Дарина Ц).

Мета проєкту «Ще раз про толерантність» – розширити інформаційне поле з проблеми толерантності. Його завдання визначили такі: поглибити знання студентів педагогічних коледжів про історичний розвиток ідей толерантності, декларацію принципів толерантності, характеристику видів і функцій толерантності.

На початку роботи над проєктом було створено три творчі групи, які отримали низку завдань: перша творча група готувала доповідь і презентацію «Історичний розвиток ідей толерантності»; друга – «Декларація принципів толерантності»; третя – «Характеристика видів і функцій толерантності».

Так, до прикладу, представники третьої творчої групи схарактеризували такі види толерантності: педагогічну, комунікативну, расову, міжнаціональну, релігійну, міжособистісну, соціальну, вікову, гендерну, а також схарактеризували й обговорили функції толерантності (регулюючу, психологічну, виховуючу, культурозбережувальну, комунікативну, креативну).

Таким чином, реалізація творчого проєкту «Ще раз про толерантність» сприяла розширенню інформаційного поля з проблеми толерантності.

Метою проєкту «Толерантний педагог» було розробити кодекс толерантного педагога.

Задля цієї мети учасників проєктної діяльності розподілили на чотири творчі групи, кожна з яких мала сформулювати правила, які будуть входити до «Кодексу толерантного педагога».

У процесі виконання проєкту використовували метод «Мозкова атака». Учасники творчих груп генерували ідеї, які аналізувалися творчою групою й записували на аркушах паперу. У підсумку було отримано 30 правил, які презентували творчі групи.

Потім проводилося обговорення кожного правила. За необхідності деякі правила об'єднували, а менш значущі – відкидали. У такий спосіб намагалися залишити тільки ті правила, які мали конкретний зміст.

«Кодекс толерантного педагога» має такий вигляд:

1. За будь-яких обставин будьте зразком толерантності для учнів, їхніх батьків, колег.

2. Сприяйте формуванню атмосфери толерантності. Виявляйте любов, довіру, повагу, вимогливість до дитини. Не принижуйте гідності дитини. Оцінюйте не дітей, а їхні вчинки.

3. Ніколи не розділяйте вихованців на розумних та не дуже здібних. Будьте терпимі і справедливі.

4. Виявляйте терпіння до недоліків людей, що вас оточують. Будьте гуманними, доброзичливими, чуйними, тактовними, щирими.

5. Боріться з педагогічним авторитаризмом, деспотизмом, властолюбством, формалізмом, байдужістю. Умійте визнавати свою неправоту. Виявляйте педагогічний оптимізм!

6. Будьте миролюбними! Виявляйте повагу до людей іншої національності, до їхньої культури, мови, традицій.

7. Вчіться взаємодіяти з людьми на основі загальнолюдських цінностей. Сприймайте людей такими, якими вони є.

8. Виявляйте відкритість і відвертість у спілкуванні з дітьми, їхніми батьками, колегами. Надавайте перевагу діалогічному спілкуванню.

9. Вчіть своїх учнів позитивно взаємодіяти з оточенням, турбуватися про природу, здійснювати активну природоохоронну діяльність.

10. Сприяйте розвитку вмінь взаємодії, співпраці, знаходженню конструктивного способу попередження та розв'язання конфліктів. Приймайте оточуючий світ у всьому його розмаїтті!

Майбутні педагоги мають бути толерантним, виявляти гуманність, доброзичливість, повагу, довіру, терпимість щодо недоліків інших людей, створювати атмосферу толерантності, оскільки завдяки такій поведінці їхня педагогічна діяльність буде більш результативною.

З метою підготовки студентів до проведення педагогічної практики викладачі педагогічних дисциплін провели факультативні заняття, зокрема, зі студентами спеціальності 013 «Початкова освіта» такі: «Методика

діагностування рівня сформованості толерантності молодших школярів», «Форми і методи формування толерантності молодших школярів».

Під час проведення факультативного заняття «Форми і методи формування толерантності молодших школярів» особливу увагу студентів зосередили на оволодіння інтерактивними формами формування толерантності, серед яких – вправи для формування толерантності, ранкові зустрічі, вікторини, тренінгові заняття, змагання, конкурси, рольові ігри, ігри-драматизації, виховні ситуації [227, с. 246].

Також ознайомили студентів з програмою позаурочної діяльності «Толерантний світ» (автор-розробник І. Сухопара). Завдання програми – збагачувати уявлення молодших школярів про толерантність; ознайомлення учнів з правилами толерантного спілкування з людьми, що їх оточують; формування досвіду толерантного спілкування і толерантної поведінки; створення умов для виявлення молодшими школярами толерантності [227, с. 276].

Програма «Толерантний світ» включала такі форми роботи, як виховні години, уявні подорожі, тренінг «Я – толерантний/а..», ранкові зустрічі, ігрові вправи й завдання [227, с. 136]. Студентам заздалегідь було роздано практичні розробки цих занять. Під час проходження педагогічної практики учасники експериментального дослідження використовували надані матеріали, оскільки серед завдань педагогічної практики було: діагностувати рівні сформованості толерантності; провести виховні заходи з формування толерантності молодших школярів; формувати в учнів толерантну свідомість та поведінку.

У школах – базах практики – студенти провели такі виховні години: «Толерантна людина», «Я – неповторний і унікальний», «Правила толерантності», «Толерантні друзі», «Такий різний світ» та ін.; гру-подорож до Країни Толерантності; ранкові зустрічі «Давайте дружити», «Ми спілкуємося толерантно», «Наш толерантний клас» та ін.; ігри-драматизації «Рукавичка», «Колискова для ведмедів» (В. Чухліб), «Незадоволена Генрієтта» (О. Комова) та ін. [94], бесіди «Розкажи про себе», «За що людей поважають?», «Що таке

толерантність?», «Як уникнути сварки?» та ін.; рухливі ігри «Передай гарний настрій», «Я багато знаю імен» тощо; бесіди за художніми творами «Щоб ти став кращий», «Горбатенька» В. Сухомлинського; дидактичні ігри «Мої добрі вчинки», «Відгадай настрій», «Як чемно відповідати» та ін., а також розігрували ситуації за сюжетами казок.

Студенти-практиканти стимулювали прояви толерантних дій і вчинків дітей, дотримувалися «Кодексу толерантного педагога», розробленого ними в процесі роботи над проектом «Толерантний педагог».

Усе це сприяло поглибленню інтересу до педагогічної діяльності, удосконаленню вмінь взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування.

У процесі дослідницько-експериментальної роботи залучали студентів педагогічних коледжів до різноманітних видів позааудиторної діяльності, а саме: самостійної (підготовка до лекцій, семінарів, складання конспектів, робота з навчальною літературою тощо), науково-дослідницької (участь у педагогічних практиках, підготовка проектів «Проблема не насилля в історії педагогічної думки», «Ще раз про толерантність», «Кодекс толерантного педагога»), громадської (робота студентського самоврядування, волонтерських груп), художньо-естетичної (участь у музичних, хореографічних гуртках, художній самодіяльності, концертах тощо), фізкультурно-спортивної (спортивні змагання, участь у спортивних секціях тощо) та ін. – створювало можливості для неформального спілкування в малих групах, сприяло виявленню терпимості, гуманності, доброзичливості, чуйності, розвитку емпатії, формувало вміння взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування, слугувало виявленню рис толерантної особистості [231].

У процесі залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні в наставників студентських груп з'явилася можливість для використання різноманітних форм, методів і прийомів формування толерантності, що створювало умови для розвитку в них уміння взаємодіяти, співпрацювати, обговорювати різноманітні проблеми, сприяло

формуванню здатності до критичного діалогу, інтересу до педагогічної діяльності, розширенню педагогічного кругозору, удосконаленню вміння вступати в діалогічне спілкування, знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Реалізація таких педагогічних умов, як розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки сприяло підвищенню рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів (див. підрозділ 3.2.). Однак успішність цього процесу неможливо забезпечити без здатності юнацтва до активної участі в студентському самоврядуванні, тому важливою педагогічною умовою стала *організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів»*, адже відомо, що ключову роль у процесі формування толерантності студентів педагогічних коледжів відіграє наставник студентської групи.

Зазначимо, що поглиблення знань педагогів про сутність феномена «толерантність», значення понять «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів», оволодіння формами і методами формування толерантності студентів ще не є гарантією ефективності її сформованості в студентів педагогічних коледжів. Важливе значення має ставлення наставника педагогічного коледжу до проблеми формування толерантності зазначеного контингенту здобувачів вищої освіти.

Завдання занять наставників студентських груп «Формування толерантності майбутніх педагогів» розкрито у підрозділі 2.3.

Дослідниця Л. Канішевська зазначає, що «складовою образу педагога» є професійна спрямованість – сукупність мотивів і цілей, що орієнтують його діяльність. Центральною проблемою професійної спрямованості педагога є проблема мотиву [97, с. 269]. Відтак основою в процесі толерантності є

емоційно-позитивна мотивація наставника студентської групи. Саме тому під час проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантну особистість» ми приділяли увагу питанням усвідомлення педагогами значущості проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Перше заняття «Толерантність як педагогічна категорія» (лекція) мало на меті розглянути феномен «толерантність» як педагогічну категорію, проаналізувати ідеї педагогічної толерантності в працях класиків педагогічної думки та в надбаннях сучасних учених-педагогів.

У процесі проведення лекції особливу увагу звернули на аналіз толерантності як принцип гуманістичної педагогіки в працях класиків педагогічної думки (Г. Ващенко, Я. Корчака, Ж.-Ж. Руссо, С. Русової, В. Сухомлинського, Л. Толстого, К. Ушинського, С. Френе, Р. Штайнера).

Було обговорено ідеї педагогів-новаторів (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїна, С. Лисенкової, В. Шаталова) щодо проблеми гуманізації освітнього процесу та розглянуто погляди сучасних українських учених-педагогів щодо проблеми формування толерантності майбутніх учителів (Р. Кострубаня, Ю. Котелянець, І. Кривошапки, Ю. Тодорцевої тощо).

Мета заняття «Формуємо толерантність» (творча майстерня для наставників студентських груп) – розкрити значущість проблеми толерантності в сучасному житті, актуалізувати проблему формування толерантності студентів педагогічних коледжів.

На початку заняття наставники запропонували студентству послухати, що означає слово «толерантність» у різних мовах. Так, у китайській мові слово «толерантність» означає готовність дозволяти, приймати, бути великодушним; у іспанській – здатність визначати ідеї або думки, що відрізняються від твоїх; в англійській – готовність бути терплячим, поблажливим; у французькій – здатність визнати, що інші можуть думати й діяти інакше, аніж ти сам (сама); у російській – здатність терпляче ставитися до будь-чого або будь-кого; в

арабській – прощення, поблажливість, м'якість, милосердя, співчуття, прихильність, терпіння [147, с. 23].

Педагоги відповіли на запитання:

1. Що об'єднує ці визначення?
2. Чому проблема формування толерантності юного покоління є актуальною?

Також проведено гру «Горіхи» [249]. Кожен учасник гри брав по одному горіху й протягом декількох хвилин мав розглянути та знайти його особливості. Усі горіхи перемішували й кожний намагався знайти свій горіх. Наставникам студентських груп було запропоновано відповісти на запитання: «Що допомогло вам знайти свій горіх?» Унаслідок обговорення з'ясовано, що задля того, щоб знайти свій горіх, необхідно було запам'ятати його особливості. Про цінність горіха свідчить те, що є всередині нього, оскільки він може бути: зрілим, зеленим, порожнім, гнилим. У горіха є жорстка шкаралупа, яка захищає його ніжне ядро, тощо.

Якщо за аналогією вести мову про людину, то можна зазначити, що люди часто ховаються в шкаралупу задля того, щоб відчутти себе в безпеці. Вони не можуть зразу ж відкритися, оскільки для цього їм потрібен час.

Отже, кожна особистість – єдина й неповторна, тому необхідно ставитися до неї обережно, сприймати іншу людину такою, якою вона є [249].

Наставникам студентських груп ми запропонували проранжувати якості толерантної особистості (в основу покладено комплекс якостей толерантної особистості, розроблений В. Нечердою) [157, с. 53], а саме: доброзичливість, гуманність, чуйність, самовладання, терпимість, емпатія, довіра, альтруїзм, почуття гумору, впевненість у собі, сила волі, гнучкість, рефлексивність.

Учасники експериментального дослідження надали перевагу таким якостям толерантної особистості, як доброзичливість, самовладання, емпатія, альтруїзм, гнучкість.

Далі педагоги ранжували якості інтолерантної особистості: нерозуміння, егоїзм, роздратованість, образа, глузування, зневага, ігнорування, нетерпимість,

байдужість, цинізм, агресивність, амбіційність, авторитаризм, конфліктність, інертність, властолюбство, настороженість у спілкуванні.

Результати ранжування уможливають констатувати, що перші рангові місця посіли такі якості інтолерантної особистості, як нетерпимість, агресивність, амбіційність, конфліктність, егоїзм.

Наставники студентських груп також обговорили подані нижче висловлювання про толерантність:

1. «Толерантність – це відкритість, діалог, розуміння інших і повага до них. Діалог має брати верх над насиллям, розуміння – над байдужістю, знання інших людей – над незнанням та упередженням».

(К. Аннан).

2. «Від того, як ми бачимо іншу людину, яке наше ставлення до неї, залежить мир та спокій у нашій душі».

(В. Сухомлинський).

3. «Найбільш повно й концентровано виявляється вихованість та моральна культура людини в тому, щоб мріяти».

(Ф. Бекон).

4. «Справжня доброта полягає в доброзичливому ставленні до людей».

(Ж.-Ж. Руссо). [3, с. 142–143].

Потім наставники студентських груп виконували вправу «Серце» [249]. Педагоги передавали «серце» по колу, при цьому кожен мав назвати по одній якості толерантної особистості, з-поміж названих – доброзичливість, терпимість, співробітництво, підтримка, гуманність, довіра, альтруїзм, чуйність, поблажливість, повага до людської гідності, повага до прав інших, співпереживання, милосердя, уміння не засуджувати інших, уміння володіти собою, почуття гумору, не конфліктність, тактовність, відмова від домінування. По цьому відбулася дискусія, обмін враженнями від проведеного заняття.

Метою заняття «Сутнісна характеристика та структура поняття «толерантність»» (лекція) було розкрити сутнісну характеристику толерантності студентів педагогічних коледжів, схарактеризувати види

толерантності (педагогічна, міжнаціональна, комунікативна, релігійна, расова, політична, міжособистісна, соціальна, вікова, гендерна).

Наступне заняття – «Особливості формування толерантності майбутніх педагогів» (круглий стіл) – передбачало реалізацію низки навчальних завдань:

- розкрити особливості педагогічної толерантності;
- схарактеризувати потенційні можливості позааудиторної діяльності щодо формування толерантності студентів педагогічних коледжів;
- виявити проблеми, що ускладнюють процес формування толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти;
- визначити завдання педагогічного коледжу з формування толерантності студентської молоді.

На початку проведення заняття було розглянуто сутність педагогічної толерантності як «здатності конструювати рівноправні відносини з іншими учасниками освітнього процесу» [33].

Наставники студентських груп отримали завдання – створити портрет толерантного педагога. Унаслідок групової роботи було визначено, що толерантний педагог:

- ніколи не виявляє авторитаризм та маніпуляції;
- виявляє здатність розуміти студентів;
- визнає права інших на індивідуальність та ідентичність;
- виявляє до інших людей гуманність, доброзичливість, довіру, повагу, терпіння, щирість, емпатійність;
- завжди виявляє педагогічний такт;
- виявляє відповідальність за свої рішення;
- надає перевагу діалогічному спілкуванню;
- виявляє педагогічний оптимізм;
- уміє аналізувати власні дії та за необхідності корегувати їх;
- взаємодіє та співпрацює зі студентами, їхніми батьками, колегами на основі гуманізму;

– знаходить конструктивні способи попередження та розв'язання міжособистісних конфліктів

Далі з педагогами обговорили питання щодо використання потенційних можливостей позааудиторної діяльності з метою формування толерантності студентів педагогічних коледжів та розглянули такий аспект цієї проблеми, як гуманістична спрямованість освітнього процесу, що сприяє створенню толерантного освітнього середовища в педагогічному коледжі.

Дослідниця А. Корабльова розглядає толерантне освітнє середовище педагогічного коледжу як складну динамічну систему діяльності, спілкування, життя суб'єктів педагогічного процесу, що сприяє вільному розвитку особистості студента та формуванню толерантності завдяки створюваним у закладі вищої освіти атмосфері не насилля, конструктивної взаємодії суб'єктів, демократичному стилю керівництва та спілкування, прийняттю суб'єктами один одного, незалежно від особливостей їхньої поведінки, мислення, культурного досвіду, національної приналежності [112, с. 45].

Також було схарактеризовано складники толерантного освітнього середовища педагогічного коледжу: ціннісно-цільовий, програмно-стратегічний, інформаційно-знаннєвий, комунікативно-організаційний, іміджевий, діагностичний (за І. Пчелінцевою) [189, с. 157].

Ціннісно-цільовий складник толерантного освітнього середовища педагогічного коледжу включає сучасні підходи до побудови толерантного освітнього середовища, створення умов щодо самовдосконалення студентів та викладачів педагогічного коледжу. Програмно-стратегічний – включає інформацію щодо організації педагогічного процесу. Інформаційно-знаннєвий компонент представлений ретельним добром інформації за критеріями необхідності й достатності розвитку толерантної особистості студента педагогічного коледжу. Комунікативно-організаційний складник розкриває особливості організації взаємодії суб'єктів педагогічного процесу. Іміджевий – включає підходи до організації життєвого простору педагогічного коледжу. Діагностичний – передбачає діагностичні методики щодо вивчення

ефективності побудови толерантного освітнього середовища та формування толерантної особистості [189, с. 157].

Налагодження гуманістичної взаємодії у взаєминах «студент-викладач» у толерантному освітньому середовищі педагогічного коледжу передбачає культивування відносин відкритості, спрямованості викладачів і студентів на конструктивне розв'язання конфліктів, що виникають у процесі спільної діяльності. Важливе завдання педагога – навчитися бачити та розрізняти перші ознаки можливої конфліктної ситуації, щоб запобігти її розвитку або знайти компромісний, толерантний вихід із конфлікту [189, с. 157].

У толерантному освітньому середовищі педагогічного коледжу у взаєминах «студент-студент» домінують виявлення терпимості до поглядів інших, співпраця, повага до людської гідності, виявлення якостей толерантної особистості, уміння взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування, відмова від насилля. Важливим аспектом роботи є формування толерантних стосунків у родині студентів (взаємодія «студент – батьки»), тому необхідним є вивчення взаємин студентів з батьками, подолання бар'єрів у спілкуванні, попередження конфліктів, підвищення педагогічної культури батьків, педагогічне консультування батьків.

У толерантному освітньому середовищі педагогічного коледжу значущою є взаємодія «викладач-студент-батьки», що передбачає підвищення педагогічної культури батьків, залучення батьків до освітнього процесу закладу вищої освіти щодо питань формування толерантності студентів, надання індивідуальних консультацій батькам і студентам.

У процесі експериментальної роботи педагоги назвали проблеми, що ускладнюють процес формування толерантності студентства, з-поміж яких ті, що зумовлені соціальним життям сучасного українського суспільства (поширення в масовій свідомості стереотипів щодо представників інших культур, народів; виявлення нетерпимості щодо людей, які мають інші політичні та релігійні погляди; приналежність частини студентів до неформальних об'єднань; суперечливість ціннісних орієнтацій студентства,

поширення таких негативних якостей, як агресивність, егоїзм, зверхність, конфліктність; невміння конструктивно розв'язувати міжособистісні конфлікти; відсутність цілеспрямованої роботи з формування толерантності студентів педагогічних коледжів; недооцінка педагогами ролі позааудиторної діяльності у формуванні толерантної особистості; недостатня узгодженість виховних зусиль педагогічного коледжу і сім'ї у розв'язанні проблеми формування толерантності зазначеного контингенту студентів).

Метою заняття «Методика діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів» було схарактеризувати критерії і показники сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів, ознайомити наставників студентських груп з методами та методикою діагностики рівнів сформованості толерантності зазначеного контингенту здобувачів вищої освіти.

Під час заняття педагогам запропонували комплекс методів (незакінчені речення, експертна оцінка, бесіда, ранжування, тестування («Оцінка рівня емпатійних здібностей» (В. Бойко) [164], педагогічні спостереження, методики (діагностики спрямованості особистості (Б. Баса), доброзичливості за шкалою Кемпбелла [65], діагностики вольового потенціалу особистості (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256], вивчення рівнів сформованості комунікативних та організаційних здібностей (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256], «Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації (М. Фетискін, В. Козлов, Г. Мануйлов) [256] з метою діагностики рівнів сформованості толерантності за кожним показником.

Наставникам студентських груп надавали індивідуальні консультації з питань роботи з діагностичними методиками.

Наприкінці заняття було схарактеризовано рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

Наступне заняття «Оптимізація форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів» мало на меті схарактеризувати форми, методи й прийоми формування толерантності студентів педагогічних коледжів

у позааудиторній діяльності, розкрити педагогічні можливості різноманітних форм і методів й прийомів формування толерантності студентської молоді, визначити умови вибору окремих форм, методів і прийомів формування толерантності та специфіку їх застосування залежно від рівня сформованості толерантності студентів, обговорення змісту авторської програми виховних для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності».

У процесі проведення заняття особливу увагу зосередили на проблемі використання активних методів соціально-педагогічного розвитку, що «...здійснюють комплексний вплив на розвиток всіх сфер толерантної особистості: свідомості, почуттів, якостей і властивостей толерантної особистості» [21, с. 103]: групова дискусія, рольові, імітаційні та ділові ігри; розглянуто використання таких прийомів індивідуальної та групової роботи, як-от: емпатійні, рефлексивні, «Обмін думками», «Виявлення суперечностей», «Ламання стереотипів», «Пошук толерантної позиції», «Акцент на краще», «Корекція позицій» [273, с. 79].

Також з педагогами обговорили зміст авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності».

Наступне семінарське заняття «Стилі педагогічного спілкування», метою якого було розкрити стилі педагогічного спілкування, розробити правила толерантного спілкування із студентами.

На початку семінару розкрили стилі педагогічного спілкування за ознаками характеру стосунків між людьми: авторитарний (адміністративний, вольовий, директивний), демократичний (колегіальний, товариський), ліберальний (вільний, нейтральний, номінальний) [150, с. 36].

Характеризуючи авторитарний стиль педагогічного спілкування, зосереджували увагу наставників студентських груп на тому, що він ґрунтується на перевазі одного з партнерів по спілкуванню. Для авторитарного стилю характерними є короткі розпорядження, заборони й погрози, непривітний тон, похвала або осуд.

Водночас звернули увагу педагогів на те, що сильною стороною авторитарного стилю спілкування є можливість швидко ухвалити рішення під час виникнення конфліктних ситуацій та стабілізувати спілкування. Недоліком авторитарного стилю спілкування є виникнення незадоволення партнера по спілкуванню, що пов'язано з обмеженням його свободи і самостійності.

Демократичний стиль спілкування передбачає надання партнерам по спілкуванню рівних умов для ухвалення рішення, постановки цілей. Контакт реалізується за допомогою переконання, навіювання, аргументації. Цей стиль спілкування є ефективним під час розв'язання завдань ініціативної, творчої діяльності, яка не має яскраво виражених стереотипів. Утім, недоліками демократичного стилю спілкування є те, що він не є придатним під час виникнення екстремальних ситуацій, оскільки є ризик уповільнення ухвалення рішень і погодження дій партнерів по спілкуванню, що може призвести до безвідповідальності [150, с. 36–37].

Характеризуючи ліберальний стиль спілкування, наголошували педагогам на тому, що його відмінною рисою є прагнення ухилитися від ухвалення рішень, перекласти це завдання на партнера по спілкуванню, тобто виявлення байдужості до результатів діяльності [150, с. 37].

Також було схарактеризовано функції педагогічного спілкування у вимірі соціальної психології, серед яких: прагматична, формувальна, ствердження та підтримки особистості, організації та підтримки міжособистісних стосунків, внутрішньоособистісна [46, с. 263].

Учасники експериментального дослідження давали характеристику типам педагогічного спілкування: імперативному (авторитарна, директивна взаємодія з метою досягнення контролю над поведінкою); маніпулятивному (взаємодія з партнерами з метою досягнення своїх намірів (здійснюється скрито)); діалогічному (рівноправне, продуктивне, суб'єкт-суб'єктне спілкування), та обговорили особливості діалогічного спілкування, а саме: емпатійність, зацікавленість, стимулювання ініціативи студентів; рівність учасників спілкування: гнучкість, диференційованість (індивідуальний підхід у

спілкуванні); відкритість (вільне вираження почуттів, відсутність «маски»); безумовне сприйняття співрозмовника; виявлення терпимості до іншої точки зору [46, с. 263].

Особливу увагу зацентрували на характеристиці типів спілкування викладачів, виокремивши особистісно-діловий, вибірково-діловий, формально-діловий [46, с. 264].

З метою визначення стилів спілкування наставників студентських груп зі студентами, визначення психоемоційного стану педагога провели тестування «Психологічний портрет педагога» [161, с. 20–23] та запропонували вправу «Перетворюємо ситуацію», «Художній салон» [150, с. 232].

Наприкінці заняття наставники студентських груп розробили правила толерантного спілкування. Подаємо нижче їх зміст:

1. Виявляйте розуміння, визнання, прийняття студента таким, яким він є.
2. У міжособистісному спілкуванні виявляйте відкритість, доброзичливість, терпіння, доступність, повагу до студента, зберігайте конфіденційність.
3. Завжди виявляйте педагогічний такт.
4. Сприяйте створенню сприятливого психологічного клімату в студентському колективі.
5. Виявляйте довіру, будьте щирими.
6. Виявляйте емпатійність, надавайте перевагу діалогічному спілкуванню.
7. Ніколи не нав'язуйте студентам свою думку, висловлюйте лише своє судження, давайте поради.
8. Запам'ятайте! Засобами попередження конфліктів є: доброзичливість, емпатійність, повага, співпраця, неагресивність, визнання гідності іншої людини.

Метою заняття «Способи конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів» було розглянути шляхи ефективного виходу із конфліктних ситуацій.

На початку заняття акцентували на об'єктивних причинах виникнення конфліктів у системі «викладач – студент» та суб'єктивних чинниках виникнення педагогічних конфліктів [251, с. 71–72].

Наставникам студентських груп запропонували інформаційне повідомлення «Шляхи запобігання конфліктних ситуацій» та завдання – схарактеризувати такі непрямі принципи, як-от: «вихід почуттів», «емоційне відшкодування», «авторитетний третій», «оголена агресія» та дати характеристику стилям поведінки в конфліктній ситуації (конкуренція або суперництво; уникнення; пристосування; співробітництво; компроміс). Відтак педагоги виконали вправу «Способи розв'язання конфлікту» [250].

Так, під час виконання вправи «Способи розв'язання конфлікту» учасників було розподілено на чотири підгрупи. Кожній підгрупі роздали картки, що характеризували стилі поведінки в конфліктній ситуації. Першій підгрупі педагогів запропонували стиль конкуренції: «Щоб я переміг, ти повинен програти»; другій підгрупі – стиль пристосування: «Щоб ти виграв, я повинен програти»; третій підгрупі – стиль компроміс: «Щоб кожен з нас щось виграв, кожен повинен щось програти»; четвертій підгрупі – стиль співпраці: «Щоб я виграв, ти теж повинен виграти» [250].

Кожна підгрупа педагогів підготувала для обговорення конфліктну ситуацію, у якій презентувався певний стиль її розв'язання.

Наприкінці заняття наставникам студентських груп запропонували обговорити такі запитання:

1. Як цей стиль розв'язання конфліктної ситуації вплинув на Ваш емоційний стан?
2. Який стиль розв'язання конфліктної ситуації є конструктивним для налагодження толерантної взаємодії? [250].

Організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів» – сприяла підвищенню ціннісно-мотиваційного ставлення до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; розвитку емпатії; поглибленню знань щодо

сутності феномена «толерантність» та способи його виявлення; оволодінню формами і методами формування толерантності зазначеного контингенту здобувачів вищої освіти; розвитку вмінь виявляти комунікативну діалогічність, знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів; розвитку адекватного оцінювання себе як наставника студентської групи, здатного формувати толерантність студентів педагогічних коледжів.

3.2. Аналіз результатів експериментального дослідження

Згідно з визначеними в підрозділі 2.2 дисертаційної роботи критеріями сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів, на початку формувального етапу експерименту в Івано-Франківському фаховому коледжі ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Олександра Барвінського, Коломийському педагогічному фаховому коледжі, Луцькому педагогічному коледжі, було проведено діагностичний зріз, до якого залучили 124 студенти педагогічних коледжів, із них 61 студент становив експериментальну групу, 63 студента – контрольну групу. Діагностичний зріз уможливив констатувати рівень сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи (ЕГ) і контрольної групи (КГ).

Формувальний етап експерименту проводився у 2018–2020 рр.

Вивчення рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів відбувалося на основі використання комплексу методів і методик вимірювання окремих показників визначених критеріїв та показників сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів (див. підрозділ 2.1).

Для знаходження можливих зв'язків у рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів використовуються два тести статистичної значущості для аналізу таблиць спряженості: χ^2 (з поправкою на неперервність Йейтса) та точний тест Фішера. Висновки сформульовано для

рівня статистичної значущості $\alpha=0,01$; у тексті наведено p -рівні для χ^2 та точного тесту Фішера, які обчислюються за допомогою вбудованої в Ексель функції та онлайн-калькулятора (<https://www.graphpad.com/quickcalcs/contingency1.cfm>).

Значення критерію Пірсона, що спостерігалось (у таблицях розрахунків ця величина позначена « χ^2 »), – це

$$\chi^{2*} = \sum_{j=1}^l \sum_{i=1}^m \frac{(n'_{ji} - n_{ji})^2}{n'_{ji}} \quad (3.1.)$$

де l – кількість рівнів ознаки, а n'_{ji} – теоретичні частоти (у розрахункових таблицях ці частоти йдуть під заголовком «прогноз» – за зразком допомоги Excel), які визначаються так:

$$n'_{ji} = \frac{\sum_{v=1}^m n_{jv} \cdot \sum_{u=1}^l n_{ui}}{\sum_{u=1}^l \sum_{v=1}^m n_{uv}} \quad (3.2.) [155].$$

Використання двох тестів, що перевіряють одну гіпотезу, унеможливорює механічні помилки. За наявності результатів двох критеріїв у тесті використовується p -рівень, що дає точний тест Фішера.

У таблиці 3.1. наведено дані щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи на початку формувального етапу дослідження за визначеними критеріями та показниками сформованості толерантності зазначеного контингенту здобувачів вищої освіти.

Таблиця 3.1

Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи на початку формувального етапу експерименту

Рівні	Студенти педагогічних коледжів експериментальної групи (N=61)						Середнє значення (у %)
	Когнітивний критерій		Емоційно-ціннісний критерій		Поведінковий критерій		
	Абс.	у %	Абс.	у %	Абс.	у %	
Високий	17	27,87	14	22,95	13	21,31	24,04

Середній	21	34,43	22	36,07	20	32,79	34,43
Низький	23	37,70	25	40,98	28	45,90	41,53

Також на початку формувального етапу експерименту провели діагностичний зріз рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів контрольної групи (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів контрольної групи на початку формувального етапу експерименту

Рівні	Студенти педагогічних коледжів контрольної групи (N=63)						Середнє значення (y %)
	Когнітивний критерій		Емоційно-ціннісний критерій		Поведінковий критерій		
	Абс.	y %	Абс.	y %	Абс.	y %	
Високий	19	30,16	15	23,81	16	25,40	26,46
Середній	23	36,51	22	34,92	21	33,33	34,92
Низький	21	33,33	26	41,27	26	41,27	38,62

Аналіз таблиць 3.1 і 3.2 свідчить про те, що на початку дослідницько-експериментальної роботи значна частина студентів педагогічних коледжів виявила низький рівень сформованості толерантності (ЕГ – 41,53 %, КГ – 38,62 %). Отже, більшість студентів мають фрагментарні знання про сутність толерантності та якості толерантної особистості; не усвідомлюють існування меж толерантності; характеризуються нерозвиненою емпатією; не визнають іншої точки зору; не вміють конструктивно взаємодіяти, співпрацювати, виявляють несприйняття та непорозуміння іншої людини, егоїзм, зверхність, недоброзичливість, нестриманість, нетерпимість, роздратованість, агресивність, конфліктність, часто влаштовують сварки.

Також статистичні дані засвідчили про об'єктивний розподіл учасників формувального етапу експерименту на експериментальну й контрольну групи, оскільки кількість студентів педагогічних коледжів з різними рівнями сформованості толерантності (низький – 41,53 % ЕГ і 38,62 % КГ; середній –

34,43 %ЕГ і 34,92 % КГ; високий – 24,04 % ЕГ і 26,46 % КГ), майже однакова. Отже, відхилення у рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів виявилися неістотними. На початку формувального етапу експерименту розподіли студентів за рівнями сформованості толерантності в експериментальній та контрольній групах не відрізняються ($p=0,9737$ – для ЕГ; $(p=0,0000)$ – для КГ)).

У процесі проведення основного етапу експерименту з формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності акцентовано на: розробленні авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залученні студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки; організації та проведенні занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Для кожного рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів була розроблена конкретна програма дій, що забезпечувала розвиток у студентів цієї якості.

Зі студентами педагогічних коледжів, які виявили високий рівень сформованості толерантності, виховна робота була спрямована на мотивацію розв'язання суперечливих ситуацій; залучення до роботи в органах студентського самоврядування, різних видів позааудиторної діяльності, що сприяло їхньому самовдосконаленню, професійної реалізації.

Працюючи зі студентами педагогічних коледжів, які виявили середній рівень сформованості толерантності, спрямовували зусилля на поглиблення знань про сутність толерантності; усвідомлення меж толерантності. Участь у роботі студентського самоврядування, залучення студентів до різноманітних видів позааудиторної діяльності (науково-дослідницької, громадської, художньо-естетичної, культурно-просвітницької, дозвіллевої тощо). Усе це сприяло формуванню критичного мислення, умінню вести діалог, співпрацювати, взаємодіяти, знаходити способи попередження та розв'язання

конфліктів; розвитку емпатії; виявленню терпимості, гуманності, доброзичливості, чуйності, самовладання; формуванню толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки; розвитку здатності до самовдосконалення.

Зі студентами педагогічних коледжів, які виявили низький рівень сформованості толерантності, виховну роботу зосередили на інформування студентів про проблеми толерантності, поглиблення знань про толерантність як найважливішу професійну якість педагога. Застосовували метод переконань у комплексі з іншими методами виховання через використання індивідуальних бесід, роз'яснень. Наводили приклади толерантної та інтолерантної поведінки; використовували метод вправлянь (поєднували індивідуальні, групові форми вправ); моделювали ситуації, які спонукали студентів до толерантної поведінки; створювали ситуації успіху.

Проаналізуємо динаміку рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за когнітивним критерієм, який розкривається через такі показники, як-от: наявність знань про сутність феномена «толерантність»; про якості толерантної особистості; усвідомлення меж толерантності (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за когнітивним критерієм

Рівні	Експериментальна група (61 студент)				Динаміка	Контрольна група (63 студенти)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			на початку експерименту		наприкінці експерименту		
	осіб	у %	осіб	у %		%	осіб	у %	осіб	
Високий	17	27,87	27	44,26	+16,39	19	30,16	20	31,75	+1,59
Середній	21	34,43	28	45,90	+11,47	23	36,51	24	38,09	+1,58
Низький	23	37,70	6	9,84	-27,86	21	33,33	19	30,16	-3,17

Аналіз таблиці 3.3 засвідчує позитивну динаміку рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи. Так, високий рівень сформованості толерантності за когнітивним критерієм виявило 44,26 % студентів педагогічних коледжів порівняно з початком експерименту (27,87 %) студентів. Ці студенти засвідчили глибокі знання про сутність толерантності та якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності.

До позитивних змін відносимо збільшення відсотка студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили середній рівень сформованості толерантності за когнітивним критерієм (34,43 % – на початку формувального етапу експерименту, наприкінці формувального етапу експерименту – 45,90 %).

Значно зменшився відсоток студентів педагогічних коледжів, які виявили низький рівень сформованості толерантності за когнітивним критерієм (на початку формувального етапу експерименту – 37,70 %; наприкінці формувального етапу експерименту – 9,84 %).

Дані, представлені в таблиці 3.3, дають підстави стверджувати про неістотні зміни щодо рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за когнітивним критерієм у тих осіб, які віднесені до контрольної групи.

Отож, динаміка високого рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи за когнітивним критерієм за тестом Фішера становив p -рівень 0,0897, за χ^2 – 2,879; середнього рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи становив p -рівень 0,2678, за χ^2 – 1,228; низького рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи становив p -рівень 0,0007, за χ^2 – 11,580.

Гіпотеза про однакові розподіли студентів педагогічних коледжів за рівнями сформованості толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0013$) та приймається для

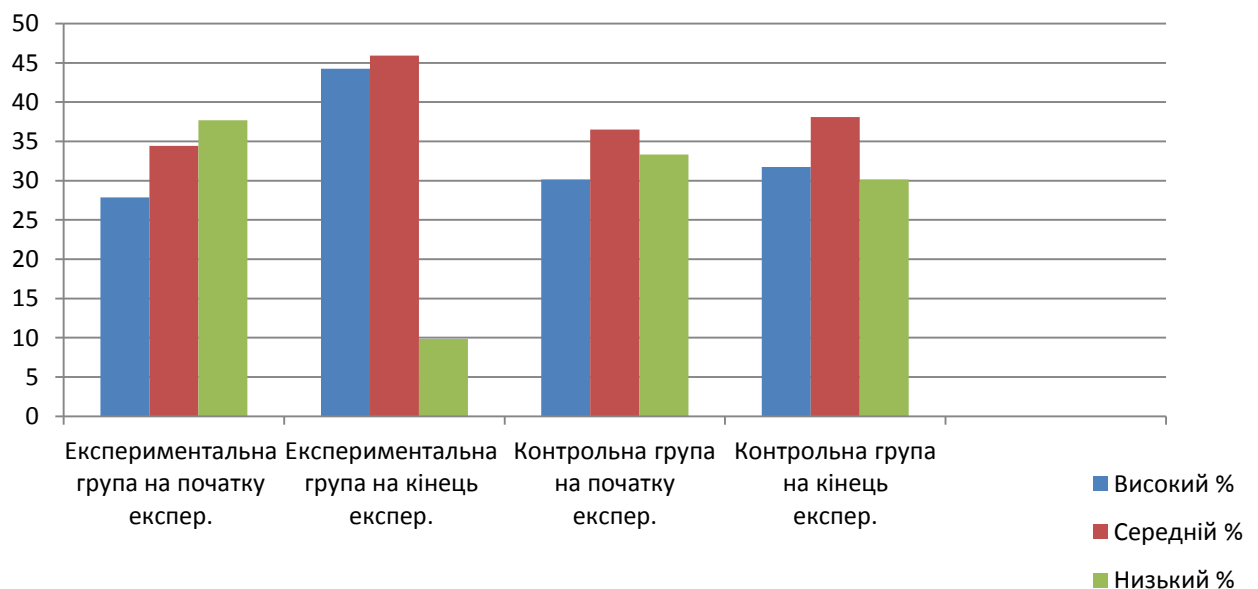

контрольної групи ($p=0,9292$). Відмінність у розподілах експериментальної групи зумовлена зменшенням відсотка студентів педагогічних коледжів з низьким рівнем сформованості толерантності ($p=0,0005$), водночас збільшення відсотка студентів педагогічних коледжів з високим та середнім рівнями сформованості толерантності виявилося статистично незначним ($p=0,0892$ та $p=0,2678$ відповідно).

У контрольній групі динаміка у всіх рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів є статистично незначними ($p=1,0000$; $p=1,0000$; $p=0,8484$).

На рис. 3.1 наочно відображено динаміку рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної і контрольної груп за когнітивним критерієм.

За даними, виразненими на діаграмі 3.1, можна зробити висновок про значні відмінності в рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ЕГ за когнітивним критерієм.

Рис. 3.1. Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної і контрольної груп за когнітивним критерієм

Наводимо різницю в динаміці рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за когнітивним критерієм (високий рівень – +16,39 % для ЕГ; +1,59 % – для КГ; середній рівень +11,47 % для ЕГ; +1,58 % – для КГ; низький рівень -27,86 % – для ЕГ; - 3,17 % – для КГ).

Схарактеризуймо зміни в показниках за емоційно-ціннісним критерієм сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування).

Результати діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за емоційно-ціннісним критерієм для експериментальної та контрольної груп подано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за емоційно-ціннісним критерієм

Рівні	Експериментальна група (61 студент)				Динаміка	Контрольна група (63 студенти)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			на початку експерименту		наприкінці експерименту		
	Абс	у %	Абс	у%		%	Абс	у %	Абс	
Високий	14	22,95	26	42,62	+19,67	15	23,81	18	28,57	+4,76
Середній	22	36,07	28	45,90	+9,83	22	34,92	21	33,33	+1,59
Низький	25	40,98	7	11,48	-29,50	26	41,27	24	38,10	-3,17

Як видно з таблиці 3.4, в експериментальній групі порівняно з контрольною значно зросла кількість студентів, які виявили високий рівень сформованості толерантності на + 19,67 %; із середнім рівнем – на +9,83 %. До

позитивних змін відносимо значне зменшення відсотка студентів педагогічних коледжів ЕГ, які виявили низький рівень сформованості толерантності за емоційно-ціннісним критерієм (на початку формувального етапу експерименту – 40,98 %; наприкінці цього етапу – 11,48 %).

Підтвердженням цих результатів є те, що 42,62 % студентів педагогічних коледжів експериментальної групи демонструють розвинену емпатію; мотивацію на виявлення якостей толерантної особистості; характеризуються позитивними способами спілкування (виявляють розраду, підбадьорювання, похвалу, згоду).

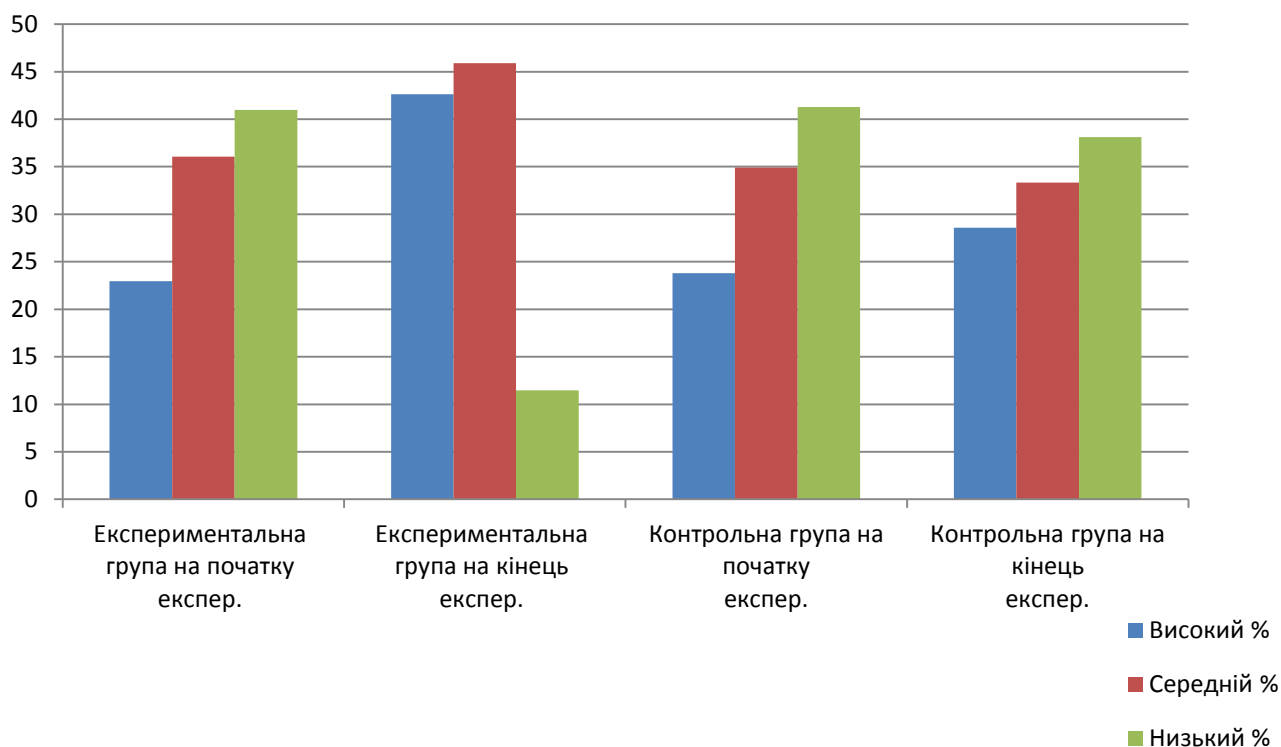
У контрольній групі рівень сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів істотно не підвищився.

Динаміка високого рівня сформованості толерантності студентів експериментальної групи за емоційно-ціннісним критерієм за тестом Фішера становив p -рівень = 0,0339, за χ^2 – 4,501; середнього рівня за тестом Фішера становив $p=0,3573$; за χ^2 – 0,847; низького рівня за тестом Фішера – $p=0,0005$, за χ^2 – 12,242.

Гіпотеза про однакові розподіли студентів педагогічних коледжів за рівнями толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0007$) та приймається для контрольної ($p=0,8286$). Відмінність у розподілі експериментальної групи обумовлена збільшенням групи з високим рівнем ($p=0,0332$) і зменшенням групи з низьким рівнем ($p=0,0004$); збільшення групи з середнім рівнем виявилось статистично незначимим ($p=0,3574$).

У контрольній групі динаміка у всіх рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів є статистично незначними ($p=0,6857$; $p=1,0000$; $p=0,8556$).

Динаміку рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ЕГ і КГ за емоційно-ціннісним критерієм наочно відображено на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної і контрольної груп за емоційно-ціннісним критерієм

Дані, представлені, відображені в діаграмі (рис. 3.2), свідчать про значні позитивні відмінності в рівнях сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ЕГ за емоційно-ціннісним критерієм.

Наводимо різницю в динаміці рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за емоційно-ціннісним критерієм: високий рівень +19,67 % для ЕГ; +4,76 % для КГ; середній рівень +9,83 % для ЕГ; +1,59 % для КГ; низький рівень- 29,50 % для ЕГ; -3,17 % для КГ.

Проаналізуємо зміни в показниках за поведінковим критерієм сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів: виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; умінь взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів) (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів за поведінковим критерієм

Рівні	Експериментальна група (61 студент)				Динаміка	Контрольна група (63 студенти)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			на початку експерименту		наприкінці експерименту		
	Абс	у %	Абс	у %		Абс	у %	Абс	у %	
Високий	13	21,31	24	39,34	+18,03	16	25,40	16	25,40	0
Середній	20	32,79	30	49,18	+16,39	21	33,33	23	36,51	+3,18
Низький	28	45,90	7	11,48	-34,42	26	41,27	24	38,09	-3.18

Як видно з таблиці 3.5, після проведення дослідницько-експериментальної роботи рівні сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи зазнали істотних змін. Збільшився відсоток студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили високий рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм (з 21,31 % на початку формувального етапу експерименту до 39,34 % по завершенні формувального етапу експерименту).

Ці студенти завжди демонструють гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність; уміють взаємодіяти і співпрацювати в розв'язанні загальних проблем; завжди знаходять способи попередження та розв'язання конфліктів.

Чисельність студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили середній рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм, збільшилася з 32,79 % до 49,18 % осіб. Ці студенти намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність. Вони не завжди

спроможні контролювати вияв негативних емоцій, здебільшого намагаються співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування, не завжди здатні конструктивно розв'язувати конфлікти.

До позитивних зрушень відносимо те, що значно зменшився відсоток студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили низький рівень сформованості толерантності за поведінковим критерієм (з 45,90 % студентів до початку формувального етапу експерименту до 11,48 % студентів наприкінці формувального етапу експерименту).

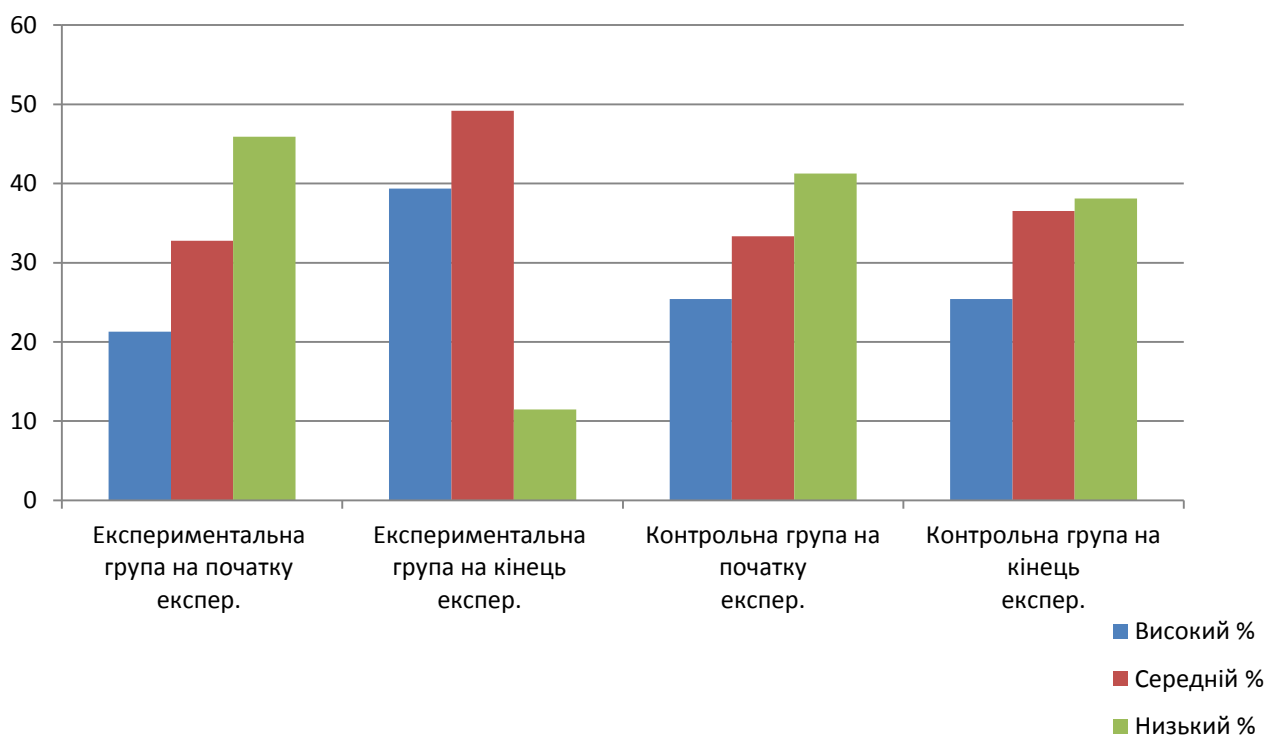
Отже, динаміка високого рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи за поведінковим критерієм за тестом Фішера становив p -рівень – 0,0489, за χ^2 – 3,879; середнього рівня за тестом Фішера p -рівень – 0,0976, за χ^2 – 2,745; для низького рівня за тестом Фішера p -рівень – 0,0001, за χ^2 – 16,026.

Динаміка високого рівня сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів контрольної групи за тестом Фішера становить p -рівень – 1,0000, за χ^2 – 0,000; середнього рівня сформованості толерантності за тестом Фішера становив p -рівень – 0,8518, за χ^2 – 0,035; низького рівня сформованості толерантності за тестом Фішера становив p -рівень – 0,8555, за χ^2 – 0,033.

Гіпотеза про однакові розподіли студентів педагогічних коледжів за рівнями сформованості толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0001$) та приймається для контрольної групи ($p=0,9181$). Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена збільшенням групи з високим рівнем ($p=0,0481$) і зменшенням групи з низьким рівнем ($p=0,0001$) у той час як збільшення групи з середнім рівнем виявилось статистично незначимим ($p=0,0971$).

У контрольній групі зсуви у всіх групах виявились статистично незначимими ($p=1,0000$, $p=0,8519$, $p=0,8556$).

Динаміку рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів ЕГ і КГ за поведінковим критерієм наочно відображено на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної і контрольної груп за поведінковим критерієм

За наведеними даними в діаграмі 3.3 можна зробити висновок про відмінності в рівнях сформованості толерантності студентів ЕГ за поведінковим критерієм.

Різниця в динаміці рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи за поведінковим критерієм становить таке математичне співвідношення: високий рівень – 39,34 % (приріст +18,03 %), середній рівень – 49,18 % (приріст +16,39 %), низький – 11,48 % (від’ємний приріст -34,42 %).

Аналіз порівняльних результатів рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів контрольної групи за поведінковим критерієм засвідчує, що значних позитивних змін у рівнях сформованості толерантності за поведінковим критерієм не відбулося (див. рис. 3.3).

Наприкінці дослідницько-експериментальної роботи було проведено контрольний зріз, який мав на меті оцінити ефективність реалізації педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності та з'ясувати динаміку рівнів сформованості толерантності студентів експериментальної і контрольної груп (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Динаміка рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів до і після закінчення дослідницько-експериментальної роботи

Рівні	Експериментальна група (61 студент)				Динаміка	Контрольна група (63 студенти)				Динаміка
	на початку експер.		наприкінці експер.			на початку експер.		наприкінці експер.		
	Абс	%	Абс	%		%	Абс	%	Абс	
Високий	15	24,59	26	42,62	+18,03	17	26,98	18	28,57	+1,59
Середній	21	34,43	29	47,54	+13,11	22	34,92	23	36,51	+1,59
Низький	25	40,98	6	9,84	-31,14	24	38,10	22	34,92	-3,18

Таким чином, результати дослідження засвідчили істотне зростання рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи. Так, чисельність студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які продемонстрували високий рівень сформованості толерантності, збільшився з 24,59 % до 42,62 %. Ці студенти характеризуються глибокими знаннями про сутність толерантності та якості толерантної особистості; усвідомленням існування меж толерантності; розвиненою емпатією; мотивацією на виявлення якостей толерантної особистості, позитивними способами спілкування; завжди виявляють гуманність,

терпимість, доброзичливість, чуйність; уміють знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Значно підвищився відсоток студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили середній рівень сформованості толерантності (з 34,43 % на початку проведення експерименту до 47,54 % після його проведення). Ці студенти мають достатні знання про толерантність та якості толерантної особистості; частково усвідомлюють існування меж толерантності. Вони характеризуються середнім рівнем розвитку емпатії; ситуативним прагненням щодо набуття якостей толерантної особистості. Демонструють прагнення до діалогічного спілкування переважно із суто прагматичних мотивів; намагаються виявляти гуманність, терпимість, доброзичливість, чуйність, але не завжди спроможні контролювати вияв негативних емоцій.

Результати експерименту засвідчили, що значно зменшився відсоток студентів педагогічних коледжів експериментальної групи, які виявили низький рівень сформованості толерантності (на -31,14 %).

Гіпотеза про однакові розподіли студентів педагогічних коледжів за рівнями сформованості толерантності на початку та наприкінці дослідження відхиляється для експериментальної групи ($p=0,0005$) та приймається для контрольної групи ($p=0,9292$).

Відмінність у розподілах експериментальної групи обумовлена зменшенням групи з низьким рівнем ($p=0,0004$) у той час як збільшення групи з високим та середнім рівнями виявилось незначимим ($p=0,0546$ і $p=0,1973$ відповідно).

У контрольній групі зсуви у всіх групах виявились статистично не значимими ($p=1,0000$, $p=1,0000$, $p=0,8533$).

Аналіз порівняльних результатів динаміки рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів контрольної групи засвідчує, що істотних позитивних змін у рівнях сформованості толерантності в них не відбулося.

Кількість студентів педагогічних коледжів контрольної групи, які виявили високий рівень сформованості толерантності збільшився на + 1,59 %; із середнім рівнем сформованості толерантності збільшилася на +1,59 %.

Щодо студентів педагогічних коледжів контрольної групи, віднесених до низького рівня сформованості толерантності, їх кількість зменшилася лише на -3,18 %.

Аналіз результатів дослідження уможливорює висновок про ефективність теоретично обґрунтованих та експериментально перевічених педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі експериментально перевірено ефективність педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності; наведено аналіз результатів дослідницько-експериментальної роботи.

Дослідження ефективності та результативності обґрунтованих педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності стало головним завданням формувального етапу експерименту, який проводили в Івано-Франківському фаховому коледжі ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі, Коломийському педагогічному фаховому коледжі, Луцькому педагогічному коледжі.

Під час формувального етапу експерименту реалізація всіх вищезазначених педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності здійснювалася цілісно, системно, у взаємодії та взаємозалежності одна з одною.

Одна з педагогічних умов – *розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності».*

Завданнями цієї авторської програми було: розширення у студентів інформаційного поля з проблеми толерантності; розвиток емпатії; виховання гуманності, доброзичливості, чуйності, терпимості до інших людей, поваги до їхньої індивідуальності, традицій, історії, культури; формування вмінь співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів; конструктивно взаємодіяти з іншими людьми; сприяння формуванню досвіду толерантної поведінки

Під час реалізації вищезазначеної програми використовували такі методи: розповідь, пояснення, переконання, бесіда, дискусія, приклад, вправи, педагогічна вимога, суспільна думка, створення виховуючих ситуацій, мозковий штурм, метод проєктів, рольові та імітаційні ігри. Також застосовували такі форми роботи, як-от: тематичні бесіди, тренінгові заняття, майстерня спілкування, вікторини, підготовка повідомлень, роз'яснення проблемних ситуацій, обговорення прочитаних книг, висловлювань про толерантність; відеопрезентація, демонстрація та обговорення фільмів, інсценування, робота в малих групах, індивідуальні консультації.

Реалізація педагогічної умови – *залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки* – дала змогу створити можливості для неформального спілкування студентів у малих групах; здійснювати систематичну діагностику рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; проводити диференційовану роботу зі студентами, які виявили різні рівні сформованості толерантності; використовувати різноманітні форми, методи й прийоми формування толерантності; удосконалювати вміння взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування, знаходити способи попередження та конструктивного розв'язання конфліктів.

Реалізація педагогічної умови – *організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів»*(16 годин). До участі в заняттях було залучено 12 педагогів.

Завданнями занять було: сприяння формуванню емоційно-ціннісного ставлення наставників студентських груп до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; поглиблення знань наставників студентських груп про сутність феномена «толерантність»; сутності понять «толерантність студентів педагогічних коледжів», «формування толерантності студентів педагогічних коледжів»; з'ясування особливостей формування толерантності цього контингенту здобувачів вищої освіти; розширення знань наставників студентських груп про педагогічну толерантність; забезпечення наставників студентських груп методикою діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; розкриття педагогічних можливостей різноманітних форм, методів і прийомів формування толерантності зазначеного вище контингенту студентів; ознайомлення зі змістом авторської програми виховних годин для толерантності студентів «Крокуємо до толерантності»; оволодіння наставниками студентських груп уміннями толерантної взаємодії.

Під час занять було проведено лекції, творчу майстерню для наставників студентських груп, круглий стіл, заняття-практикуми. Така цілеспрямована робота з педагогами сприяла підвищенню ціннісно-мотиваційного ставлення до проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів; розвитку емпатії; оволодінню формами і методами формування толерантності студентської молоді.

Аналіз результатів дослідження дає підстави стверджувати про ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. Це виявилось в динаміці рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи (динаміка високого рівня + 18,03 %; середнього рівня +13,11 %; низького рівня -31,14 %).

У контрольній групі значних позитивних змін у динаміці рівнів сформованості толерантності не відбулося.

Зміст третього розділу відображено в таких публікаціях автора: [230], [232], [241], [291].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено результати теоретичного й експериментального дослідження проблеми формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, що є підставою для формулювання таких *висновків*:

1. На засадах міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми уточнено сутність понять «*толерантність*» як складного особистісного морального утворення, яке характеризується здатністю людини сприймати без агресії існування інших ідей, поглядів, переконань, звичок; виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, емпатійності, довірі, співпраці, здатності до діалогу з іншими; спрямованості на конструктивне розв'язання конфліктних ситуацій; «*толерантність студентів педагогічних коледжів*» розглядаємо як важливу професійну якість майбутнього педагога, що виявляється в активній моральній позиції та готовності до конструктивної взаємодії з іншими учасниками педагогічного процесу; характеризується виявленням гуманності, терпимості, доброзичливості, спрямованістю на вирішення конфліктних ситуацій в професійній сфері на ненасильницькій основі; «*формування толерантності студентів педагогічних коледжів*», яке розглядаємо як спеціально організований процес, в основі якого – сприйняття іншої людини як цінності; прагнення до співробітництва як позитивного способу взаємодії з людьми, спрямований на розширення інформаційного поля з проблеми толерантності, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки, розвитку здатності до самовдосконалення та професійної реалізації майбутніх педагогів.

2. Схарактеризовано потенціал позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми формування толерантності студентів. По-перше, залучення студентів педагогічних коледжів до позааудиторної діяльності створює можливості до неформального спілкування у малих групах, що сприяє розвитку емпатії; виявленню рис толерантної особистості. По-друге, у процесі

позааудиторної діяльності з'являється можливість для здійснення цілеспрямованої роботи з формування толерантності зазначеного вище контингенту здобувачів вищої освіти. По-третє, у наставників студентських груп з'являється можливість здійснювати систематичний моніторинг рівнів сформованості толерантності студентів. По-четверте, позааудиторна діяльність розширює межі навчальної діяльності, надає можливість щодо використання різноманітних форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів, що дозволяє розвивати в них вміння вступати в діалогічне спілкування; співпрацювати.

3. Визначено критерії і показники сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів: *когнітивний* (наявність знань про сутність феномена «толерантність»; знання про якості толерантної особистості; усвідомлення існування меж толерантності); *емоційно-ціннісний* (розвинена емпатія; мотивація на виявлення якостей толерантної особистості; прагнення до діалогічного спілкування); *поведінковий* (виявлення гуманності, терпимості, доброзичливості, чуйності, самовладання; уміння взаємодіяти, співпрацювати та вступати в діалогічне спілкування; знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів); а також визначено та схарактеризовано рівні (високий, середній, низький) сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що більшість студентів педагогічних коледжів (41,35 % ЕГ та 38,45% студентів КГ) виявили низький рівень сформованості толерантності; середній рівень сформованості толерантності продемонстрували (34,06 % студентів ЕГ та 35,45 % студентів КГ); лише (24,59 % студентів ЕГ та 26,10 % студентів КГ) виявили високий рівень сформованості толерантності.

4. Теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності, а саме: розроблення авторської програми виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; залучення студентів педагогічних

коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки; організація та проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

Реалізація *першої педагогічної умови* передбачала розробку та впровадження авторської програми виховання студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності», яка включала різноманітні форми роботи, серед яких: тематичні бесіди, тренінгові заняття, майстерня спілкування, вікторини, підготовка повідомлень, роз'яснення проблемних ситуацій, обговорення прочитаних книг, висловлювань про толерантність, відеопрезентація, демонстрація та обговорення фільмів, інсценування, робота в малих групах, індивідуальні консультації; а також методів: розповідь, пояснення, переконання, бесіда, дискусія, приклад, вправи, педагогічна вимога, суспільна думка, створення виховуючих ситуацій, мозковий штурм, метод проектів, рольові та імітаційні ігри.

Реалізація *другої педагогічної умови* – *залучення студентів педагогічних коледжів до участі в студентському самоврядуванні, спрямованому на формування толерантної поведінки* – сприяла створенню можливостей для неформального спілкування студентів у малих групах, виявленню терпимості, гуманності, доброзичливості, чуйності, розвитку емпатії; упровадженню конкретної програми дій, спрямованої на проведення диференційованої роботи із студентами, які виявили різні рівні сформованості толерантності; уможливила систематичне діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів; використання різноманітних форм, методів й прийомів формування толерантності; сприяла розширенню педагогічного кругозору, удосконаленню вмінь взаємодіяти, співпрацювати, вступати в діалогічне спілкування, знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів.

Реалізація *третьої педагогічної умови* передбачала організацію та проведення занять з наставниками студентських груп «Формуємо толерантність

майбутніх педагогів» (лекції, творча майстерня, круглий стіл, заняття-практикуми).

Результати діагностування рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів експериментальної групи доводять виховну продуктивність теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. Позитивна результативність виявилася у збільшенні кількості студентів експериментальної групи, які мають високий та середній рівні сформованості толерантності (високий рівень+18,03 %; середній рівень + 13,11 %), та зменшенні чисельності студентів, які виявили низький рівень вихованості толерантності на 31,14 %.

У контрольній групі істотних змін у рівнях сформованості толерантності не відбулося (високий рівень+1,59 %; середній рівень +1,59 %; низький рівень -3,18 %).

Отже, аналіз результатів експерименту уможливив висновок про педагогічну доцільність та ефективність упровадження теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів розв'язання проблеми. *Подальші наукові пошуки* можуть бути спрямовані на розроблення сучасних інтерактивних форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів; підготовку викладачів педагогічних коледжів до формування толерантності в освітньому процесі.

З урахуванням актуальності дослідження проблеми рекомендовано: запровадити в позааудиторну діяльність педагогічних коледжів програму виховних годин для студентів педагогічних коледжів «Крокуємо до толерантності»; передбачити в системі післядипломної освіти проведення занять для наставників студентських груп «Формуємо толерантність майбутніх педагогів».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Аврелий М. К себе самому. / Пер. В. Б. Черниговского. М. : Алетея, Новый Акрополь, 1998. 224 с.
3. Азбука этических ценностей: пособие для педагогов учреждений общ. сред. образования / В. Т. Кабуш (и др.); под. ред. В. Т. Кабуш. Минск : Нац. ун-т образования, 2013. 192 с.
4. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику. *Педагогіка толерантності*, 2005. № 1. С. 27 – 35.
5. Алоева М. А., Бейсова В. Е. Поговорим как взрослые. Классные часы в 9–11-х классах. Ростов н/Д : Феникс, 2008. 310 с.
6. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. Москва : Издательский дом Ш. А. Амонашвили, 1995. 496 с.
7. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2009. 23 с.
8. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2009. 217 с.
9. Андрияхина И. В. Семинар-тренинг «Толерантность учителя». *Классный руководитель*, 2006. № 4. С. 20–36.
10. Античные философы : свидетельство, фрагменты и тексты. Киев : Изд-во Киевского Национального университета им. Т. Шевченко, 1995. 316 с.
11. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. Москва : Мысль, 1984. Т. 4. 830 с.
12. Асмолов А. Г. Формирование установки толерантного сознания как теоретическая и практическая задача. *Мы – сограждане*. Москва : Изд-во «Бонфи», 2002. Т. 2. С. 270–278.
13. Асмолов А. Г. Толерантность от утопии к реальности. *На пути к толерантному сознанию*. Москва : Смысл, 2000. 255 с.

14. Барбінова А. В. Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук. Полтава, 2017. 294 с.

15. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*, 2003. № 3 (25). С. 4–11.

16. Безкоровайна О. В. Виховання толерантності як важливий фактор реалізації особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*, 2007. Вип. 34. С.53–57.

17. Безкоровайна О. В. Самоствердження як важливий соціально-психологічний феномен становлення особистості раннього юнацького віку. *Рідна школа*, 2009. № 4 (952). С. 32–35.

18. Безюлева Г. В. , Шеламова Г. М. Толерантность: взгляд – поиск – решение. Москва: Вербум, 2003. 168 с.

19. Бердяев Н. А. Судьба России. Москва : Советский писатель, 1990. 343 с.

20. Береговий Я. А. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику. *Педагогіка толерантності*, 2005. № 1. С. 27–35.

21. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 219 с.

22. Бессонов А. Б. Классный час для учащихся старших классов «Толерантная личность». *Классный руководитель*, 2006. № 4. С. 96–101.

23. Бех І. Д. Психологічні основи організації морального виховання молодших школярів. *Рідна школа*, 1990. №7. С. 47–55.

24. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.

25. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. 344 с.

26. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.

27. Бечка О., Максимюк І. Назустріч толерантності. Позаурочний захід до Дня толерантності. *Профтехосвіта*, 2018. № 9 (117). С. 23–29.
28. Біда О. А. Підготовка майбутніх учителів до формування толерантності в учнів основної школи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки : зб. наук. праць. Кропивницький : РВВ КДПУ ім. Винниченка*, 2017. Вип. 156. С. 25–29.
29. Біда О. А. Толерантність – комплексна особистісна та професійна якість майбутнього вчителя початкових класів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Черкаси*, 2016. Вип. 9. С. 145–148.
30. Білоус Т. М. Виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед наук. Київ, 2004. 18 с.
31. Бирко Н. М. Педагогічна майстерня формування толерантності сучасного громадянина : методичний посібник. Хмельницький : ХГПА, 2013. 184 с.
32. Бондирева С. К., Колесов Д. В. Толерантность. Введение в проблему. Москва-Воронеж, 2003. 273 с.
33. Богданова Е. Л. Педагогическая толерантность как основа реализации педагогического партнерства. URL: http://psy.tsu.ru/data/pdf/1_07pdf (дата звернення: 26.03.2018).
34. Бончук Н. В. Психологічні аспекти толерантності старших підлітків. *Молодий вчений*, 2016. № 11. С. 311–367.
35. Борытко Н. М., Соловцова И. А., Байбаков А. М. Введение в педагогику толерантности : учебное пособие для студентов педагогических вузов. Волгоград : Изд-во ВГИПК. РО, 2006. 80 с.
36. Братченко С. Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты. *Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии*. Москва, 1997. С. 201–222.

37. Будняк Т. А. Комунікативні вміння вчителя. Педагогічна етика. Психолого-педагогічний семінар. *Класному керівнику: усе для роботи*. 2011. № 6 (30). С. 2–5.
38. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
39. Бутыгин Г. С. Стереотипы поведения: распознавание и интерпретация. *Социологические исследования*. 1980. № 4. С. 98–102.
40. Валитова Р. Р. Толерантность: порок или добродетель. *Вестник Московского университета*. Серия. Философия, 1996. № 7. С. 33–37.
41. Васильев Н. Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в педагогической практике. СПб. : Речь, 2005. 283 с.
42. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994. 191 с.
43. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
44. Вітвицька С. С. Практикум з педагогіки вищої школи : метод. посібник для студентів магістратури за модульно-рейтинговою системою навчання. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 396 с.
45. Вислова А. Нетерпимость в молодежной среде и способы ее преодоления. *Воспитание школьников*, 2008, № 6. С. 15–21.
46. Волинкин В. И, Педагогика в схемах и таблицах : учебное пособие. Ростов н/Д. : Феникс, 2008. 282 с.
47. Галузьяк В. М. Толерантність в структурі особистісної зрілості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*: Серія : Педагогіка і психологія. 2012. Вип. 38. С. 388–394.
48. Гвоздій, С. П. Організація позааудиторної діяльності студентів з дисципліни про безпеку життя. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2015. № 3(10). С. 12–17.

49. Голованова Н. Ф. Особенности технологии воспитательной работы в начальной школе. *Начальная школа плюс и после*. 2002. № 3. С. 1–9.
50. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця, ТОВ «Планер», 2010. 308 с.
51. Гордієнко Ю. А. Формування педагогічної толерантності майбутніх учителів іноземних мов початкової школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. 21 с.
52. Грачева Ю. И. Воспитание толерантности студентов в учебно-воспитательном процессе технического вуза : дисс. ... канд. пед. наук. Самара, 2009. 204 с.
53. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2008. 33 с.
54. Губа Н, Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*, 2018. Вип. 32. С. 97–108.
55. Гончар Л. В. Теоретико-методичні основи формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2018. 510 с.
56. Гордієнко В. Є. Що таке толерантність та ксенофобія? Година спілкування. *Класному керівнику : усе для роботи*. 2010. № 10(10). С. 26–28.
57. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. Москва : Русский язык, 1979. Т. 2. 1979. 779 с.
58. Даржинова С. В. Формирование толерантности у будущих педагогов средствами художественно-творческой деятельности : дисс. ... канд. пед. наук. Элиста, 2009. 181 с.
59. Декларація принципів толерантності : затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. *Освіта України*, 2003. №83. С. 4.
60. Декларація про права народів на мир. Нью-Йорк : Департамент загальної інформації ООН, 1985. 2 с.

61. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. Нью-Йорк : ООН, 1971. 16 с.

62. Декларація «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань». *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 11–13.

63. Демокрит. Антологія мирової політичної думки: в 5-ти т. Зарубежна політична думка : історія та еволюція. Москва : Мысль. 1997. Т. 1. 832 с.

64. Джуриновський А. Н. Полікультурне виховання в сучасному світі. Москва : Смысл, 2002. 72 с.

65. Діагностика доброзичливості (за шкалою Кемпбелла). веб-сайт URL: http://stud.com.ua/17580/psihologiya/diagnostika_dobrozichlivosti_shkaloyu_kempbella (дата звернення: 20.09.2018).

66. Дмитриев Г. М. Многокультурное образование. Учебное пособие. Москва : Народное образование, 1999. 208 с.

67. Добровицька О. О. Стан сформованості толерантності у студентів ВНЗ в умовах інтегрованого навчального середовища. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. Хмельницький, 2011. № 3. С. 19–24.

68. Довгополова О. А. Принцип толерантності у контексті духовної культури перехідних епох : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Одеса, 1997. 16 с.

69. Докукіна О. М. Полікультурне середовище сім'ї і толерантність особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Київ : Інститут проблем виховання АПН України, 2005. Вип.8. Кн. II. С. 292–295.

70. Докукіна О. М. Сутність, структура та особливості розвитку толерантності особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та*

учнівської молоді : зб. наук. праць. Київ : Інститут проблем виховання АПН України, 2006. Вип. 9. Кн. I. С. 91–96.

71. Донченко М. С. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів у позааудиторній діяльності у вищих навчальних закладах України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2004. 20 с.

72. Дурманенко О. Теоретичний аналіз поняття «педагогічні умови» в контексті моніторингу виховної роботи у вищому навчальному закладі. *Молодь і ринок*. 2012. №7 (9). С. 135–136.

73. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения. *Социологические исследования*. 1991. № 2. С. 106–114.

74. Эксхарт И. М. Духовные проповеди и рассуждения. Москва : Политиздат, 1991. 192 с.

75. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; відповід. ред. Василь Григорович Кремень.]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

76. Энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. 4-е изд. Москва : Сов. Энциклопедия, 1989. 1634 с.

77. Завірюха Л. А. Оволодіння засадами толерантності у студентському середовищі. *Педагогіка толерантності*. 2003. № 1 (23). С. 76–85.

78. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. веб-сайт URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 05.11.2016).

79. Закон України «Про вищу освіту» веб-сайт URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 05.11.2016).

80. Закон України «Про освіту» веб-сайт URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 05.11.2016).

81. Зверева І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. Діагностика моральної вихованості школярів. Київ : ІСДО, 1995. 156 с.

82. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной, социологии. *Социологические исследования*. 1984. № 2. С. 170–178.

83. Зиновьев Д. В. Социально-психологический портрет студента в контексте толерантности. веб-сайт URL: [http:// ros.krasuru. Paradigm](http://ros.krasuru.Paradigm). (дата звернення: 20.04.2018).

84. Золотухин В. М. Две концепции толерантности. Кемерово : Кузбасский государственный технический университет, 1997. 63 с.

85. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Западная философия XX века. Учебное пособие. В 2-х т. Москва : Интерпракс, 1994. Т. 1. 432 с.

86. Идентичность и толерантность. Сборник статей / Отв. ред. Н. М. Лебедева. Москва : Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. 413 с.

87. Ірхіна Ю. В. Формування професійної толерантності майбутніх викладачів вищої школи : автореф. ... дис. канд. пед. наук. Одеса, 2011. 20 с.

88. Исаев И. Ф. Развитие профессионально-педагогической культуры преподавателя в условиях модернизации педагогического образования. *Педагогіка та психологія*. 2006. Вип. 29. С. 63–72.

89. Кабатченко М. В. Воспитание в духе мира, социальной ответственности, сотрудничества. Материалы международного педагогического проекта Р.Е.Р.С.Е.: Центр педагогики мира. Москва, 1993. С. 109–110.

90. Кабуш В. Т., Трацевская А. В. Гуманизация воспитательного процесса в современной школе: пособие для педагогов учреждений общ. сред. образования. Минск : Нац. ин-т образования, 2012. 184 с.

91. Казьмерчук А. В. Внеаудиторная деятельность как средство интенсификации профессионального обучения в высшем учебном заведении. *Вестник ТГПУ*. 2013. № 9 (137). С. 54–60.

92. Камю А. Бунтующий человек : философия, политика, искусство / Общ. ред. А. М. Руткевич. Москва : Политиздат, 1990. 415 с.

93. Кант И. Основы метафизики нравственности. СПб. : Наука, 1995. 528 с.

94. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності : теорія і практика. (Монографія). Київ : Компринт, 2017. 403 с.

95. Канішевська Л. В. Аналіз феномена «толерантність» в гуманітарних науках. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип. 28(1). С. 255–265.

96. Канішевська Л. В. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання толерантності у молодших школярів у позааудиторній діяльності. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 2(11). С. 21–27.

97. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ... д-ра. пед. наук. Київ, 2011. 512 с.

98. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика её диагностики. *Психологический журнал*. 2003, Вип. 2 (5). С. 45–57.

99. Кендзьор П. І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2017. 42 с.

100. Кириленко А. І. Конфлікти між учителями й учнями. Способи їх розв'язання. Психолого-педагогічний семінар для вчителів з елементами тренінгу. *Класному керівнику : усе для роботи*, 2011. № 115. С. 11–15.

101. Кириллова В. Э. Научно-методическое обеспечение воспитательной деятельности педагога-куратора вуза : дис. ... канд. пед. наук. Казань, 2015. 184 с.

102. Классные часы 10-11 классы / Авт.-сост. А. М. Байбаков и др. Волгоград : Учитель, 2007. 135 с.

103. Классные часы. 11. Класс. / Авт.-сост. А. В. Давыдова. 2-е изд. Москва : ВАКО, 2016. 256 с.

104. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности: Учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования. Москва : Академический проект, 2004. 176 с.
105. Коберник О. М. Проектна технологія: можливості застосування в освіті. *Педагогіка середньої і вищої школи*. 2012. Вип. 36. С. 11–18.
106. Коберник О. М. Теорія і методика психолого-педагогічного проектування виховного процесу в школі : навч.-метод. посібник. Київ : Науковий світ, 2001. 182 с.
107. Коваль В. Ю. Система позааудиторної діяльності студентів вищих навчальних закладів. веб-сайт URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npdntu_pps/2009_6/koval.pdf (дата звернення: 05.09.2017).
108. Ковынева М. В. Методика активного обучения и воспитания Ростов-на-Дону : «Феникс», 2005. 320 с.
109. Коменський Я. А. Избранные педагогические сочинения. Москва : Учпедгиз, 1939. 320 с.
110. Кондрашова Л. В. Теоретические основы воспитания нравственно-психологической готовности студентов пединституты к профессиональной деятельности : дисс. ... д-ра пед. наук. Москва, 1989. 450 с.
111. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / пер.с фр. И. А. Шапиро. Ростов н/Д : Феникс, 2003. 256 с.
112. Кораблева А. А. Структура и характеристики толерантной образовательной среды. *Ярославский педагогический вестник*. Серия «Психолого-педагогические науки», 2014. Т. 3. № 1. С. 44–47.
113. Король Л. Д. Феномен толерантності у площині зарубіжної психології. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова*. Психологія, 2013, Т. 16, Вип. 22. Ч. 2. С. 149–158.
114. Корчак Я. Правила жизни. Москва : ИОКЦ «Детство. Отрочество. Юность», 2012. 160 с.

115. Кострубань Р. В. Формування толерантності у майбутніх учителів у процесі гуманітарної підготовки у педагогічних коледжах : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2016. 327 с.
116. Котелянець Ю. С. Формування толерантності майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2015. 247 с.
117. Котелянець Ю. С. Педагогічні умови формування толерантності у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2015. Вип. 135. С. 144–147.
118. Кочубей Т. Соціальне становлення особистості студента у навчальному процесі педагогічного коледжу. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. праць. 2008. № 25. С. 131–135.
119. Кравцов О. Г. Роль толерантности в личностном развитии ребенка. *Вестник РГГУ*, Серія «Психология», Москва, 2009. № 7. С. 189–200.
120. Кремень В. Ми повинні якнайшвидше зробити все можливе для зміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності. *Педагогіка толерантності*. 2002. № 4. С. 7–10.
121. Кривошопка І. В. Виховання толерантності майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури : дис. ... канд. пед. наук. 2015, 273 с.
122. Критерії і показники вихованості. Педагогічна психологія / (за ред. Л. М. Проколієнко, Д. Ф. Ніколенка). Київ : Вища школа, 1991. 220 с.
123. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии. Москва : Просвещение, 1972. 255 с.
124. Крутова И. В. Формирование у старшеклассников отношения к толерантности как социально-значимой ценности в обучении гуманитарным дисциплинам : дисс. ... канд. пед. наук. Волгоград, 2002. 231 с.
125. Кузнецова Ю. В. Психологические факторы развития толерантности в юношеском возрасте : дисс. ... канд. психол. наук. Астрахань, 2006. 152 с.

126. Кукушкин Н. В. Формирование толерантности у студентов средних специальных учебных заведений : дисс. ... канд. пед. наук. Саратов, 2004. 250 с.
127. Культурно-досуговая деятельность / Под. ред. А. Д. Жаркова, В. М. Чижикова. Москва : Моск. гос. ун-т культуры и искусств, 1998. 462 с.
128. Куницина В. Н., Казаринова Н. В., Погольпа В. М. Межличностное общение. Учебник для вузов : СПб : Питер, 2002. 544 с.
129. Кучак О. Володіти собою – найбільша влада. *Профтехосвіта*, 2015, № 10 (88). С. 35–37.
130. Кучерявий О. Г. Педагогіка : особистісно-розвивальні аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : НВП «Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2011. 464 с.
131. Кушнер Ю. З. Воспитательная деятельность мастера производственного обучения. Москва : Минск : Издательский центр АПО, 2001. 163 с.
132. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы психологии*. 1997. № 1. С. 46–54.
133. Локк Дж. Педагогические сочинения / Пер. с англ. Ю. Давидсон. Москва : Педагогика, 1939. 320 с.
134. Липатова Н. О. Формирование педагогической толерантности студентов – будущих учителей иностранного языка : дисс. ... канд. пед. наук. Самара, 20017. 188 с.
135. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
136. Лысенкова С., Шаталов В., Волков И. Педагогика сотрудничества. *Инновационные движения в российском школьном образовании*. Москва : Парсифаль, 1997. С. 383–386.
137. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в 8-ми томах. Москва : Педагогика, 1985. Т. 5. 334 с.
138. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ : Рад.школа, 1990. 366с.

139. Маковецкий М. С. Толерантность как объект социологического исследования. *Межкультурный диалог : исследования и практика* / под. ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. Москва : Центр СМИ МГУ, 2004. С. 141–155.

140. Маралов В. П., Ситаров В. А. Проблемы ненасилия в религиозных и педагогических концепциях. *Педагогика толерантности*. 1998. №3-4. С. 68–96.

141. Марачковская О. Л. Воспитание поведенческой гибкости будущих организаторов-методистов в системе внеаудиторной работы университета : дисс. ... канд. пед. наук. Тирасполь, 2010. 234 с.

142. Маслоу А. Самоактуализация. *Психология личности*. Тесты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва, 1982. С. 108–118.

143. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Москва : Смысл, 1997. 688 с.

144. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 208 с.

145. Методика діагностики спрямованості особистості (Б. Басса). веб-сайт URL: <https://fspou.edu.ua/metodykadiagnostyky-spryamovanosti> (дата звернення: 05.04.2018).

146. Мириманова М. С. Конфликтология: учебник для средних пед. учеб. заведений. Москва : Издат. центр «Академия», 2004. 320 с.

147. Молчанова А. Виховання толерантності учнів. *Профтехосвіта*. 2015. № 10 (22). С. 23–25.

148. Монахов Н. И. Изучение эффективности воспитания: Теория и методика: (опыт экспериментального исследования). Москва : Педагогика, 1981. 144 с.

149. Монтень М. Опыты. Полное издание в одном томе. Москва : АЛЬФА-КНИГА, 2009. 1149 с.

150. Морева Н. А. Тренинг педагогического общения. Москва : Просвещение, 2003. 304 с.

151. Мубинова З. Ф, Формирование этничности и толерантности : теорія, практика, проблеми. Уфа : БГУ, 2000. 136 с.
152. Мусаев К. М. Формирование толерантности у студентов педагогических колледжей во внеучебной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук. Махачкала, 2013. 168 с.
153. Мчедлов М. П., Ойзерман Т. И. Толерантность. Москва : Республика, 2004. 414 с.
154. Нагорний Б. Г., Яковенко М. Л., Яковенко А. В. Студентство і сучасність. Київ : Арістей, 2005. 160 с.
155. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. СПб. : ООО «Речь», 2004. 388 с.
156. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. веб-сайт URL: http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf (дата звернення: 05.04.2019).
157. Нечерда В. Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2014. 332 с.
158. Овчаренко Г. Е. Педагогічні умови соціалізації студентів мистецько-педагогічних спеціальностей у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2005. 22 с.
159. Ожегов С. И. Словарь русского языка : ок. 57 000 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. Москва : Русский язык, 1985. 797 с.
160. Олпорт Г. Личность: проблема науки или искусства? *Психология личности*. Тексты. Москва, 1982. С. 208–218.
161. Ольшанская Н. Техника педагогического общения: практикум для учителей и классных руководителей. Волгоград : Учитель, 2005. 74 с.
162. Орловська О. В. Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2011. 21 с.

163. Орловська О. В. Врахування вікових особливостей учнів старшої школи у процесі підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності у старшокласників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, Серія «Педагогічні науки», 2014. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_4_14 (дата звернення: 24.03.2018).

164. Оцінка рівнів емпатичних здібностей (В. В. Бойко). URL: https://stud.com.ua/17583/psihologiya/otsinka_rivnya_empatichnih_zdibnostey_boyko (дата звернення: 13.04.2018).

165. Падалка О. І. Теоретичні засади формування пріоритетних педагогічних цінностей у процесі професійно-педагогічної підготовки вихователя дошкільного навчального закладу. *Наука і освіта*. 2015. Вип. 9. С. 147–151.

166. Падалка О. Рефлексивний компонент у структурі пріоритетних педагогічних цінностей майбутніх вихователів. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. 2016. № 1. С. 106–110.

167. Падалка О. Формування педагогічних цінностей майбутніх вихователів у процесі позааудиторної роботи. *Неперервна освіта: теорія і практика*. 2017, Вип. 1-2. С. 71–74.

168. Падалка О. Зміст фахової підготовки майбутнього вихователя: аксіологічний підхід. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського : Педагогіка*. 2017, Вип. 12. С. 202–207.

169. Парижская хартия для новой Европы. Итоговый документ Сопещения по безопасности и сотрудничеству в Европе, 21 ноября 1990 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text (дата звернення: 24.09.2019).

170. Пелех Ю. В. Формування вчителя майбутнього : аксіологічний контекст. *Інноватика у вихованні*, 2017. Вип. 6. С. 34–46.

171. Пернарівська Т. П. Формування у студентів готовності до гармонізації міжособистісних відносин у позааудиторній діяльності : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2015. 236 с.

172. Петренко О. Б. Виховання культури потреб за В. Сухомлинським : спроба історико-педагогічної рефлексії. *Педагогічний альманах*. 2015. Вип. 26. С. 277–283.

173. Петренко О. Б. Методологічні основи реконструкції педагогічної системи Василя Сухомлинського в освітньому просторі нової української школи. *Інноватика у вихованні*. 2019. Вип. 10. С. 40–49.

174. Петренко О. Б. Проблема самореалізації особистості у концепції М. М. Рубінштейна. *Психологія : реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 215–220.

175. Петренко О. Б. Педагогіка діалогу В. Сухомлинського як умова виховання толерантності особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2014. Вип. 1.46 (108). С. 98–102.

176. Петрицкий В. А. Толерантность – универсальный этический принцип. *Известия СП лесотехнической академии*. СПб, 1993. С. 139–151.

177. Петриченко Л. Система позааудиторної роботи, спрямованої на підготовку майбутнього вчителя до творчої професійної діяльності. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць. Слов'янськ, 2010. Вип. 11. С. 33 – 40.

178. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-педагогический тренинг. Москва, 1989. 216 с.

179. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : Навч. посіб. / [О. М. Пехота, В. Д. Будака, А. М. Старева та ін.]; за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. 240 с.

180. Пікуль Л. В. «Уроки мислення» В. Сухомлинського і «Філософія для дітей» Метью Ліпмана. *Постметодика*. 2013. №6 (115). С. 22–24 с.

181. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління*. 2015. № 3. С. 51–56.

182. Пісоцький В. Еволюція толерантності: від язичництва до християнства. *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя*. 1996. Том XVI. Вип. 1. С. 107–111.

183. Платон, Протагор. Сочинения: В 4-х т. Москва : Мысль, 1990. Т. 1. 863 с.

184. Погодина А. А. Подготовка будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников : дисс. ... канд. пед. наук. Ярославль, 2006. 279 с.

185. Поніманська Т. І. Виховання у світлі педагогіки толерантності: Я. А. Коменський, К. Д. Ушинський, В. О. Сухомлинський. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : «Педагогічні науки». 2014. Вип. 1.46 (108). С. 115–119.

186. Потапчук Т. В. Виховний потенціал позааудиторної діяльності у формуванні естетичної культури майбутніх учителів образотворчого мистецтва. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2020. Вип. 73. С. 133–136.

187. Потапчук Т. В. Толерантність та педагогіка толерантності: проблеми наукових досліджень. *Гірська школа Українських Карпат*. 2020, Вип. 22. С. 26 – 31.

188. Потапчук Т. В. Формування моральної культури майбутніх вчителів музичного мистецтва у позааудиторній діяльності : основні педагогічні умови. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : педагогіка : електрон. наук. фах. вид. / Нац. акад. держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького, 2015. URL: <http://nadpsu.edu.ua/> (дата звернення: 20.02.2020).

189. Пчелинцева И. Г. Построение толерантной среды в образовательном пространстве высшего учебного заведения : дисс. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2006. 333 с.
190. Рашидова С. Студенти педагогічних спеціальностей як особлива соціокультурна спільність. *Духовність особистості*. Сєверодонецьк. Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. Ч. II. Вип. 3 (90). С. 126–144.
191. Риэрдон Б. Э. Толерантность – дорога к миру. Москва : Бонфи, 2001. 301 с.
192. Рыбак Е. В. Формирование толерантности у студентов высших учебных заведений : дисс. ... канд. пед. наук. Москва. 2004. 135 с.
193. Роджерс К. Что значит «становиться человеком». *Психология личности*. Самара, 1999. Т. 1. С. 363–378.
194. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. Москва : Рефлбук, 1997. 78 с.
195. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Избр. произведения: в 2-х т. Москва : Педагогика, 1989. Т. 2. 328 с.
196. Рудкевич Н. І. Характеристика форм організації позааудиторної роботи студентів. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна. 2018. Вип. 31. С. 241–251.
197. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва : Наука, 1969. 704 с.
198. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. 304 с.
199. Савченко О., Андрусич О. Вчимося толерантності. *Учитель початкової школи : науково-методичний журнал*. 2014. № 9 (16). С. 4–8.
200. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Початкова школа*. 2014. № 9. С. 4–7.
201. Сартр Ж.-П. Избранные произведения. Москва : Политиздат, 1992. 480 с.
202. Севастьянова О. А. Позанавчальна діяльність у ВНЗ у контексті нової освітньої парадигми. *Освіта Донбасу*. 2005. № 2. С. 70–73.

203. Седых А. П. Языковая личность и этнос (национально-культурные особенности коммуникативного поведения русских и французов. Москва : Компания спутник, 2004. 268 с.
204. Сиротенко А. Й. Уроки миру в школі. Київ : «Знання УРСР», 1987. №3. 47 с.
205. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Методологія науково-педагогічних досліджень : Підручник. Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.
206. Скрипник Н. С. Можливості позааудиторної діяльності студентів у формуванні їхньої суб'єктної позиції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Педагогіка і психологія. 2014. Вип. 41. С. 127–130.
207. Словник практичного психолога / Под ред. С. Ю. Головина. Минск : Харвест, 1997. 800 с.
208. Смалько О. Позааудиторна робота як чинник професійно-особистісного становлення майбутніх фахівців. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Педагогічні науки. 2014. № 8. С. 76–80.
209. Сойчук Р. Л. Відповідальність як найважливіша характеристика зростаючої особистості. *Інноватика у вихованні : зб. наук. праць. / упоряд. О. Б. Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін.* Рівне : РДГУ. 2018. Вип. 2. С. 212–221.
210. Сойчук Р. Л. До проблеми сутності смисложиттєвих цінностей особистості. *Сучасні інформаційні та інноваційні методика навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць.* Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер». 2018. Вип. 51. С. 77–81.
211. Сойчук Р. Л. Педагогічні умови виховання національного самоствердження учнівської молоді у позааудиторній діяльності закладу ЗСО. *Освітній простір України: науковий журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. 2019. Вип. 15. С. 194–201.

212. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Шарова О. Д. Тренинг «Учимся толерантности». *На пути к толерантному сознанию*. Москва : Смысл, 2000. С. 177–239.
213. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Прокофьева Т. Ю., Кравцова О. А. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности. Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. 125 с.
214. Солодка А. К. Теоретико-методичні засади крос культурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2015. 460с.
215. Стаковенкова Е. В. Работа социального педагога с детьми группы риска. *Работа социального педагога в школе и микрорайоне*. 2009. № 1. С. 41-70.
216. Степанов П. В. Педагогические условия формирования толерантности у школьников-подростков : дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 2002. 178 с.
217. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология. Ростов н/Д : «Феникс», 2004. 544 с.
218. Стоян А. Н. Организация досуга студенческой молодежи. Киев : Вища школа, 1984. 40 с.
219. Стрельцова Е. А. Диалоговая интерпретация знания как средство воспитания у студентов (на материале общепрофессиональных экономических дисциплин) : дисс. ... канд. пед. наук. Волгоград, 2003. 166 с.
220. Студентське самоврядування веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.12.2018).
221. Сумина Т. Г. Методика воспитательной работы : учебник для студентов учреждений высшего образования. Москва : Издательский центр «Академия», 2014. 192 с.
222. Сухомлинський В. О. Вибрані пед. твори : у 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.

223. Сухомлинський В. О. Вибрані пед.твори : у 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 4. 638 с.
224. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори : в 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т 3. С. 283–582.
225. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні : проблеми, перспективи. *Шлях освіти*. 1996. № 1. С. 24–27.
226. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний прогрес : особливості сучасних трансформаційних змін. *Шлях освіти*. 2004. № 2. С. 2–6.
227. Сухопара І. Г. Формування толерантності у молодших школярів у позааурчній діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2016. 378 с.
228. Таланчук П. М. Идеалы и реальность интерсоциального воспитания: Примерная концепция исследования. *Советская педагогика*. 1989. №1. С. 18–24.
229. Таргоній І. В. Використання мультимедійних технологій в системі мистецької освіти. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 4 С. 342 – 349.
230. Таргоній І. В. Готовність кураторів студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*: зб. наук. пр. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2019. Вип. 6 (329). Ч. 2. С. 109–117.
231. Таргоній І. В. До питання використання потенціалу позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми виховання толерантності студентів *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського. 2020. Вип. 1 (68). С. 272–276.
232. Таргоній І. В. Методична підготовка наставників студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Педагогічний часопис Волині*: наук. журнал. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки. 2019. №4 (15). С. 85–90.

233. Таргоній І. В. Мультимедійні засоби навчання як ефективний інструмент у роботі вчителя музичного мистецтва. *Мистецька освіта та розвиток творчої особистості*: зб. наук. пр. Рівне : Волинські обереги. 2016. Вип. 2. С. 298 – 303.

234. Таргоній І. В. Мультимедійні технології в системі освіти. *Проблеми розвитку освіти на сучасному етапі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Махачкала 15 грудня 2016 року). Махачкала, 2016. Ч. II. С. 192 – 195.

235. Таргоній І. В. Мультимедійні технології як невід’ємна складова у вихованні естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей. *Інновації в музичній освіті та мистецтві*: матеріали наукових читань студентів, магістрантів, аспірантів (м. Рівне 30 травня 2018 року). Рівне, 2018. С. 36 – 27.

236. Таргоній І. В. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині*: наук. журнал. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки. 2019. №2 (13). С. 47–52.

237. Таргоній І. В. Толерантність студентів педагогічних коледжів: стан вихованості. *Освітній простір України*: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 17. Ч. 2. С. 278–284.

238. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у працях педагогів. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матеріали Міжнар. наук. інтернет. конф. (м. Переяслав-Хмельницький 29 березня 2019 року). Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 235–236.

239. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у психологічних та педагогічних дослідженнях: теоретичні аспекти визначення сутності. *Освітній простір України*: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 15. С. 208–214.

240. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у сучасних дослідженнях. *Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та*

педагогічні аспекти: матеріали Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. FOLIA COMENIANA: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики ім. Я. А. Коменського. (м. Умань 16–17 травня 2019 року). Умань, 2019. С. 185 – 188.

241. Таргоній І. В. Форми і методи виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. *Education, Law, Business. Cartero Publishing House*. (Мадрид, Іспанія 24 квітня 2020 року). Мадрид, Іспанія, 2020. С. 82 – 84.

242. Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук. Київ., 2009. 532 с.

243. Тишков В. А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах. Очерки теории и политика этничности в России. Москва, 1997. С. 256–274.

244. Тишков В. А. Образование и культура толерантности. *Высшее образование в России*. 2001. № 3. С. 150–152.

245. Годорцева Ю.В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2004. 23 с.

246. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. научн.-метод. статей / ред. С. К. Бондырева. Москва : Изд-во Московского психолого-социального института. Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. 368 с.

247. Толерантность и согласие. / под ред. Тишкова В. А. и Солдатовой Г. У. Москва : Владис, 1998. 215 с.

248. Толстой Л. М. Путь к жизни. Москва : Республика, 1993. 431 с.

249. Тренинг для педагогов ДОУ «Толерантность – искусство жить вместе» сост. Небылицина Н. А. веб-сайт. URL: <http://belochka.bdu.su/uploads/sites/2017/05/tr> (дата звернення: 19.11.2019).

250. Тренінг для педагогів «Конфлікти – це норма життя». веб-сайт. URL: http://osvita-mvk.if.ua/content&content_id=1259 (дата звернення: 19.11.2019).

251. Ульянова А. Психологічні проблеми викладача у сучасних умовах та роль його особистості в навчально-виховному процесі. *Виховна робота в технікумах, коледжах*. 2005. № 3. С. 55–78.

252. Уолцер М. Про толерантність / пер. з англ. М. Лупішко. Харків : Видавнича група «РА-Каравела», 2003. 148 с.

253. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Собр. соч. : в 11 т. Москва, 1950. Т. 2. 483 с.

254. Фалькович Т. А., Толстоухова Н. С., Высоцкая Н. В. Подростки XXI века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях 8-11 классы. Москва : ВАКО, 2007. 256 с.

255. Федорець М. А. Метод проектів як ефективний засіб особистісного та суспільного розвитку студентів у навчально-виховному процесі педагогічного коледжу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 239–243.

256. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института психотерапии, 2002. 490 с.

257. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

258. Философия любви. Антология любви. / Составитель А. А. Ивин. – М. : Политиздат, 1990. Ч. 1. 510 с.

259. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 360 с.

260. Френе С. Педагогические инварианты. Избр. пед. соч. Москва : Прогресс, 1990. С. 265–302.

261. Фромм Э. Иметь или быть? Москва : Прогресс, 1990. 336 с.

262. Чебыкина О. В. Воспитание толерантности (занятие с подростками) разработка занятий. *Воспитание школьников*. 2013. № 1. С. 57–65.

263. Чередник Л. М. Формування у майбутніх учителів готовності до толерантного виховання молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук. Бердянськ, 2020. 523 с.
264. Чечилова Г. Бериславський педагогічний коледж: минуле, сучасне, майбутнє. *Рідна школа*. 2011. № 11. С. 52–55.
265. Шаповаленко В. И. Возрастная психологоия. (Психология развития и возрастная психология). Москва : Гардарики, 2005. 349 с.
266. Шаюк О. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнокультурної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2010. 1(39). С. 100–111.
267. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 2. С. 154–170.
268. Шеламова Г. М. Педагогические условия формирования толерантности учащихся профессионального лицея : дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 198 с.
269. Шик М. П. Адаптація студентів педагогічного коледжу до професійної діяльності в процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Черкаси, 2010. 22 с.
270. Школа: інформаційно-методичний журнал. 2010. № 2 (50) /лютий С. 52–67.
271. Школьна М. С. Виховання соціальної зрілості студентів аграрних коледжів у позааудиторній діяльності : дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2018. 297 с.
272. Штайнер Р. Искусство воспитания. Методика и дидактика. Москва : Парсифаль, 1996. 176 с.
273. Шустова Л. П. Воспитание толерантности: приемы для индивидуальной и групповой работы. *Классный руководитель*. 2006. № 4. С. 77–87.
274. Щукіна О. В. Особливості позааудиторної діяльності студентів ВНЗ. *Імідж сучасного педагога*. 2016. Вип. 6. С. 20–30.

275. Щуркова Н. А. Новые формы воспитательной работы. ИЯШ. 1994. № 4. С. 61–63.

276. Юдина И. Г. Когда не знаешь, как себя вести... Тренинг устойчивости подростков к коммуникативного стрессу : Практическое пособие. Москва : АРКТИ, 2007. 64 с.

277. Якименко С. І., Бреславська Г. Б. Формування культури дозвілля студентів : теорія і практика. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2014. 240 с.

278. Ясперс К. Смысл и назначение истории /пер. с нем. М. И. Левиной. Москва : Республика, 1994. 527 с.

279. Chagovets A., Chychuk A., Bida O., Kuchai O., Salnyk I., Poliakova I. Formation of Motivation for Professional Communication among Future Specialists of Pedagogical Education. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020. № 12(1). P. 20–38.

280. Conche M. La tolerance française et la signification universelle ? *La tolerance aujourd'hui*. UNESCO. Paris, 1993. P. 72.

281. Cristi R. Toleration, Reconciliation and Philosophy. *La tolerance aujourd'hui. Analyses philosophiques*. Document de travail pour le XIX e Congrès mondial de philosophie Moscou, 22-28 août 1993, UNESCO, Paris, août 1993. P. 33–36.

282. Fisch M. A modest proposal : Towards a religious politics of epistemic humility. *Journal of Human Rights*. 2003. № 2. P. 49–64.

283. Kanishevska L., Sabat N., Ersozoglul R., Pet'ko L., Spivak Yar., Turchynova G., Chernukha N. Staff development as a condition for sustainable development entrepreneurship. *Journal of Entrepreneurship, Education*. 2019. URL: <https://www.abacademies.org/articles/staff-development-as-a-condition-for-sustainable-development-entrepreneurship-7998.html> (дата звернення: 20.03.2020).

284. Kanishevska L. Theoretical aspects of the problem of upbringing tolerance in student youth. *Education, Law, Business: Collection of scientific articles*. Cartero Publishing House, Madrid, Spain, 2020. P. 77–81.

285. Kanishevska L., Matvienko O., Pankiv L., Pet'ko L., Stepanova L., Ragozina V., Soichuk, R. Innovations in arts and cultural education: Entrepreneurial aspect. *Journal of Entrepreneurship Education (JEI)*. 2020. 23(1).
286. King P. The problem of tolerance. Government E. Opposition, *London, School of economics and political science*. 1971. V.6. №2. P. 172–207.
287. Oberdiek H. Tolerance: Between forbearance and acceptance. Lanham, MA : Rowman Littlefield Publishers, Inc., 2001. 182 p.
288. Pelekh Y., Fraczek Z., Yanitskij M., Salassa, M. Społeczne i kulturowe uwarunkowania formowania się systemu wartości nauczycieli. *Kultura – Przemiany – Edukacja. Myśl o wychowaniu. Teorie i zastosowania edukacyjne*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. № 3. P. 6–80.
289. Pelekh Y. V. Yanitskij M. S., Seryj A. V., Braun O. A. The value orientations system of Generation Z : social, cultural and demographic determinants and others. *Siberian Journal of Psychology*. 2019. № 72. P. 46–67.
290. Pelekh Y. V. Experimental verification of the development of college students' value professional orientation. *Journal of Education, Health and Sport*. Bydgoszcz, 2019. № 9(1). P. 495–518.
291. Tarhonii I V. Pedagogical conditions of education of tolerance in students of pedagogical colleges in out-of-course activities. *Science Rise: 2 (67)*. Estonia: Science Rise, 2020. P. 27–31.
292. Von Bergen C., Von Bergen B., Stubblefield C., Bandow D. Authentic tolerance : Between forbearance and acceptance. *Journal of Cultural Diversity*. 2012. Vol. 19. Issue 4. P. 111–131.
293. Zarka C.Ch. La tolérance. Force et fragilité de la modernité. *La tolérance aujourd'hui*. UNESCO. Paris, 1993. P. 45.

ДОДАТКИ

Додаток А

ТЕСТ

«ОЦІНКА РІВНЯ ЕМПАТИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ» (В. БОЙКО)

Інструкція: Вам пропонуються запитання, на які потрібно дати відповіді «так» чи «ні».

Опитувальник

1. У мене є звичка уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, нахили, здібності.
2. Якщо оточення виявляє ознаки нервовості, я зазвичай залишаюся спокійним.
3. Я більше довіряю переконанням, розуму, аніж інтуїції.
4. Я вважаю для себе нормальним цікавитися проблемами інших людей.
5. Я можу легко увійти в довіру, якщо на те буде потреба.
6. Зазвичай я з першої зустрічі відчуваю в новій людині «близьку душу».
7. Здебільшого я першим починаю розмову.
8. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо оточення чимось засмучене.
9. Моя інтуїція – більш надійний засіб розуміння людей, ніж знання чи досвід.
10. Виявляти інтерес до внутрішнього світу іншої особистості – нетактовно.
11. Часто своїми словами я ображаю близьких мені людей, не помічаючи того.
12. Я легко можу уявити себе якоюсь твариною, відчуті її звички та стан.
13. Я зрідка розмірковую про причини поведінки людей, що мають до мене безпосередній стосунок.
14. Я зрідка переймаюся проблемами людей.
15. Зазвичай за кілька днів я відчуваю, що щось має трапитись із близькою мені людиною, і передчуття здійснюються.
16. У спілкуванні з людьми зазвичай намагаюсь уникнути розмови про особисте.

17. Іноді близькі люди дорікають мене за черствість і неувагу до них.
18. Мені легко вдається копіювати інтонацію, міміку людей, наслідуючи їх.
19. Мій допитливий погляд часто збентежує нових партнерів.
20. Чужий сміх зазвичай дратує мене.
21. Часто, діючи навмання, я, проте, знаходжу підхід до людини.
22. Плакати від щастя – нерозумно.
23. Я здатний(на) повністю довіритися друзям.
24. Мені зрідка зустрічалися люди, яких я розумів би без зайвих слів.
25. Я (випадково чи від допитливості) часто підслуховую розмови сторонніх людей.
26. Я можу залишатися спокійним навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.
27. Мені простіше підсвідомо відчутти людину, ніж зрозуміти її, «розклавши на плюси і мінуси»
28. У спокійно ставлюся до дрібних неприємностей, які виникають у моїх однокласників.
29. Мені було б важко довірливо спілкуватись із обачливою, замкненою людиною.
30. У мене творча натура – поетична, художня, артистична.
31. Я без особливої цікавості вислуховую сповіді нових знайомих.
32. Я розчулююсь, якщо бачу людину в сльозах.
33. Моє мислення більше відрізняється конкретністю, статечністю, послідовністю, ніж інтуїцією.
34. Коли друзі починають говорити про свої неприємності, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.
35. Якщо я бачу, що в когось із близьких на душі зле, то зазвичай утримуюся від розпитувань.
36. Мені важко зрозуміти, чому дрібниці можуть так сильно засмучувати людей.

Оброблення даних. Підрахуйте число правильних відповідей, що відповідають «ключу», а після визначте сумарну оцінку: +1, – 2, – 3, +4, +5, +6,

+7, +8, +9, - 10, - 11, +12, - 13, - 14, +15, - 16, - 17, +18, +19, +20, +21, - 22, +23, - 24, +25, - 26, +27, - 28, - 29, +30, - 31, +32, - 33, - 34, - 35, - 36.

Сумарний показник може змінюватися від 0 до 36 балів. Рівень прояву: 30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії; 29–22 балів – високий; 21–15 балів – середній рівень; менше 14 балів – низький.

Джерело: [132].

Додаток Б

КАРТКА ПЕДАГОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Об'єкт: студенти педагогічних коледжів.

Мета: діагностика рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів (за поведінковим критерієм).

Результати спостереження фіксуються наставниками студентських груп за схемою:

прізвище _____ ім'я студента _____

відділення _____ група _____

Рівень виявлення:

гуманності _____, терпимості _____,

доброзичливості _____, чуйності _____.

Рівень виявлення вміння:

контролювати власну поведінку _____

взаємодіяти, співпрацювати _____

вступати в діалогічне спілкування _____

знаходити способи попередження та розв'язання конфліктів _____

Умовні позначки: «В» – високий рівень сформованості толерантності; «С» – середній рівень; «Н» – низький рівень.

Додаток В
МЕТОДИКА

ДІАГНОСТИКИ ДОБРОЗИЧЛИВОСТІ (ЗА ШКАЛОЮ КЕМПБЕЛЛА)

Інструкція: Якщо Ви вважаєте, що якесь судження з пари є правильним і відповідає Вашому уявленню про себе та інших людей, то в бланку відповідей відзначте «А» чи «Б».

1. А). Людина частіше за все може бути впевненою в інших людях.
Б). Довіряти іншій людині небезпечно, оскільки вона може використати це у своїх цілях.
2. А). Люди радше будуть допомагати один одному, ніж ображати один одного.
Б). Навряд чи в наш час знайдеться така людина, якій можна було б повністю довіритися.
3. А). Ситуація, коли людина працює для інших, є небезпечною для неї.
Б). Друзі і співробітники виступають найкращим гарантом безпеки.
4. А). Віра в інших є основою виживання в наш час.
Б). Довіряти іншим рівнозначно пошуку неприємностей.
5. А). Якщо знайомий просить позику, краще знайти спосіб відмовити йому.
Б). Здатність допомогти іншому є однією з найкращих сторін нашого життя.
6. А). «Умова дорожча від золота» – усе ще найкраще правило в наш час.
Б). У наш час необхідно прагнути не зважаючи на принципи.
7. А). Неможливо «перестрибнути через себе».
Б). Там, де є воля, там є і результат.
8. А). У ділових стосунках нема місця дружбі.
Б). Основна функція ділових стосунків полягає в можливості допомогти іншому.

Оброблення та інтерпретація результатів

Якщо відповідь збігається з ключем, указаним у таблиці, записуємо – 1 бал, при розбіжності – 0 балів.

Ключ

Варіанти відповідей:

Відповіді	1 А	2А	3Б	4А	5Б	6А	7Б	8Б
Бали								
Усього								

Бали підсумовуються.

3 бали і менше – низький показник доброзичливого ставлення до інших;

4–6 балів – середній показник доброзичливого ставлення до інших;

7–8 балів – високий показник доброзичливого ставлення до інших.

Джерело: [145].

Додаток Г
МЕТОДИКА
ДІАГНОСТИКИ ВОЛЬОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ
(М. ФЕТИСКІН, В. КОЗЛОВ, Г. МАНУЙЛОВ)

Інструкція: Прочитайте наведені запитання. Намагайтеся відповідати на них з максимальною об'єктивністю. У разі згоди зі змістом ставте: «так»; при сумніві, невпевненості – «не знаю»; при незгоді – «ні».

Опитувальник

1. Чи зможете Ви завершити розпочату роботу, яка Вам нецікава, незалежно від того, чи дозволяють час і обставини відірватися і потім знову повернутися до неї?
2. Чи подолаєте Ви без особливих зусиль внутрішній опір, коли потрібно зробити щось неприємне?
3. Потрапляючи в конфліктну ситуацію (в навчанні або в побуті), чи в змозі Ви опанувати собою настільки, щоб поглянути на ситуацію з боку з максимальною об'єктивністю?
4. Якщо Вам потрібно дотримуватися дієти, чи зможете Ви подолати всі кулінарні спокуси?
5. Чи знайдете Ви в собі сили встати вранці раніше звичайного, як було заплановано ввечері?
6. Чи залишитеся Ви на місці події, щоб дати свідчення?
7. Чи швидко Ви відповідаєте на листи?
8. Якщо у Вас викликає страх майбутній політ на літаку або відвідування стоматолога, чи зумієте Ви без особливих зусиль подолати це почуття і в останній момент не змінити свого наміру?
9. Чи будете Ви приймати дуже неприємні ліки, які вам наполегливо рекомендують лікарі?
10. Чи дотримаєте Ви дану зопалу обіцянку, навіть якщо її виконання завдасть Вам чимало клопоту, іншими словами, чи є Ви людиною слова?
11. Ви без сумнівів відправляєтеся в подорож до незнайомого міста?

12. Чи суворо Ви дотримуєтеся розпорядку дня: часу пробудження, прийому їжі, занять, прибирання та інших справ?

13. Чи засуджуєте Ви бібліотечних боржників?

14. Чи зможе Вас відволікти дуже цікава телепередача від виконання термінової роботи?

15. Чи зможете Ви перервати сварку і замовкнути, якими б образливими не здавалися Вам слова протилежної сторони?

Оброблення результатів Відповідь «так» – 2 бали; «не знаю» – 1 бал; «ні» – 0 балів. Потім підсумовуємо загальну кількість балів.

1–12 балів – низька сила волі;

13–21 бал – середня сила волі;

22–30 балів – висока сила волі.

Джерело: [221].

Додаток Д
МЕТОДИКА

**ВИВЧЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ТА
ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ (М. ФЕТИСКІН, В. КОЗЛОВ,
Г. МАНУЙЛОВ) (адаптована)**

Інструкція: На кожне запитання потрібно відповісти «так» або «ні».

Опитувальник

1. Чи є у Вас прагнення до вивчення людей і встановлення знайомств з різними людьми?
2. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує Вас почуття образи, заподіяної Вам ким-небудь з Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко зорієнтуватися в критичній ситуації?
5. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття саме Вашої думки?
7. Вам приємніше і простіше проводити час за книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли деякі перешкоди ву здійсненні Ваших намірів, чи легко Вам відмовитися від них?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які старші від Вас за віком?
10. Чи любите Ви організовувати зі своїми товаришами різні ігри та розваги?
11. Чи важко Вам включатися в нові для Вас компанії (колективи)?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні справи, які потрібно було виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви домогтися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?
15. Чи важко Вам освоюватись у новому колективі?
16. У Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?
17. Чи прагнете Ви за нагоди познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто під час полагодження важливих справ Ви берете ініціативу на себе?
19. Чи дратують Вас люди, які оточують, і чи хочеться Вам побути на самоті?
20. Ви погано орієнтуєтесь в незнайомій для Вас обстановці?
21. Чи подобається Вам постійно перебувати серед людей?
22. Чи дратуєтесь Ви, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?
23. Чи відчуваєте Ви труднощі, якщо доводиться проявляти ініціативу для знайомства з новою людиною?
24. Ви втомлюєтесь від частого спілкування з одногрупниками?
25. Чи любите Ви брати участь у колективних справах?
26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при розв'язанні питань, які торкаються інтересів Ваших товаришів?
27. Ви почуваетесь невпевнено серед незнайомих людей?
28. Ви зрідка прагнете доводити свою правоту?
29. Чи вважаєте Ви, що для Вас немає особливих труднощів пожвавити розмову в групі малознайомих людей?
30. Чи берете Ви участь у громадській роботі коледжу?
31. Чи прагнете Ви обмежувати коло своїх знайомих?
32. Ви не прагнете обстоювати свою думку або рішення, якщо воно не відразу було прийнято товаришами?
33. Чи можете Ви поводитися невимушено в незнайомому колективі?

34. Чи охоче Ви беретеся до організації різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи є вірним, що Ви не відчуваєте впевненість і спокій, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?

37. У Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?

39. Чи часто Ви ніяковієте при спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Ви не дуже впевнено почуваетесь в оточенні великої групи своїх товаришів?

Ключ для оброблення даних:

Комунікативні здатності. Відповіді:

(+) так: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37

(-) ні: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39

Організаційні здатності. Відповіді:

(+) так: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38

(-) ні: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40

За кожную відповідь «так» або «ні» для висловлювань, що збігаються із зазначеними в ключі, надається один бал. Потім бали підсумовуються.

Низький рівень – 1–16 балів.

Середній рівень – 17–32 балів.

Високий рівень – 33–40 балів.

Джерело: [221].

Додаток Е

МЕТОДИКА «ЕКСПЕРЕС-ДІАГНОСТИКА ПОВЕДІНКОВОГО СТИЛЮ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ (М. ФЕТИСКІН, В. КОЗЛОВ, Г. МАНУЙЛОВ) (адаптована)

Інструкція: Просимо Вас відповісти на питання опитувальника, оцінивши, наскільки властиво Вам те або інше поведження в конфліктній ситуації: часто – 3 бали, іноді – 2, зрідка – 1 бал.

Опитувальник

1. Погрожую або б'юся.
2. Намагаюсь прийняти точку зору супротивника і поважаю її, як свою.
3. Шукаю компроміс.
4. Допускаю, що не правий (а), навіть якщо не можу повірити в це остаточно.
5. Уникаю супротивника.
6. Бажаю будь-що добитися своєї мети.
7. Намагаюсь з'ясувати, з чим саме я можу погодитись, а з чим – категорично ні.
8. Погоджуюсь на компроміс.
9. Здаюсь.
10. Змінюю тему.
11. Повторюю одне й те саме, поки не досягну свого.
12. Намагаюсь знайти джерело конфлікту, зрозуміти, з чого все почалося.
13. Трохи поступаюсь і підштовхую тим самим до поступок іншу сторону.
14. Пропоную мир.
15. Намагаюся перевести все на жарт.

Оброблення та інтерпретація результатів

Ключ

А (1, 6, 11) – жорсткий стиль розв’язання конфліктних ситуацій.

Б (4, 5, 9, 10, 14, 15) – м’який стиль розв’язання конфліктних ситуацій.

В (2, 3, 7, 8, 12, 13) – компромісний стиль конфліктних ситуацій.

Джерело: [221].

Додаток Ж

ЗАНЯТТЯ

для наставників студентських груп «формуємо толерантність у майбутніх педагогів»

№	Тематика занять	К-ть годин
1.	Толерантність як педагогічна категорія (лекція)	2 год.
2.	Формуємо толерантність (творча майстерня для наставників студентських груп)	2 год.
3.	Сутнісна характеристика поняття «толерантність» (лекція)	2 год.
4.	Особливості формування толерантності майбутніх педагогів (круглий стіл)	2 год.
5.	Методика діагностики рівнів сформованості толерантності студентів педагогічних коледжів (заняття-практикум)	2 год.
6.	Оптимізація форм і методів формування толерантності студентів педагогічних коледжів (заняття-практикум)	2 год.
7.	Стили педагогічного спілкування (заняття-практикум)	2 год.
8.	Способи конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів (заняття-практикум)	2 год.
Усього	16 годин	

Додаток II

ТЕМАТИКА ПРОГРАМИ ВИХОВНИХ ГОДИН ДЛЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ КОЛЕДЖІВ «КРОКУЄМО ДО ТОЛЕРАНТНОСТІ»

1). «Що таке толерантність», «Формуємо толерантність», «Ще раз про толерантність», «Толерантна особистість», «Емпатія», «Стереотипи», «Ксенофобія», «Упередження», «Дискримінація», «Насилля», «Екстремізм у молодіжному середовищі», «Більшість і меншість».

2). «Багаті та бідні», «Чоловіки і жінки», «Нетерпимість до інодумців», «Толерантне ставлення до людей з обмеженими можливостями», «Культурні відмінності», «Проблеми міжнаціональних відносин», «Усі ми різні», «Конфлікти. Види і типи конфліктів», «Два кроки до конфлікту», «Стилі поведінки в конфліктній ситуації», «Психологічний захист у конфліктній ситуації», «Межі толерантності».

3). «Злочини інтолерантності», «Життя без агресії», «Чи толерантна Ви людина?», «Толерантність – гармонія багатоманітності», «Чи важко бути толерантним?», «Вчитися володіти собою», «Толерантне спілкування», «Толерантний педагог. Який він?», «Правила толерантного спілкування педагога», «Межа толерантності педагога», «Грані толерантності», «Любов – добро – толерантність».

Додаток К

ГОДИНА НАСТАВНИКА СТУДЕНТСЬКОЇ ГРУПИ

«ФОРМУЄМО ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

(заняття з елементами тренінгу)

Мета: розширити знання студентів про поняття «толерантність»; розвивати емпатію; сприяти вихованню в студентів поваги до інших людей.

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Основний етап.

1. Мозковий штурм «Що таке толерантність?»

Студентів було розподілено на підгрупи. Кожній підгрупі необхідно було дати своє визначення поняття «толерантність». При цьому зазначалося, що це визначення має бути коротким, конкретним, ємким.

Кожне визначення записували на дошці та обговорювали його.

Наводимо окремі визначення поняття «толерантність», запропоновані студентами:

«Толерантність – це терпимість до інших думок, вірувань та поведінки».

«Толерантність – це відмова від принципів національної винятковості і переваги, готовність миритися з чужою думкою».

«Толерантність – це повага людської гідності».

«Толерантність – це право бути іншим».

Таким чином, дійшли висновку, що поняття «толерантність» має багато вимірів.

Наприклад: повага до права бути іншим; відмова від принципів національної винятковості і переваги; готовність миритися із чужою думкою; повага до людської гідності; терпимість до інших думок, вірувань та поведінки.

– Чим відрізняються ці визначення?

– Чи можна дати одне загальне поняття «толерантність»?

Таким чином, кожне визначення поняття «толерантність» має багато сторін і кожне з визначень виявляє одну з них.

– Що спільного у цих визначень? (Усі вони виражають право інших бути такими, якими вони є).

Увагу студентів звернули на те, що всі запропоновані ними визначення толерантності виражають право інших людей бути такими, якими вони є.

Далі студентам дали завдання схарактеризувати симптоми нетерпимості, як-от: глузування, упередження, пошук «цапа відбувала», дискримінація, бойкот, переслідування, залякування, придушення.

Потім обговорювали з ними такі запитання:

1. До яких наслідків можуть призвести такі дії в студентському середовищі щодо окремих студентів?

2. Які дії можуть змінити ситуацію та сприяти встановленню більш терпимого контакту між одногрупниками?

3. Які ознаки толерантності є наявними у вашій студентській групі?

Після обговорення запропонованих запитань увагу учасників експерименту звернули на те, що толерантною може вважатися людина, яка ставиться до іншої людини без внутрішнього протесту.

Далі схарактеризували деякі симптоми нетерпимості:

1. Глузування.
2. Упередження.
3. Пошук «цапа відбувала».
4. Дискримінація.
5. Бойкот.
6. Переслідування.
7. Залякування.
8. Придушення.

Обговорення запитань:

1. До яких наслідків можуть призвести такі дії в студентському середовищі щодо окремих студентів?

2. Які дії можуть змінити ситуацію та сприяти встановленню більш терпимого клімату між одногрупниками?

3. Які ознаки толерантності Ви спостерігаєте у вашій студентській групі?

Отже, толерантною може вважатися людина, яка ставиться до іншої людини без внутрішнього протесту, тобто приймає її такою, якою вона є.

Толерантне ставлення ґрунтується на здатності до співпереживання і в прагненні до взаєморозуміння. Вона може бути основою для толерантної поведінки.

Не буває абсолютно толерантної особистості та абсолютно інтолерантних людей. Важливим є те, чи є в вас прагнення до толерантної взаємодії.

2. Проведення вправи «Чарівна ручка» (Чебыкина О. В., 2013, с. 60)
(додаток Л 1.).

3. Проведення вправи «Як проявляти толерантність» (додаток Л 2.).

IV. Рефлексивний етап.

V. Підсумок заняття.

Джерела: [101; 102; 103].

Додаток Л

Додаток Л.1

Методика проведення вправи «Чарівна ручка»

Мета: розвивати вміння співвідносити свої хороші і погані якості.

Обвести на аркуші свою руку. Написати на пальцях свої хороші якості, а на долоні ті, які необхідно виправити.

1. *Обговорення висловлювань про толерантність.*

«Мир неможливо утримати силою. Його можна лише досягти розумінням».

(А. Ейнштейн).

«Кожна людина – як буква в алфавіті, і щоб утворити слово, треба злитися з іншими»

(О. Мандельштам).

«Нерозуміння робить із друзів ворогів».

(Л. Фейхтвангер).

Джерело: [221, с. 60].

Додаток Л.2

Вправа «Як проявляти толерантність?»

Мета: розширити уявлення студентів про якості толерантної та інтолерантної особистості.

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мети заняття.

III. Основний етап.

Запишіть риси, які на Вашу думку, характеризують толерантну особистість.

Група 1.

Підтримка, егоїзм, конфлікт, доброта, повага, розуміння, безсердечність, співчуття, безтактність.

Група 2.

Злагода, сердечність, хвастощі, рівність, грубість, милосердя, заздрість, брехня, великодушність.

Група 3.

Роздратування, терпимість, відкритість, безсердечність, прощення, скупість, конфлікт, співпраця, любов.

Група 4.

Грубість, неповага, свобода, роздратування, дружба, незалежність, скупість, конфлікт, гармонія.

Отже, толерантна людина завжди виявляє турботу і розуміння, гуманність, доброзичливість, терплячість, співчуття, милосердя, емпатійність, повагу гідності, відкритість, довіру, небайдужість, альтруїзм, чуйність, поблажливість, уміння не засуджувати інших, уміння володіти собою.

Зазначмо, що якостями інтолерантної людини є: егоїзм, зневага, ігнорування, нетерпимість, цинізм, байдужість, агресивність, авторитаризм, конфліктність, амбіційність.

Проранжуємо ознаки толерантної особистості: поблажливість, терпіння, прихильність до інших, альтруїзм, чуйність, довіра, терпимість до відмінностей, вміння володіти собою, доброзичливість, милосердя, гуманність, вміння слухати, здатність до співпереживання, вміння розділяти радість з іншими людьми.

Студентів розподіляємо на пари та пропонуємо їм дослідити конкретні ситуації дискримінації, які можуть трапитися в повсякденному житті, і можливі засоби реагування на такі ситуації.

Студенти мають обрати найбільш придатний спосіб поведінки. Після цього вони готують презентацію своєї ситуації та розповідають про обраний варіант її розв'язання. Група надає свої коментарі.

Додаток Л.3

Ситуації дискримінації

Ситуація 1.

Усі навколо розповідають про вірменів смішні анекдоти. У вашій групі навчається вірменин. Він дуже ображається, коли в його присутності розповідають смішні анекдоти про вірменське радіо.

Варіанти розв'язання ситуації:

1. Поясню цьому хлопцеві/дівчині, що анекдоти – це просто жарти.
2. Попрошу не розповідати при мені цих образливих анекдотів.
3. Буду сміятися і не звертатиму уваги на образи хлопця/дівчини.

Ситуація 2.

У вашій групі одногрупники називають деяких студентів за прізвиськом. Наприклад, Миколу називають «Товстий», хоча він кілька разів просив не називати його так. Ви називаєте його за іменем, але всі кричать: «Якій він Микола, він – Товстий!».

Варіанти розв'язання ситуації:

1. Я також почну звертатися до нього «Товстий», як його називають усі.
2. Спробую пояснити всім, що називати людину за прозвиськом неприпустимо.
3. Буду називати його за іменем. Мені байдуже, як його називають інші.

Ситуація 3.

Василь має нетипову для хлопця зачіску – занадто довге волосся. Як поводитися тим, кому його стиль не подобається?

Варіанти розв'язання ситуації:

1. Постійно демонструвати своє негативне ставлення, у різкій формі рекомендувати змінити зачіску.
2. Вимагати дотримуватися загального стилю зачіски для хлопців.
3. Виходити з того, що людина має право на самовираження і може робити будь-що зі своїм волоссям.

Ситуація 4.

У вашій студентській групі є Катерина, яка постійно виявляє неповагу до інших. Як бути?

Варіанти розв'язання ситуації:

1. Прагнути уникати спілкування з Катериною.
2. Відповідати їй грубістю на грубість.
3. «Ковтати» образи і проводити з Катериною роз'яснювальну роботу.

Ситуація 5.

Один із викладачів розповідає, що всі араби і мусульмани загалом – терористи. Які ваші дії:

Варіанти розв'язання ситуації:

1. Після заняття поясню друзям, що це – упередження.
2. Під час заняття буду гратися з мобільним телефоном, не концентруючи увагу на словах викладача.
3. Під час заняття буду заперечувати викладачеві.
4. Звернуся до директора коледжу [270, с. 52–67].

IV. Рефлексивний етап.

V. Підсумок заняття.

Додаток Л.4

Обговорення байки Езопа «Сонце і Вітер»

Байка Езопа «Сонце і Вітер»

Посперечалися Сонце і Вітер про те, хто сильніший.

– Я доведу, що я сильніший, – вигукнув Вітер.

– Бачиш людину в плащі. Б'юся об заклад, що мені швидше вдасться змусити її зняти плащ, аніж тобі.

Сонце зайшло за хмару, а Вітер почав дмухати ще сильніше, поки не перетворився на ураган.

Але чим сильніше дув Вітер, тим щільніше людина застібала на собі плащ. Нарешті Вітер почав ущухати, а потім і зовсім припинився.

Тоді Сонце виглянуло крізь хмари й доброзичливо усміхнулося людині.

Невдовзі вона стала витирати піт з чола та зняла плащ. Тут Сонце і сказало Вітрові, що доброта і дружелюбність пересилають лють.

Запитання:

1. Про що йдеться в байці?
2. Як Ви будете свої стосунки з людьми, які оточують? Яких результатів досягаєте?
3. Чи вважаєте Ви себе доброю, терплячою людиною?
4. У чому це виявляється?
5. Чим відповідаєте Ви на добросердя людей?

Джерело: [3, с. 145].

Додаток Л.5

Методика проведення вправи «Чарівна крамниця»

Ведучий просить учасників уявити, що існує крамниця, у якій є досить незвичайні речі: терпіння, поблажливість, прихильність до інших, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, терпимість до відмінностей, уміння володіти собою, доброзичливість, гуманізм, здатність до співпереживання, відкритість, чуйність та інші. Далі викликається один із учасників. Він може придбати кілька «речей», яких йому бракує. До прикладу, покупець просить продати «уміння володіти собою». Продавець з'ясовує, навіщо йому необхідне вміння володіти собою. Як плату продавець просить у покупця щось натомість, приміром, він може розплатитися доброзичливістю, яка в нього в надлишку.

Слід зазначити, що ми не зможемо відразу зробити толерантною ані свою поведінку, ані поведінку інших людей, і не треба картати себе за це. Однак важливим є навіть найменший крок у цьому напрямі.

Шлях інтолерантності характеризується уявленням людини про свою винятковість, прагненням до влади, відчуттям дискомфорту існування в дійсності, яка оточує.

Толерантний шлях – це шлях людини, яка добре знає себе, розуміє інших людей, доброзичливо ставиться до інших культур, поглядів, традицій.

«Діста для тих, хто хоче стати толерантним».

Понеділок. Розмовляючи з людьми, загляньте їм в очі. Привітайтеся зі всіма.

Вівторок. Спробуйте не нав'язувати іншим своєї волі. Вислухайте їхню думку.

Середа. Зробіть для кого-небудь добру справу так, щоб людина не дізналася, що добро йде від Вас.

Четвер. Не виявляйте до оточення такого ставлення, якого Ви не хочете відчувати щодо себе.

П'ятниця. Постарайтеся гарно виглядати. Говоріть тихим голосом.

Субота. Запишіть п'ять позитивних якостей, що характеризують Вас і Вашу подругу (друга).

Неділя. Знайдіть три причини, щоб подякувати своїм рідним.

Проживіть за цією «дієтою» хоча б тиждень. Розкажіть своїм близьким про те, як змінилося ваше ставлення до людей.

Джерела: [3, с. 146; 19, с. 100; 209, с. 181–182; 225, с. 84].

Додаток Л.6

Моральні ситуації, запропоновані студентам на годині наставника студентської групи «Упередження»

Ситуація 1.

Ашот – вірменин. Він живе в нашому місці та розмовляє українською мовою, але з акцентом.

Хлопці глузують з нього. Одного разу вони оточили його і стали передражнювати.

Ситуація 2.

Брат Миколи хворий. Він прикутий до інвалідного візка.

Якось Микола запросив однокласників до себе додому. Вони побачили брата й почали швидко збиратися додому.

Наступного дня вся група обговорювала брата Миколи.

Ситуація 3.

Аліна збирається привести додому свого найкращого друга. Вона повідомила про це батькам, але зауважила, що він – афроамериканець.

– Яка реакція батьків?

Після ознайомлення із цими ситуаціями за студентами обговорили такі запитання:

1. Що спільного в усіх цих ситуаціях? Чому в цих ситуаціях люди поведуться саме так?
2. Чи відчують вони себе жертвами забобонів?
3. Чи заслуговують вони на таке ставлення до себе?
4. Згадайте, чи траплялися ситуації, коли Ви ставали жертвами забобонів? Як Ви себе поводити? Чи хтось допоміг Вам?
5. Які шляхи запобігання подібним ситуаціям?

Джерело: [102, с. 31].

Додаток Л.7

Ситуації «Стилі поведінки в конфлікті»

Ситуація 1.

Ви впевнені, що можете самі вирішувати, коли вам повертатися додому. Але ж батьки вимагають, щоб ви були вдома не пізніше десятої години. Як розв'язати цю проблему?

Ситуація 2.

Василь К. постійно звертається до Вас по допомогу під час контрольної роботи. Він просить: «Допоможи мені! Дай списати!» Ви йому допомагаєте, і так трапляється, що за списане завдання він отримує значно вищий бал, ніж Ви.

Василя цей факт не засмучує. Він укотре звертається до Вас із цим же проханням. Між вами виникає конфлікт. Який вихід з конфлікту Ви запропонуєте?

Далі відбувалося обговорення цієї ситуації за такими запитаннями:

1. У яких випадках у розв'язанні конфліктної ситуації можна піти на компроміс?
2. Чи завжди компроміс є засобом розв'язання конфліктів?
3. Чи існує така ситуація, у якій Ви, незважаючи на обставини, ніколи не підете на компроміс?

Додаток Л.8

Методика проведення рольової гри «Повітряна куля»

Студентів розподілили на екіпажі та обрали два експерти. Кожному учасникові гри роздали картки, у яких у першій колонці зазначено список речей, які є на повітряній кулі, друга колонка була порожньою. Члени екіпажу мали ознайомитися з їх змістом та уявити, що вони є експедицією, яка повертається додому через океан на повітряній кулі. Повітряна куля є добре екіпірованою й безпечною, але раптом вона почала знижуватися. Члени екіпажу відразу ж викинули баласт (мішки з піском), але зниження тривало. Отож студентам підгрупам студентів було поставлено завдання: протриматися в повітрі 20 хвилин до прибуття допомоги. Необхідно було терміново з'ясувати, що і в якій послідовності потрібно викинути із запропонованих у картці речей задля того, щоб залишитися живими. Між собою треба домовлятися швидко, інакше можна розбитися.

У кожній підгрупі студентів було п'ять хвилин для самостійного ухвалення рішення.

У картці в колонці № 1 необхідно було проранжувати предмети від 1 до 15 у тій послідовності, у якій члени екіпажу будуть викидати за борт. Необхідно було ухвалити групове рішення, що і в якій послідовності викидати, та відмітити спільне рішення в картці в колонці №2. При цьому потрібно дотримуватися таких правил: висловлювати свою думку може кожен член екіпажу; кількість висловлювань не обмежуються.

Рішення ухвалюється в тому випадку, якщо за нього проголосували всі члени команди.

Після закінчення відведеного часу експерти обговорювали роботу екіпажів та визначали кращий з них. Кожен учасник екіпажу називав свої помилки. Після обговорення дійшли висновку, що всі речі треба було викинути за борт, послідовність не має значення. Це і допомогло б екіпажам протриматися в повітрі 20 хвилин до прибуття допомоги.

Додаток: [221, с. 57-58].

Додаток Л.9

Гра «Шість капелюхів»

Мета гри : допомогти студентам зрозуміти, що будь-яку ситуацію можна проаналізувати без осуду, знаходячи в ній сильні сторони й розуміння позиції сторін

Сюжет гри

Жив-був колись майстер-капелюшник. Коли він помер, його шестеро дітей отримали в спадок майстерню, у якій знайшли інструменти та шість різнокольорових капелюхів.

Спочатку спадкоємці думали, що ці капелюхи зшиті на замовлення. Збігав час, але за капелюхами ніхто не приходив. Відтак діти вирішили розподілити між собою ці капелюхи.

Той, хто одягнув білий капелюх, навчився розбиратися в цифрах і фактах, проте всі емоції він втратив назавжди.

Той, хто одягнув чорний капелюх, у всьому бачив лише недоліки.

Власниця червоного капелюха стала жити під владою емоцій, але не змогла керувати ними.

Власниця жовтого капелюха бачила у світі, що її оточує, тільки позитивне.

Власник синього капелюха став дослідником та навчився отримувати від різних ситуацій життєві уроки.

Власник зеленого капелюха відкрив у собі величезні творчі можливості й занурився у світ мистецтва.

Далі ми беремо в руки коробку з капелюхами, розпочавши з білого, і наголошуємо студентам: «У ньому ви здатні перелічити ті факти, ту послідовність подій, які відбуваються з нами в цій ситуації».

Чорний капелюх. Що найнеприємніше в цій ситуації? Які негативні наслідки можуть бути?

Червоний капелюх. Що відчувала вчителька? Що відчували діти? Що відчували батьки?

Жовтий капелюх. Немає абсолютно поганих ситуацій. Що корисного в цій ситуації? Які її позитивні сторони?

Синій капелюх. Який життєвий урок ви отримали в цій ситуації?

Зелений капелюх. Які творчі можливості розвинулися завдяки цій ситуації?»

Наприкінці студентів спитали: «Чи можуть бути корисними всі шість різнокольорових капелюхів?»

Джерело: [9, с. 20-30].

Додаток М

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1.Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у психологічних та педагогічних дослідженнях: теоретичні аспекти визначення сутності. *Освітній простір України: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 15. С. 208–214.

2.Таргоній І. В. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині: наук. журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки. 2019. №2 (13). С. 47–52.

3.Таргоній І. В. Толерантність студентів педагогічних коледжів: стан вихованості. *Освітній простір Україн.: наук. журнал ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника». 2019. Вип. 17. Ч. 2. С. 278–284.

4.Таргоній І. В. Готовність кураторів студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: зб. наук. пр.* Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2019. Вип. 6 (329). Ч. 2. С. 109–117.

5.Таргоній І. В. Методична підготовка наставників студентських груп до виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів. *Педагогічний часопис Волині: наук. журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки. 2019. №4 (15). С. 85–90.

6.Таргоній І. В. До питання використання потенціалу позааудиторної діяльності педагогічних коледжів у контексті проблеми виховання толерантності студентів *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр.* Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського. 2020. Вип. 1 (68). С. 272–276.

Статті у наукових виданнях інших держав

7. Tarhonii I V. Pedagogical conditions of education of tolerance in students of pedagogical colleges in out-of-course activities. *Science Rise*: 2 (67). Estonia: Science Rise, 2020. P. 27–31.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у працях педагогів. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук. інтернет. конф. (м. Переяслав-Хмельницький 29 березня 2019 року)*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 235–236.

9. Таргоній І. В. Феномен «толерантність» у сучасних дослідженнях. *Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. FOLIA COMENIANA: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики ім. Я. А. Коменського. (м. Умань 16–17 травня 2019 року)*. Умань, 2019. С. 185 – 188.

10. Таргоній І. В. Форми і методи виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. *Education, Law, Business. Cartero Publishing House. (Мадрид, Іспанія 24 квітня 2020 року)*. Мадрид, Іспанія, 2020. С. 82 – 84.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

11. Таргоній І. В. Мультимедійні засоби навчання як ефективний інструмент у роботі вчителя музичного мистецтва. *Мистецька освіта та розвиток творчої особистості: зб. наук. пр. Рівне: Волинські обереги. 2016. Вип. 2. С. 298 – 303.*

12. Таргоній І. В. Використання мультимедійних технологій в системі мистецької освіти. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4 С. 342 – 349.*

13. Таргоній І. В. Мультимедійні технології в системі освіти. *Проблеми розвитку освіти на сучасному етапі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Махачкала 15 грудня 2016 року). Махачкала, 2016. Ч. II. С. 192 – 195.

14. Таргоній І. В. Мультимедійні технології як невід’ємна складова у вихованні естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей. *Інновації в музичній освіті та мистецтві*: матеріали наукових читань студентів, магістрантів, аспірантів (м. Рівне 30 травня 2018 року). Рівне, 2018. С. 36 – 27.

Додаток Н

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Наукова конференція «Мистецька освіта та розвиток творчої особистості: Європейський вимір» (м. Рівне 24 березня 2016 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Мультимедійні засоби навчання як ефективний інструмент у роботі вчителя музичного мистецтва».

2. Всеукраїнський круглий стіл «Роль науки, релігій та суспільства у формуванні моральної особистості в Україні» (м. Рівне 1 листопада 2016 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Виховання естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей».

3. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (м. Рівне 10 листопада 2016 року). Форма участі – очна, публікація на тему: «Використання мультимедійних технологій в системі мистецької освіти».

4. XXI Міжнародна науково-практична конференція «Культурний вектор розвитку України початку XXI століття: реалії і перспективи» (м. Рівне 10 – 11 листопада 2016 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Естетична культура в контексті наукових досліджень».

5. II Всеукраїнська науково-методична конференція (з міжнародною участю) «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (м. Херсон 18 листопада 2016 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Виховання естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей».

6. IV Міжнародна науково – практична конференція «Проблеми розвитку образования на современном этапе» (м. Махачкала 15 грудня 2016 року). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Мультимедійні технології в системі освіти».

7. Всеукраїнський круглий стіл «Цінність людського життя в Україні та сучасному світі» (м. Рівне 31 жовтня 2017 року). Форма участі – очна,

доповідь на тему: «Роль естетичної культури у вихованні студентів мистецьких спеціальностей».

8. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2017 рік (м. Рівне, 22-23 березня 2018 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Використання мультимедійних презентацій естетичного спрямування у виховному просторі ВНЗ».

9. Наукове читання «Інновації в музичній освіті» (м. Рівне 30 травня 2018 року). Форма участі – очна, публікація тез на тему: «Мультимедійні технології як невід’ємна складова у вихованні естетичної культури студентів мистецьких спеціальностей».

10. Регіональна науково-практична конференція «Реформування сучасної освіти: діалог із Василем Сухомлинським» (м. Рівне 20 вересня 2018 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Використання ідей В. Сухомлинського щодо виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку засобами музики».

11. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Особистісний потенціал сучасного викладача закладу вищої освіти як основа професійного становлення майбутніх фахівців» (м. Івано-Франківськ 6 – 7 грудня 2018 року). Форма участі – заочна: «Формування комунікативної толерантності у майбутніх вихователів ЗДО».

12. Всеукраїнський круглому столі «Компетентнісна модель викладача вищої школи. Демаркація меж творчості та вимог нової інформаційної доби» (м. Луцьк 30 січня 2019 року). Форма участі – заочна: «Професійна підготовка майбутніх вихователів ЗДО в магістратурі».

13. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький 29 березня 2019 року). Форма участі – заочна, публікація тез на тему: «Феномен «толерантність» у працях педагогів».

14. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Сучасний вчитель початкової школи: проблеми та перспективи в контексті освітньої реформи» (м. Рівне 26 березня 2019 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Формування толерантності у студентів педагогічних коледжів».

15. Регіональна науково-практична конференція «Роль особистості у реформуванні української школи: від досвіду до інновацій» (до 75-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янчук) (м. Рівне 14 травня 2019 року). Форма участі – очна, доповідь на тему: «Ідеї Т. Д. Дем'янчук щодо виховання толерантності у майбутнього вчителя Нової української школи»

16. Третя міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психодидактики: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (м. Умань 16–17 травня 2019 року). Форма участі – заочна, публікація тез на тему: «Феномен «толерантність» у сучасних дослідженнях».

17. III Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти» (м. Бердянськ 18 вересня 2019 року). Форма участі – заочна: «Специфіка формування толерантності в майбутніх педагогів».

18. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (м. Кам'янець-Подільський 23-24 жовтня 2019 року). Форма участі – заочна: «Рівні сформованості толерантності у студентської молоді».

19. Міжнародна науково-практична конференція «Education, Law, Business» (Мадрид, Іспанія 24 квітня 2020 року). Форма участі – заочна, публікація тез на тему: «Форми і методи виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності».

20. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2019 рік. (м. Рівне 14-15 травня 2020 року). Форма участі – очна, доповідь на

тему: «Педагогічні умови виховання толерантності студентів у позааудиторній роботі».

Додаток П

Міністерство освіти і науки України
Івано-Франківський коледж
 Державного вищого навчального закладу
 «Прикарпатський національний університет
 імені Василя Стефаника»

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Бандери, 1, тел.: (0342) 57-00-08, e-mail:
 college_if@ukr.net

14.05.2020р. № *142*

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Таргоній Іванни Василівни

**«Формування толерантності студентів педагогічних коледжів
 у позааудиторній діяльності»**

на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 01 -
 освіта/педагогіка за спеціальністю 011 - Освітні, педагогічні науки

Положення і висновки дисертаційного дослідження Таргоній Іванни Василівни «Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності» впроваджувалися у позааудиторну діяльність Івано-Франківського коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Таргоній Іванна Василівна розробила змістове та методичне забезпечення процесу виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності: програму годин наставника студентської групи «Крокуємо до толерантності», комплексну методику діагностики рівнів вихованості толерантності у студентів педагогічних коледжів.

Слід зазначити, що запропоновані дисертанткою форми виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів: тренінгові заняття, майстерня спілкування, тематичні бесіди, вікторини, підготовка повідомлень, роз'яснення проблемних ситуацій; обговорення прочитаних книг; висловлювань про толерантність; відеопрезентація, демонстрація та обговорення фільмів, інсценування, проектна діяльність, робота в малих групах, індивідуальні консультації, сприяли підвищенню рівнів вихованості толерантності у студентів.

Таргоній І.В. було впроваджено семінар для наставників студентських груп «Виховуємо толерантність у майбутніх педагогів», що сприяв: поглибленню знань наставників студентських груп про сутність понять: «толерантність», «педагогічна толерантність»; оволодінню педагогами методикою діагностування рівнів вихованості толерантності у студентів; оволодінню наставниками студентських груп вміннями толерантної взаємодії.

Таким чином, можна стверджувати, що запропонована Таргоній І.В. методика виховання толерантності студентів є ефективною і може бути використана у позааудиторній діяльності інших педагогічних коледжів.

Заступник директора
з навчально-методичної роботи

Я.Я. Никорак

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРТКІВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО**

Тернопільська обл., м. Чортків, вул. Подільська, 41, тел. 2-29-11, тел. – факс 035- 52 – 2-29-11
e-mail: chpu@bigmir.net www.chpu.te.ua

№224 від 19.05.2020р.

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Таргоній Івонни Василівни
«Формування толерантності студентів педагогічних коледжів
у позааудиторній діяльності»**

**на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 01 - освіта/педагогіка за
спеціальністю 011 - Освітні, педагогічні науки**

Дисертантка кафедри теорії та методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету Таргоній І. В. упродовж 2018-2019 р.р. проводила експеримент у Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Олександра Барвінського.

Експериментальна робота проводилася на основі запропонованих матеріалів дисертаційного дослідження Таргоній І. В. Зазначимо, що Таргоній І. В. розробила методику діагностики рівнів вихованості толерантності студентів педагогічних коледжів; авторську програму годин наставника студентської групи «Крокуємо до толерантності», семінар для наставників студентських груп «Виховуємо толерантність у майбутніх педагогів», що дало змогу здійснювати систематичну й цілеспрямовану роботу з виховання толерантності у студентів педагогічних коледжів.

На етапі проведення формувального експерименту були впроваджені педагогічні умови формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності. Педагогічна ефективність педагогічних умов виявилася у підвищенні рівнів сформованості толерантності у студентів Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Олександра Барвінського.

Даною довідкою підтверджується, що Таргоній Івонна Василівна здійснювала дослідно-експериментальну роботу з теми: «Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності» у Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Олександра Барвінського.

Директор Чортківського
гуманітарно-педагогічного коледжу
імені Олександра Барвінського
кандидат педагогічних наук

Р. І. Пахолок

Міністерство освіти і науки України
Комунальний вищий навчальний заклад
“КОЛОМИЙСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ”

20.05.2020 № 49
 На № _____ від _____

78200. Івано-Франківська обл.,
 м. Коломия, вул. І. Франка, 12
 тел. 2-65-31, e-mail: pedkol.if@ukr.net

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Таргоній Іванни Василівни
“Формування толерантності студентів педагогічних коледжів
у позааудиторній діяльності”
на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 01 -
освіта/педагогіка за спеціальністю 011 - Освітні, педагогічні науки

У Коломийському педагогічному фаховому коледжі Івано-Франківської обласної ради було впроваджено результати дослідження Таргоній Іванни Василівни “Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності”.

Розроблені автором дисертаційного дослідження: семінар для наставників студентських груп “Виховуємо толерантність у майбутніх педагогів”; програма годин наставника студентської групи “Крокуємо до толерантності”; форми і методи формування толерантності у студентів педагогічних коледжів; методика діагностики рівнів сформованості толерантності у студентів педагогічних коледжів успішно використовувалися у позааудиторній діяльності Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради.

Про ефективність апробації результатів дисертаційного дослідження Таргоній Іванни Василівни “Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності” свідчить підвищення рівнів вихованості толерантності студентів.

Таким чином, можна стверджувати, що запропонована Таргоній І.В. методика формування толерантності студентів є ефективною і може бути використана у навчально-виховному процесі педагогічних коледжів.

Директор
 Коломийського педагогічного фахового
 коледжу Івано-Франківської обласної ради

Валерій КОВТУН

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ЛУЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ
 ✉ 43010 м. Луцьк, проспект Волі, 36 E-mail: lpk@ua.fm ☎ (0332) 770659
 код ЄДРПОУ 02126107, Державна казначейська служба України м. Київ МФО 820172,
 р/р UA178201720344290001000031375, UA338201720344281001200031375

№ 197

« 26 » 05 2020

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Таргоній Іванни Василівни
«Формування толерантності студентів педагогічних коледжів
у позааудиторній діяльності»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань
01 – Освіта/Педагогіка за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження Іванни Василівни Таргоній «Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності» було впроваджено у виховний процес Луцького педагогічного коледжу.

Експериментальна робота проводилася на основі запропонованих матеріалів дисертаційного дослідження Таргоній І.В. Відзначимо користь розробленого автором дисертаційного дослідження змістового і методичного забезпечення процесу виховання толерантності студентів педагогічних коледжів: програма годин наставника студентської групи «Крокуємо до толерантності»; семінар для наставників студентської групи «Виховуємо толерантність у майбутніх педагогів»; методика діагностики рівнів вихованості толерантності у студентів педагогічних коледжів, які широко впроваджувалися під час проведення дослідно-експериментальної роботи.

Запропоновані дисертанткою форми і методи, педагогічні умови виховання толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності здобули позитивну оцінку серед студентів.

Вважаємо, що основні результати дисертаційного дослідження мають теоретичне та практичне значення. Вони можуть бути використані не лише викладачами-практиками, але й у системі післядипломної освіти педагогічних працівників, а також у процесі підготовки студентів педагогічних навчальних закладів різного рівня.

Директор
 Луцького педагогічного коледжу

П. М. Бойчук